

ΤΕΥΧΟΣ 4 / ISSUE 4

ΙΟΥΝΙΟΣ 2026

JUNE 2026

Έρεισμα / ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ακαδημαϊκό Περιοδικό του Εργαστηρίου
Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του
Τμήματος Ανθρωπιστικών Σπουδών

Academic Journal of the Laboratory
of Modern and Contemporary History,
Department of Humanities

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA για την Ιστορία Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

Διεύθυνση έκδοσης: Αθηνά Συριάτου

Επιστημονική επιτροπή: Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης

Επιτροπή έκδοσης: Αθηνά Συριάτου, Ελεονώρα Ναξίδου, Σπύρος Κακουριώτης, Θεοπούλα Ευαγγέλου

Επικοινωνία: Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr

ISSN: 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA for History Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of Humanities, Democritus University of Thrace

Editor in Chief: Athena Syriatou

Editorial Committee: Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara

Issue Editors: Athena Syriatou, Eleonora Naxidou, Spyros Kakouriotis, Theopoula Evangelou

Contact: 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © Φιόνα Μουζακίτη | Cover photo © Fiona Mouzakiti, *Oblivionlightbox16*, από τη σειρά *Oblivion*, 70x49,5 (2021). Ευχαριστούμε τη Φιόνα Μουζακίτη για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου. We wish to thank Fiona Mouzakiti for allowing us to use her artwork for the cover.

EDITORIAL

Το περιοδικό *Έρεισμα για την Ιστορία* είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδασκόντων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών, πρωτίστως του Τμήματος Ανθρωπιστικών Σπουδών, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδασκόντων, καθώς και ερευνητών των ανθρωπιστικών επιστημών, από άλλα πανεπιστήμια, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αντανακλούν, κατά κύριο λόγο, την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Ereisma for History is an interdisciplinary, open-access journal published by the Laboratory of Modern and Contemporary History. Its primary aim is to promote and showcase the scholarly research of doctoral, master's, and undergraduate students—both current and alumni—primarily of the Department of Humanities, as well as the work of historians, postdoctoral researchers, and other scholars in the humanities from institutions worldwide who wish to publish their research. All submissions undergo a rigorous double-anonymous peer-review process to ensure academic quality and integrity. The journal publishes original research on modern and contemporary history, spanning the period from the fifteenth century to the present. Its scope primarily encompasses ongoing research conducted within the Laboratory of Modern and Contemporary History, as well as in other history departments and research institutions. Committed to fostering interdisciplinary dialogue, *Ereisma for History* welcomes contributions from historians, anthropologists, political scientists, and scholars from related disciplines whose research engages with historical themes. In addition to research articles, the journal publishes reports on academic conferences and workshops, accounts of history-related events held in Komotini, interviews with scholars, and reviews of recent publications. By providing a platform for the dissemination of innovative research and scholarly exchange, *Ereisma for History* seeks to support emerging researchers as they take their first steps in the academic community while contributing to the advancement of interdisciplinary historical scholarship.

Αθηνά Συριάτου

Διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Athena Syriatou

Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ CONTENTS

- 07** Ο πόλεμος στην ιστορία / War in history
ΑΘΗΝΑ ΣΥΡΙΑΤΟΥ / ATHENA SYRIATOU
-
- 08** «Οι γενίτσαροι επ’ ουδενί λόγω δέχονται να εκκινήσουν»: Πόλεμος, στρατός και κοινωνία στην οθωμανική Θεσσαλονίκη / “The Janissaries, under no circumstances, agree to deploy”: War, Military, and Society in Ottoman Thessaloniki. ΕΒΙΤΑ ΔΑΝΔΑΛΗ / EVITA DANDALI
-
- 21** «Τραγουδώντας για τη δόξα και τη φρίκη»: Η μουσική επένδυση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου / “Singing of Glory and Horror”: The Musical Soundtrack of World War I. ΝΙΚΟΣ ΠΛΟΥΜΗΣ / NIKOS PLOUMIS
-
- 35** «Να μην τα πάθει άλλος κανείς τα πάθη τα δικά μου»: Η συναισθηματική κατάσταση των Ελλήνων στρατιωτών κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας (1919-1922) / “May no one else suffer what I have suffered”: The emotional state of Greek soldiers during the Asia Minor Campaign (1919–1922). ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΓΙΑΝΟΓΛΟΥ / PANAYIOTIS AYIANOGLOU
-
- 50** Η Μαφία στα χρόνια του φασισμού: Εξαφάνιση ή προσαρμογή; Η οικογένεια Bonanno / The Mafia During the Fascist Era: Disappearance or Adaptation? The Bonanno Family. ΘΕΟΠΟΥΛΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ / THEOPOULA EVANGELOU
-
- 64** Ο Καραγκιόζης στρατιώτης: Στρατιωτικές παραστάσεις ελληνικού θεάτρου σκιών εν καιρώ πολέμου ως ύψεις λαϊκής κουλτούρας / Karagiozis the Soldier: Military Performances of Greek Shadow Theater in Wartime as Reflections of Folk Culture. ΑΝΘΟΥΛΑ ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ / ANTHOULA HOTZAKOGLU
-
- 74** Η έμφυλη εργασία στο Στρατιωτικό Εργοστάσιο Ένδυσης - Υπόδησης (700 ΣΕ) Πειραιά, 1909-1941 / Gendered labour at the Military Clothing and Footwear Factory (700 MF) in Piraeus, 1909-1941. ΜΑΡΙΝΑ ΤΣΙΡΤΣΙΚΟΥ / MARINA TSIRTSIKOU
-
- 86** Εθνικισμός και αθλητισμός: Λέσχες φιλάθλων στη Σερβία και στην Κροατία κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο / Nationalism and Sports: Fan Clubs in Serbia and Croatia in the Post-Tito Era. ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΜΠΑΛΙΟΓΛΟΥ / STYLIANI BAYIOGLOU
-
- 96** Ο ρόλος της σερβικής ορθόδοξης Εκκλησίας στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας και η σχέση της με τον σερβικό εθνικισμό / The role of the Serbian Orthodox Church in the Yugoslav Wars and its relationship with Serbian nationalism. ΘΕΟΔΩΡΑ ΒΟΥΝΙΔΗ / THEODORA VOUNIDI

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο πόλεμος είναι ο πατέρας όλων των πραγμάτων και όλα τα πράγματα εξουσιάζει· άλλους τους ανέδειξε σε θεούς και σε άλλους έδειξε τα ανθρώπινα μέτρα τους, άλλους τους κάνει δούλους κι άλλους ελεύθερους.
Ηράκλειτος

Ο Ηράκλειτος δεν μίλαγε μόνο για τους πολέμους της αρχαιότητας όταν ονόμαζε τον πόλεμο πατέρα όλων. Το λεξιλόγιο της ιστορίας έχει υφανθεί με την έννοια του πολέμου, έτσι που ιστορικές περιοδοί δεν είναι παρά χρονικές ενότητες πριν, μετά και κατά τη διάρκεια των πολέμων. Αυτή τη στιγμή ανοιχτά πολεμικά μέτωπα, για μια ακόμα φορά, θέτουν σε αμφισβήτηση την ιδέα της ειρήνης, ακόμα και για τα έθνη που επίσημα δεν βρίσκονται σε πόλεμο, εφόσον κάποιοι πόλεμοι σήμερα διεξάγονται δι' αντιπροσώπων, σε κοντινές και μακρινές περιοχές από εκείνες που θεωρητικά έχουν ειρήνη.

Κατά πόσο η έρευνα των νέων ιστορικών συμπεριλαμβάνει τις εκφάνσεις του πολέμου; Εξακολουθεί η έννοια του πολέμου να βρίσκεται στο επίκεντρο των ακαδημαϊκών αναζητήσεων; Υπάρχουν κοινά στοιχεία και πρακτικές των πολέμων στη διάρκεια της ιστορίας; Οι συνέπειες των πολέμων, πέρα από την αιματοχυσία στα μέτωπα ή στα μετόπισθεν, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Οι πολιτισμικοί πόλεμοι συχνά, ως απόρροια ή αφορμή πραγματικών πολέμων, επίσης καθορίζουν τον ιστορικό χρόνο.

Τον Μάιο του 2025 καλέσαμε μεταπτυχιακούς φοιτητές, υποψήφιους διδάκτορες και νέους ερευνητές από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό να μας μιλήσουν για τις εργασίες τους που διασταυρώνονται με τον πόλεμο, τις συνέπειες και τη μνήμη του, στα πεδία της μάχης, στα ημερολόγια των στρατιωτών, στην τέχνη, στη μνήμη των ανθρώπων. Η ανταπόκριση ήταν εντυπωσιακή, με αποτέλεσμα να διοργανώσουμε ένα συνέδριο με 67 ανακοινώσεις, που κάλυπταν προσδοκώμενες και απροσδόκητες εκδοχές του πολέμου. Οι τόμοι 4 και 5 του περιοδικού του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Έρεισμα για την Ιστορία περιλαμβάνουν τις επεξεργασμένες εκδοχές κάποιων από τις εισηγήσεις των νέων αυτών ερευνητών.

Στο τεύχος 4 περιλαμβάνονται εκείνες οι ανακοινώσεις που αφορούν τη συγχρονία του πολέμου, στις μάχες, στην αναψυχή των στρατιωτών, στα ημερολόγια που κατέγραφαν τα συναισθήματά τους, την επίδραση της εκκλησίας στη διάρκεια του πολέμου, ακόμα και την επιστράτευση του αθλητισμού στην διεξαγωγή του πολέμου. Επίσης συμπεριλαμβάνονται θέματα όπως η σχέση της μαφίας με τον πόλεμο, και η εργασία σε στρατιωτικό εργοστάσιο. Στο τεύχος 5 περιλαμβάνονται τα άρθρα που ασχολούνται με τις αναπαραστάσεις του πολέμου σε ένα μεγάλο φάσμα, όπως: ο πόλεμος στη λογοτεχνία, στην ιστορική κουλτούρα των εθνικών επετείων, στη μνήμη των ηλικιωμένων στο γηροκομείο, στη διδασκαλία στις στρατιωτικές σχολές, στα ηλεκτρονικά αλλά και στα υλικά παιχνίδια, ο πόλεμος στα λαϊκά παραμύθια και στο θέατρο.

Σε μια περίοδο που ο πόλεμος κατακλύζει ξανά τις ζωές μας, η έρευνα για την ιστορική διάσταση του πολέμου αποκτά όλο και περισσότερη σημασία. Οι ερευνήτριες και οι ερευνητές των δύο αυτών τευχών συμβάλλουν στον αναστοχασμό του πολέμου και στην ανάλυση των επιπτώσεων στη ζωή των ανθρώπων του παρελθόντος και του σήμερα.

Αθηνά Συριάτου

Διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

WAR IN HISTORY

War is the father of all things, and it rules over all things: it has elevated some to the status of gods, shown others their human limitations, made some slaves, and set others free.
Heraclitus

Heraclitus was not speaking only of the wars of antiquity when he called war the father of all things. The vocabulary of history has been woven with the concept of war, so that historical periods are nothing more than temporal units before, after, and during wars. At this moment, open battlefronts are once again calling into question the very idea of peace, even for nations that are not officially at war, since some wars today are waged through proxies in regions near and far from those that are theoretically at peace.

To what extent does the research of new historians include the manifestations of war? Does the concept of war remain at the center of academic inquiry? Are there common elements and practices of wars throughout history? The consequences of wars, beyond the bloodshed on the front lines or in the rear, largely determine the organization of social life. Cultural wars, often as a consequence or catalyst of actual wars, also shape historical time.

In May 2025, we invited graduate students, doctoral candidates, and young researchers from all over Greece and abroad to speak to us about their work intersecting with war, its consequences, and memory on the battlefields, in soldiers' diaries, in art, and in people's memories. The response was so overwhelming that we organized a conference featuring 67 presentations, covering both anticipated and unexpected aspects of the war. Volumes 4 and 5 of the Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History, Ereisma for History, consist of the edited versions of some of the papers by young researchers.

Issue 4 includes those papers concerning the timing of the war in the battles, soldiers' leisure time, the diaries in which soldiers recorded their feelings, the influence of the church during the war, and even the mobilization of sports in the conduct of the war. Also included are topics such as the mafia's connection to the war and work in a military factory. Volume 5 includes articles dealing with representations of the war across a wide spectrum, such as: war in literature, in the historical culture of national anniversaries, in the memories of the elderly in nursing homes, in teaching at military academies, in electronic and physical games, and war in folk tales and theater.

At a time when war is once again overwhelming our lives, research into the historical dimension of war is becoming increasingly important. The researchers in these two issues contribute to the reflection on war and the analysis of its consequences.

Athena Syriatou

Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

«Οι γενίτσαροι επ’ ουδενί λόγω δέχονται να εκκινήσουν»: Πόλεμος, στρατός και κοινωνία στην οθωμανική Θεσσαλονίκη

ΕΒΙΤΑ ΔΑΝΔΑΛΗ

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Research Center for Anatolian Civilizations
Κοζ University

Περίληψη

Το παρόν κείμενο διερευνά την οργάνωση και τις δραστηριότητες του στρατού στη Θεσσαλονίκη κατά τον 18ο και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με έμφαση στο γενιτσαρικό σώμα.¹ Σκοπός είναι να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους η εμπόλεμη πραγματικότητα επιδρούσε σε κοινωνίες που δεν βρίσκονταν στο επίκεντρο των στρατιωτικών συγκρούσεων. Μια από τις όψεις που αναδεικνύονται είναι η διαρκής παρουσία διερχόμενων ή μόνιμα εγκατεστημένων στρατευμάτων και ο αντίκτυπός τους στην αστική ζωή. Σε αυτό το πλαίσιο, το κείμενο εστιάζει στη γενιτσαρική φρουρά της Θεσσαλονίκης και διερευνά το φαινόμενο της θλώσης των ορίων μεταξύ στρατιωτών, συγκεκριμένα γενιτσαρών, και του υπόλοιπου πληθυσμού κατά την ίδια περίοδο. Με αφετηρία περιστατικά μαζικής άρνησης συμμετοχής σε πολεμικές επιχειρήσεις, υποστηρίζεται ότι τα επεισόδια αυτά συνιστούν αντανάκλαση της μεταβολής του χαρακτήρα του γενιτσαρικού σώματος, σε κοινωνική κατηγορία με συμφέροντα που συχνά ήταν αντίθετα στον στρατιωτικό τους ρόλο.

Abstract

This paper examines the organization and activities of the military in Thessaloniki during the 18th and early decades of the 19th century, with an emphasis on the Janissary corps. Its aim is to illuminate the ways in which the reality of war affected societies that were not at the epicenter of military conflict. One aspect that is highlighted is the constant presence of troops, both in transit and permanently stationed, and their impact on urban life. Within this framework, the paper focuses on the Janissary garrison of Thessaloniki and investigates the phenomenon of the blurring of boundaries between soldiers, specifically Janissaries, and the rest of the population. Taking as its starting point incidents of mass refusal to participate in military campaigns, it argues that these episodes reflect a transformation in the character of the Janissary corps into a social category whose interests frequently conflicted with its military role.

1. Το κείμενο είναι βασισμένο στη διδακτορική μου διατριβή, η οποία εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας ερευνητικού προγράμματος «JaNet: Janissaries in Ottoman Port-Cities: Muslim Financial and Political Networks in the Early Modern Mediterranean» (ERC Starting Grant 2019). Πρόκειται για την επεξεργασμένη μορφή του κειμένου που παρουσιάστηκε στο συνέδριο «Πατήρ πάντων: Ο πόλεμος και οι κοινωνικές ιστορίες του» στην 4η Συνάντηση Μεταπτυχιακών, Υποψηφίων Διδασκόντων και Νέων Ερευνητών που διοργάνωσε το Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (Κομοτηνή, 29-31 Μαΐου 2025).

Η Θεσσαλονίκη θεωρούνταν από το οθωμανικό κράτος *σερχάντ* (*serhad*), δηλαδή παραμεθόρια περιοχή.² Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η έννοια της παραμεθόριας περιοχής δεν προσδιοριζόταν με γεωγραφικά κριτήρια, αλλά προέκυπτε κυρίως από τη στρατηγική σημασία που απέδιδε σε μια περιφέρεια η κεντρική διοίκηση. Μια περιοχή μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *σερχάντ* ακόμη και χωρίς να βρίσκεται στα σύνορα του κράτους, αρκεί να θεωρούνταν στρατηγικής σημασίας, ανεξαρτήτως του αν αντιμετώπιζε κάποια ευθεία εξωτερική απειλή.³ Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, ο μόνος πραγματικός κίνδυνος που διέτρεχε η πόλη ήταν μια διά θαλάσσης επίθεση, που όμως συνέβη μόνο μία φορά στη διάρκεια των οθωμανικών αιώνων, το 1687, όταν βομβαρδίστηκε από τον βενετικό στόλο υπό τον Μοροζίνι.⁴ Κατά τη δεκαετία του 1780, ο Γάλλος αξιωματικός Σαρλ Σιζιμπέρ Σονινί, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ως ειδικός απεσταλμένος του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄, ανέφερε ότι η πόλη είχε μικρή σημασία από στρατιωτική άποψη, μολοντί θεωρούνταν «πολεμική» (*ville de guerre*). Ο ίδιος συμπλήρωνε ότι ο οχυρός της περίβολος ήταν ανεπαρκώς συντηρημένος, ενώ τα «απειθαρχα στρατεύματα» που αποτελούσαν τη φρουρά της δεν είχαν την ικανότητα να εξισοροπήσουν αυτό το μειονέκτημα.⁵ Με δεδομένο ότι θεωρούνταν απίθανη μια επίθεση εχθρικού κράτους στη Θεσσαλονίκη, οι οθωμανικές αρχές δεν είχαν κίνητρο για να συντηρήσουν ή να ενισχύσουν την άμυνά της.

Η φύλαξη των περιοχών με το καθεστώς της παραμεθορίου ήταν σημαντικό καθήκον, που ανειδίκετο στις γενιτσαρικές μονάδες που τοποθετούνταν στα φρούριά τους. Μάλιστα, οι πόλεις που δεν βρίσκονταν σε παραμεθόριες περιοχές κανονικά δεν διέθεταν μόνιμες γενιτσαρικές φρουρές. Επιπλέον, με την επέκταση της οθωμανικής επικράτειας, ορισμένες παραμεθόριες περιοχές μετατρέπονταν σε φρούρια του εσωτερικού (*iz kale*) και ως εκ τούτου οι γενιτσαρικές φρουρές τους καταργούνταν. Από την άλλη, υπήρχαν περιοχές, συμπεριλαμβανομένης της Θεσσαλονίκης, που, ενώ δεν ήταν στην πράξη παραμεθόριες, είχαν αδιάκοπη παρουσία γενιτσαρικής φρουράς. Συνήθως αυτές οι περιοχές ήταν σημαντικά λιμάνια και εμπορικά κέντρα ή κομβικά περάσματα. Ως εκ τούτου, η στελέχωση των περιοχών *σερχάντ* με γενιτσαρικές φρουρές δεν αποσκοπούσε πάντα στη φύλαξη των συνόρων, αλλά μπορεί να συνδεόταν με τη διαφύλαξη της ομαλής διεξαγωγής του εμπορίου και της απρόσκοπτης μεταφοράς εμπορευμάτων και στρατευμάτων, ενώ ένα άλλο κριτήριο για την τοποθέτηση γενιτσαρικών φρουρών μπορεί να ήταν το γεγονός ότι η παραθαλάσσια γεωγραφική θέση τους τις καθιστούσε δυνητικά ευάλωτες σε εξωτερικές απειλές.⁶ Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, οι πηγές δηλώνουν την ύπαρξη αυτοκρατορικής γενιτσαρικής φρουράς τουλάχιστον από τα μέσα του 17ου αιώνα (1644), μέχρι την οριστική κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος το 1826.⁷

Παρά το γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία συμμετείχε σε ορισμένους σημαντικούς πολέμους,⁸ η Θεσσαλονίκη δεν βρέθηκε ποτέ στο επίκεντρο των επιχειρήσεων. Ωστόσο, ο πόλεμος δεν αφορά μόνο τις περιοχές που συνιστούν

2. Ενδεικτικά είναι τα κατάστιχα του 1752, του 1820 και του 1825 στα οποία η Θεσσαλονίκη συγκαταλέγεται στις περιοχές *σερχάντ*. βλ. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Οθωμανικό Αρχείο της Προεδρίας της Κωνσταντινούπολης) (BOA), MAD.d.4851· BOA, MAD.d.8907· BOA, MAD.d.3359.

3. Γιάννης Σπυρόπουλος, «Κοινωνική, διοικητική, οικονομική και πολιτική διάσταση του οθωμανικού στρατού: οι γενίτσαροι της Κρήτης, 1750-1826» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2014), 35, σμ. 66.

4. Δημήτρης Παπασταματίου - Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Στις παρυφές της Επανάστασης: Μια νέα προσέγγιση του Αγώνα στη Χαλκιδική με βάση οθωμανικό τεκμηριακό υλικό*, (Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021), 33.

5. Charles Sigisbert Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie: Fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour ottomane*, τόμ. 2 (Παρίσι: Chez F. Buisson, imprimeur-libraire, 1801), 365.

6. Abdulkasım Gül, «18. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, T.C. Atatürk Üniversitesi, Ερζερούμ 2020), 273, 285-286, 313-314.

7. Ό.π. 276.

8. Για τις πολεμικές επιχειρήσεις στις οποίες συμμετείχε η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. Virginia Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (Λονδίνο - Νέα Υόρκη: Routledge, 2013).

εμπόλεμες ζώνες, αλλά όλες όσες οφείλουν να παράσχουν στρατιώτες, προμήθειες, πυρομαχικά και ζώα και εκείνες από τις οποίες διέρχονται τα στρατεύματα, τα ζώα και τα εφόδια.⁹ Κατ' αυτή την έννοια, μολονότι η Θεσσαλονίκη δεν βρισκόταν κοντά στα οθωμανικά σύνορα, ούτε αποτέλεσε εμπόλεμη ζώνη, η γεωγραφική θέση της τη συνέδεε με την πολεμική δραστηριότητα της Αυτοκρατορίας.¹⁰

Κατά τους πολέμους που διεξήγαγε η Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 18ο αιώνα, η Θεσσαλονίκη λειτούργησε ως σημαντικός κόμβος εφοδιασμού των μεθοριακών φρουριών και του στρατού. Στην πόλη υπήρχε *τοπχανέ*, δηλαδή χυτήριο κανονιών, ενώ *μπαρουτχανέ*, δηλαδή πυριτιδοποιείο, λειτουργούσε στο χωριό Γραδεμπόριο, βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης. Επίσης, εντός της πόλης, στην περιοχή κοντά στην Πύλη του Γιαλού, υπήρχαν αποθήκες πυρίτιδας. Η πυρίτιδα που παραγόταν στη Θεσσαλονίκη διοχετευόταν στον στρατό ξηράς, στα φρούρια και το ναυτικό, και η παραγωγή της παρουσίαζε διακυμάνσεις, ανάλογα με τις στρατιωτικές ανάγκες της Αυτοκρατορίας. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι η αυξημένη πίεση για παραγωγή περισσότερης πυρίτιδας είχε ως αποτέλεσμα μια μεγάλη έκρηξη στο πυριτιδοποιείο το 1770 και τον θάνατο ή τον τραυματισμό περίπου 30 εργαζομένων σε αυτό.¹¹

Ακόμα, στη διάρκεια των πολέμων, ο καζάς της Θεσσαλονίκης ήταν υπεύθυνος για τη συγκέντρωση τροφίμων, όπως δημητριακών, κριθαριού, αλευριού και παξιμαδιού, και για την αποστολή τους στις εμπόλεμες ζώνες ή για τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων που διέρχονταν από τη Θεσσαλονίκη. Αυτή η διαδικασία, πρακτικά, ενέπλεκε τον πληθυσμό του καζά στο σύνολό του στην πολεμική διαδικασία, καθώς, αφενός, απαιτούσε την οικονομική επιβάρυνσή του με έκτακτη φορολογία και, αφετέρου, οδηγούσε στην απαγόρευση εξαγωγής διαφόρων βασικών διατροφικών προϊόντων, διαταράσσοντας τη διεξαγωγή του εμπορίου.¹²

Λόγω της τοποθεσίας και του λιμανιού της, η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε επίσης τόπο στρατολόγησης, συγκέντρωσης και διέλευσης στρατευμάτων προς τα πεδία των μαχών. Για παράδειγμα, τον Σεπτέμβριο του 1768, σύμφωνα με το ιουλιανό ημερολόγιο, κατά την έναρξη του ρωσο-οθωμανικού πολέμου, όπως πληροφορούμαστε από την αλληλογραφία του γάλλου προξένου ντ' Εβάν, ο διοικητής της πόλης περίμενε τη διαταγή για να συγκεντρώσει 2.000 ιππείς και να τους στείλει στο μέτωπο.¹³ Σε αυτή τη διαδικασία εμπλέκονταν ευθέως οι μουσουλμάνοι επαρχιακοί προύχοντες (*ayan*, αγιάνηδες) της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι καλούνταν από το κράτος να συγκεντρώσουν στρατεύματα και να τα στείλουν στο μέτωπο.¹⁴ Σε ορισμένες περιπτώσεις τα διατάγματα απευθύνονταν στους αγιάνηδες της πόλης ονομαστικά, όπως, για παράδειγμα, εκείνο του Αυγούστου του 1773, που απευθυνόταν στον κάτοικο Θεσσαλονίκης, αγιάνη με τον τιμητικό τίτλο του αυτοκρατορικού καπιτζίμπαση (*kapıcıbaşı*), Χαζινενταρζαντέ Αλί. Το διάταγμα ανέφερε ότι οι «πλούσιοι του τόπου» είχαν εκπληρώσει το καθήκον τους και είχαν ήδη συγκεντρώσει και αποστείλει στρατό με δικά τους έξοδα. Επιπλέον, ζητούσε από τον

9. Antonis Anastasopoulos, «Imperial Geography and War: The Ottoman Case», στο *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, επιμ. Sahar Bazzaz, Yota Batsaki και Dimiter Angelov (Ουάσιγκτον: Κέντρο Ελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Χάρβαρντ, 2013), 112-113.

10. Νίκος Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1996), 41.

11. Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2005), 138-140· Seyyed Mohammad Shariat-Panahi, «Οψεις της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης στην ευρύτερη περίοδο της ρωσο-οθωμανικής σύγκρουσης 1768-1774 με βάση τις οθωμανικές πηγές» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2010), 23-25.

12. Κωνσταντίνος Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2007) [Α' έκδ.: Θεσσαλονίκη 1947], 323, 404-405, 411· Anastasopoulos, «Imperial Geography», 118, 122. Για την έκτακτη φορολογία στη διάρκεια του ρωσο-οθωμανικού πολέμου των ετών 1768-1774, βλ. Shariat-Panahi, «Οψεις της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης», 161-164.

13. D'Evant, Ministère de l'Europe et des Affaires Étrangères - Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Ambassade de France à Constantinople, Salonique, Série D, τ. 3, 20 Σεπτεμβρίου 1768.

14. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, 409.

Αλί να επισπεύσει τη διαδικασία στρατολόγησης 500 στρατιωτών πεζικού από τον καζά της Θεσσαλονίκης, που παρέμενε ως εκκρεμότητα, προκειμένου να καταστεί δυνατό να δοθούν άδειες σε αναπήρους και τραυματίες.¹⁵

Στη διάρκεια των πολέμων η πειθάρχηση των στρατιωτών αποτελούσε μια ακόμη πρόκληση για την πόλη, καθώς άτακτα στρατεύματα που επέστρεφαν από μια χαμένη μάχη ή μια αποτυχημένη εκστρατεία, αλλά και στρατιώτες που έμεναν άνεργοι με το τέλος του πολέμου, προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τα αναγκαία με οποιονδήποτε τρόπο και συχνά προξενούσαν αναστάτωση της δημόσιας τάξης. Ενδεικτικά, σύμφωνα με διάταγμα του Μαΐου 1715, ορισμένοι γενίτσαροι που είχαν συμμετάσχει στην εκστρατεία κατά των Βενετών παρέκκλιναν από την εγκεκριμένη διαδρομή τους στους δημόσιους δρόμους και διασκορπίζονταν στις περιφέρειες της Θεσσαλονίκης, των Γιαννιτσών, της Έδεσσας και της Βέροιας. Στη συνέχεια σχημάτιζαν ομάδες 300 ή 400 αντρών και εισέβαλλαν σε πόλεις και χωριά, όπου βιαιοπραγούσαν κατά του τοπικού πληθυσμού. Ο σουλτάνος διέταξε τον διορισμό ειδικών αξιωματούχων που θα υποχρέωναν τους λιποτάκτες να εκτελέσουν τα στρατιωτικά τους καθήκοντα και να επιστρέψουν στην εκστρατεία. Όσοι δεν συμμορφώνονταν, θα έχαναν στο εξής την ιδιότητα του γενίτσαρου, μαζί με τα προνόμια που αυτή συνεπαγόταν.¹⁶

Τα στρατιωτικά σώματα της Θεσσαλονίκης

Σε αρκετές οθωμανικές επαρχίες τα αυτοκρατορικά στρατιωτικά σώματα που διορίζονταν από την πρωτεύουσα συνυπήρχαν με ντόπια σώματα, τα οποία είχαν συγκροτηθεί με βάση τις συνθήκες και τις ανάγκες κάθε περιοχής, οργανώνονταν σε τοπικό επίπεδο και υπάγονταν στους αξιωματούχους της περιοχής στην οποία έδρευαν, που με τη σειρά τους υπάγονταν στον τοπικό επαρχιακό διοικητή. Στη Θεσσαλονίκη η πρωτεύουσα φρουρά της πόλης ήταν οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι (*dergâh-ı âli yenicerileri*), μαζί με τους οποίους υπηρετούσαν επίσης ορισμένα άλλα, μικρότερα σε αριθμό, ντόπια στρατιωτικά σώματα.¹⁷

Οι γενίτσαροι ήταν σώμα πεζικού και κύρια αποστολή τους ήταν η συμμετοχή τους στις στρατιωτικές εκστρατείες και επιχειρήσεις. Στη Θεσσαλονίκη, όπως και αλλού, είχαν παράλληλα αστυνομικές αρμοδιότητες, επεμβαίνοντας για την αποκατάσταση της τάξης όπου αυτό απαιτούνταν, αναζητώντας και συλλαμβάνοντας παραβάτες του νόμου και διενεργώντας νυχτερινές περιπολίες.¹⁸ Ακόμα, ασκούσαν καθήκοντα φυλάκων στις πύλες της πόλης, καθώς και στο τελωνείο και ευρύτερα στο λιμάνι, ενώ εκτελούσαν και περιπολίες στις αγορές και τις εμποροπανηγύρεις. Οι γενίτσαροι με αυτές τις αρμοδιότητες ονομάζονται στις πηγές *γιασακτσήδες* (*yasakçi*) ή *κολλούκ* (*kolluk*).¹⁹

15. Ιωάννης Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1952), 288-291.

16. Ιωάννης Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Αρχείον Βεροίας - Ναούσης 1598-1886* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1954), 124-125.

17. Σύμφωνα με τις επίσημες κρατικές πηγές, τα τοπικά σώματα που υπηρετούσαν στο φρούριο της Θεσσαλονίκης κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν οι *μουσταχφιζάν* (*mustahfizan*), μονάδα πεζικού επιφορτισμένη με τη φύλαξη των οχυρώσεων, με επικεφαλής τον *νιζντάρη* (*dizdar*, φρούραρχος)· οι *τοπσσήδες*, υπεύθυνοι για τον χειρισμό των κανονιών και για τη λειτουργία του *τοπχανέ*· και οι τιμαριούχοι ιππείς, οι οποίοι ωστόσο απουσιάζουν από τις πηγές κατά τον προχωρημένο 18ο αιώνα. Αναλυτικά, βλ. Εβίτα Δανδάλη, «Οι γενίτσαροι στη Θεσσαλονίκη (18ος - αρχές 19ου αι.)» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2025), 68-74.

18. BOA, A.DVN.MHM.d.111:297/1046· IAM, 121:122· IAM, 155:46· IAM, 162:3-5· IAM, 168:85-86· IAM, 173:3· Clairambault, CADN, Salonique, Série D, τ. 1, 27 Φεβρουαρίου 1753 Βασδραβέλλης, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Αρχείον Θεσσαλονίκης*, 100-101, 240-242, 276-277, 342-344, 345-347.

19. BOA, A.DVNS.MHM.d.111:528/1841· BOA, A.DVNS.MHM.d.112:211/761 IAM, 94:39· Eyal Ginio, «The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selanik (Salonica) during the Eighteenth Century», *Turcica* 30 (1998): 189, 196· Gül, «18. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı», 315, 357-358.

Στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης είχαν την έδρα τους και ορισμένα άτακτα ντόπια σώματα, τα οποία αποτελούσαν σημαντική πηγή στρατολόγησης αντρών για τις στρατιωτικές εκστρατείες. Ένα από αυτά ήταν οι *εβλάντ-ι φατιχάν* (*evlād-i fatihan*), κυριολεκτικά οι «απόγονοι των κατακτητών», όρος που αναφέρεται στους τουρκόφωνους πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια κατά την κατάκτησή τους, μεταξύ των οποίων ήταν οι γιουρούκοι της Θεσσαλονίκης.²⁰ Επιπλέον, στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στην ευρύτερη περιοχή της σημαντική ήταν η παρουσία μισθοφορικών ομάδων στρατιωτών, που περιγράφονται συχνότερα με τον όρο *σεκμπάν* (*sekban*). Οι μισθοφόροι αυτοί στρατολογούνταν τον 18ο αιώνα κυρίως από τις τοπικές επαρχιακές ελίτ. Η μεγάλη πλειονότητα των μισθοφόρων προερχόταν από τους αλβανούς μετανάστες που κατέφθαναν διαρκώς στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης, ιδίως από τη δεκαετία του 1750 και μετά. Πολλοί από αυτούς απασχολούνταν στην πόλη και στο λιμάνι ως ανειδίκευτοι εργάτες μέχρι τη στιγμή της στρατολόγησής τους.²¹

Κατά την κήρυξη ενός πολέμου εκδίδονταν αυτοκρατορικά διατάγματα, που στέλνονταν στα ιεροδικεία, σχετικά με την επιστράτευση των στρατιωτών και τον εξοπλισμό τους. Από τη Θεσσαλονίκη στέλνονταν, ανάλογα με τις ανάγκες, γενίτσαροι, ιππείς, *εβλάντ-ι φατιχάν* και άτακτα σώματα μισθοφόρων. Τα διατάγματα μεταφέρονταν στις επαρχίες τους μήνες του χειμώνα από αγγελιοφόρους και κοινοποιούνταν μέσω τοιχοκολλησέων ή αναγγελιών σε δημόσιους χώρους, όπως τα τζαμιά και τα ιεροδικεία. Οι μάχιμοι στρατιώτες όφειλαν, καταρχήν, να προετοιμαστούν μέχρι την άνοιξη, όταν ξεκινούσε η εκστρατευτική περίοδος. Ο τοπικός διοικητής και οι επικεφαλής κάθε σώματος ήταν υπεύθυνοι για τη συγκέντρωση και τη μετάβαση των στρατιωτών προς το σουλτανικό στρατόπεδο και από εκεί στο μέτωπο του πολέμου.²²

Ωστόσο, οι πηγές τεκμηριώνουν και περιπτώσεις συλλογικής άρνησης επιστράτευσης από μέρους των γενιτσάρων και εν γένει των στρατιωτών. Ενδεικτικά, σε ένα διάταγμα από τον Ιούλιο του 1715 επισημαινόταν ότι οι περισσότεροι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι που είχαν επιστρατευτεί για την εκστρατεία κατά των Βενετών, τελικά δεν συμμετείχαν. Λιποτακτούσαν πριν τη μάχη και επέστρεφαν στις πόλεις και τα χωριά τους. Ο σουλτάνος διέταξε την παραδειγματική τιμωρία των αρχηγών τους· οι υπόλοιποι θα έχαναν τη στρατιωτική τους ιδιότητα και θα υποβιβάζονταν στο καθεστώς του ραγιά.²³ Τον Αύγουστο του ίδιου έτους, 6.000 στρατιώτες πεζικού που είχαν συμμετάσχει στην ίδια εκστρατεία λιποτάκτησαν και διασκορπίστηκαν στις περιφέρειες της Λάρισας, της Θεσσαλονίκης και των Σερρών. Για τη σύλληψή τους διορίστηκε αξιωματικός του γενιτσαρικού σώματος της Θεσσαλονίκης, με σκοπό όχι την επιστροφή τους στο στράτευμα αλλά την απαλλαγή και προστασία των κατοίκων από τις βιαιοπραγίες και τις ταραχές που προκαλούσαν.²⁴

Σε άλλη περίπτωση, το 1788, στη διάρκεια του πολέμου με τη Ρωσία και την Αυστρία, ο βενετός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη έγραφε ότι «γράμματα εκ Σερρών αναφέρουν ότι κατά

20. İrfan Kokdaş, «From State-Affiliated Groups to Local Paramilitaries: The Formation of New Security Mechanisms and the Rising Military Power of Albanians in Ottoman Salonika, 1750-1810», στο *History from Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert*, επιμ. Selim Karahasanoğlu και Deniz Cenk Demir (Ιστανμπούλ: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 470-471.

21. BOA, A.DVN.MHM.d.111:404/1390· BOA, C.AS.877/37641 Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, 319· Kokdaş, «From State-Affiliated Groups», 476, 478.

22. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Αρχείον Θεσσαλονίκης*, 215-217, 288-291, 331-332· του ίδιου, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Αρχείον Βεροίας - Ναούσης*, 203-205· D'Évant, CADN, Saloniqne, Série D, τ. 3, 20 Σεπτεμβρίου 1768 *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, 409-410, 435-437, 450-451· Démocratie Iliadou, *Inventaire des documents des archives de la chambre de commerce de Marseille: Lemme Saloniqne (XVIIe-XVIIIe siècles)* (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1981), 92.

23. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Αρχείον Βεροίας - Ναούσης*, 127. Ο όρος «ραγιάς» ή ρεαγιά (*reaya*) αναφέρεται στον φορολογούμενο πληθυσμό της οθωμανικής κοινωνίας, ανεξαρτήτως θρησκευματος και κοινωνικής κατάστασης, και διακρίνεται από την κατηγορία των ασκερί (*askeri*), η οποία περιγράφει τα αφορολόγητα κρατικά στελέχη.

24. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Αρχείον Θεσσαλονίκης*, 111-113· BOA, A.DVN.MHM.d.123:30/153.

διαταγή της Υψηλής Πύλης, όλοι οι Μουσουλμάνοι από τα 13 έτη και άνω πρέπει να πηγαίνουν αμέσως εις το στρατόπεδο κατά των Γερμανών. Η ίδια διαταγή έφθασε και εδώ προς στρατολογία, αλλ' είναι περιττή, διότι οι γενίτσαροι επ' ουδενί λόγω δέχονται να εκκινήσουν».²⁵ Ακόμα, κατά τον άγγλο αρχαιοδίφη και στρατιωτικό Γουίλιαμ Μάρτιν Λικ, μολονότι το 1806, στη διάρκεια της επιστράτευσης για τον πόλεμο με τη Ρωσία, έφταναν στη Θεσσαλονίκη συνεχώς διατάγματα για την κινητοποίηση των στρατιωτών, οι περισσότεροι γενίτσαροι και *εβλάντ-ι φατιχάν* αρνούσαν να ξεκινήσουν.²⁶

Η λιποταξία και η άρνηση στράτευσης είναι διαχρονικά φαινόμενα που αφορούν όλους τους στρατούς. Εντούτοις, παραμένουν ζητήματα που, με εξαίρεση ορισμένες σποραδικές αναφορές στην ιστοριογραφία, δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς στο πλαίσιο του οθωμανικού 18ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι γενίτσαροι χαρακτηρίζονταν από μειωμένη στρατιωτική απόδοση, ενώ είχαν πάψει, στην πράξη, να αποτελούν το κεντρικό σώμα πεζικού της Αυτοκρατορίας. Η παραδοσιακή οθωμανολογική ιστοριογραφία ερμήνευσε την απομάκρυνσή τους από τα στρατιωτικά καθήκοντα στο πλαίσιο του αναλυτικού σχήματος της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εντούτοις, η ιστοριογραφία των τελευταίων δεκαετιών αντιμετώπισε κριτικά αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, συμβάλλοντας στην ανάλυση των γενιτσάρων ως ενός θεσμού διαρκώς μεταβαλλόμενου, με κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις και οργανικούς δεσμούς με τις οθωμανικές πόλεις. Το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον σταδιακά μετατοπίστηκε στην ουσιαστική μελέτη των γενιτσάρων ως σημαντικών παραγόντων της οικονομικής και πολιτικής ζωής, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και σε ορισμένες άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, ξεφεύγοντας από το στερεότυπο των απόλεμων ταραχοποιών.²⁷

Μεταβολή του χαρακτήρα του γενιτσαρικού σώματος

Το γενιτσαρικό σώμα, κατά την ίδρυσή του, συγκροτήθηκε ως μια ολιγάριθμη μονάδα που λειτουργούσε ως προσωπική φρουρά του σουλτάνου. Σύντομα, ωστόσο, μετεξελίχθηκε σε τακτικό στρατό πεζικού, με κύρια πηγή στρατολόγησης το παιδομάζωμα (*devşirme*), μια διαδικασία που χαρακτηριζόταν από αυστηρά κριτήρια επιλογής και συστηματική εκπαίδευση των νεοσύλλεκτων.²⁸ Από τον 17ο αιώνα και εξής παρατηρείται μια τάση ραγδαίας αύξησης του αριθμού των μελών του γενιτσαρικού σώματος, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και σε πολλές επαρχιακές πόλεις.²⁹ Η αύξηση αυτή αποτελεί προϊόν, καταρχάς, των μεταβαλλόμενων συνθηκών του πολέμου. Οι μακρόχρονοι πόλεμοι του 17ου αιώνα και η εξάπλωση της χρήσης πυροβόλων όπλων στις μάχες και τις πολιορκίες μείωσαν την ανάγκη για τιμαριούχους ιππείς,

25. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, 440-441.

26. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3 (Λονδίνο: Gilbert and Rivington, 1835), 257.

27. Για κριτικές προσεγγίσεις αυτού του σχήματος, βλ. ενδεικτικά, Cemal Kafadar, «Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels Without a Cause?», *International Journal of Turkish Studies* 13/1-2 (2007): 113-134· Donald Quataert, «Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline, 1730-1826», στο *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, επιμ. Donald Quataert (Ιστανμπούλ: The Isis Press, 1993), 197-203. Για την εξέλιξη της ιστοριογραφίας και τις πρόσφατες τάσεις, βλ. Yannis Spyropoulos, «Introduction», *Cihannüma: Journal of History and Geography Studies* 8/1, (2022): 1-8, θεματικό τεύχος *Insights into Janissary Networks, 1700-1826* του ίδιου, «Introduction. From Records to Realities: Official and Unofficial Dimensions of Janissary Identity», στο *The Janissaries: Socio-Political and Economic Actors in the Ottoman Empire (17th-Early 19th Centuries)*. *Halcyon Days in Crete XII. A Symposium Held in Rethymno, 12-14 January 2024*, επιμ. Yannis Spyropoulos (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2025), xiii-xxxiv.

28. Για το παιδομάζωμα, βλ. Gülay Yılmaz, «Becoming a Devşirme: The Training of Conscripted Children in the Ottoman Empire», στο *Children in Slavery through the Ages*, επιμ. Gwyn Campbell, Suzanne Miers και Joseph C. Miller (Αθην, Οχάιο: Ohio University Press, 2009), 120-128.

29. Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos και Mehmet Mert Sunar, «İstanbul, Taşra ve Yeniçeriler», στο *Payitaht Yeniçerileri: Padişahın "Asi" Kulları, 1700-1826*, επιμ. Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos και M. Mert Sunar (Ιστανμπούλ: Kitap Yayınevi, 2022), 14-15.

ενισχύοντας τον ρόλο των πεζών τυφεκιοφόρων, όπως οι γενίτσαροι. Η επείγουσα ανάγκη για στρατιώτες που δημιουργήσαν οι πόλεμοι του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα επέβαλε την αποστολή γενιτσαρικών στρατευμάτων της Κωνσταντινούπολης σε διάφορα μέτωπα, ενώ εθελοντές στρατολογούνταν μαζικά στις επαρχίες για να συμμετάσχουν στις εκστρατείες, καθώς υπήρχε αυξημένη ανάγκη για νεοσύλλεκτους.

Πάντως έχει υποστηριχθεί πως η αύξηση του αριθμού των γενιτσάρων πρέπει να ερμηνευθεί όχι μόνο ως αποτέλεσμα των νέων αναγκών που δημιουργούσε ο πόλεμος αλλά και ως μία όψη μιας γενικότερης τάσης στην οθωμανική καθεστηκυία τάξη. Πιο συγκεκριμένα, έχει επισημανθεί πως κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα αυξήθηκε γενικά το κρατικό προσωπικό, όχι μόνο οι γενίτσαροι, καθώς διάφοροι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι επεδίωκαν να επεκτείνουν τα πελατειακά τους δίκτυα προκειμένου να βελτιώσουν τη θέση τους στο κεντρικό αυτοκρατορικό σύστημα.³⁰

Μια άλλη εξέλιξη που επηρέασε και τον αριθμό των γενιτσάρων ήταν πως το παιδομάζωμα, το οποίο διεξήχθη συστηματικά κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα, ατόνησε στη διάρκεια του 17ου αιώνα και έπαυσε οριστικά το αργότερο στις αρχές του 18ου αιώνα, αντικαθιστάμενο από ένα σύστημα στρατολόγησης που επέτρεπε στους εκ γενετής μουσουλμάνους να ενταχθούν εθελοντικά στο γενιτσαρικό σώμα με την έγκριση των πρεσβυτέρων του, απολαμβάνοντας των προνομίων που συνεπαγόταν η ιδιότητα του γενίτσαρου: δικαίωμα στη γενιτσαρική μισθοδοσία, απαλλαγή από τη φορολογία, νομικά προνόμια και στρατιωτική αλληλεγγύη. Η ιδιότητα του γενίτσαρου έγινε, κατά κάποιο τρόπο, μια επίζηλη σταδιοδρομία με προοπτική, την οποία επέλεγαν μουσουλμάνοι άντρες, αρκετοί από τους οποίους προέρχονταν από χαμηλά κοινωνικά στρώματα, περιλαμβανομένων εσωτερικών μεταναστών από τα χωριά προς τις πόλεις.³¹ Οι αλλαγές στον τρόπο στρατολόγησης συνεπάγονταν, ακόμα, την απώλεια της πειθαρχίας που χαρακτήριζε το γενιτσαρικό σώμα, αφού οι στρατιώτες συχνά δεν περνούσαν τη συστηματική και πολυετή εκπαίδευση που περνούσαν οι νεοσύλλεκτοι γενίτσαροι κατά τους προηγούμενους αιώνες.³²

Πέρα από το φαινόμενο της ραγδαίας αύξησης του αριθμού των γενιτσάρων, κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα εδραιώθηκαν διάφορες αλλαγές στη λειτουργία του γενιτσαρικού σώματος. Για παράδειγμα, εδραιώθηκαν οι συνήθως μη μουσουλμάνοι «έμποροι του οτζάκ» (*ocak bazirgâni*), που δανειοδοτούσαν το οθωμανικό κράτος για την κάλυψη της μισθοδοσίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Επιπλέον, νομιμοποιήθηκε η αγοραπωλησία γενιτσαρικών τίτλων μισθοδοσίας (*esame*), που εξελίχθηκαν σε ένα είδος οικονομικής επένδυσης για όσους τους συσώρευαν, και περιορίστηκε η περιοδική ανά τριετία μετάθεση των γενιτσαρικών λόχων από το ένα επαρχιακό φρούριο στο άλλο. Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα, αφενός, τη μείωση του ελέγχου που ασκούσε το κράτος και η κεντρική γενιτσαρική διοίκηση επί των επιμέρους μονάδων του σώματος και, αφετέρου, τη μόνιμη εγκατάσταση συγκεκριμένων λόχων σε συγκεκριμένες επαρχίες.³³

Η μονιμοποίηση της παρουσίας των γενιτσαρικών λόχων στις επαρχίες οδήγησε σε βάθος

30. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Nέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2010), 177-182, 205· Antonis Anastasopoulos και Yannis Spyropoulos, «Soldiers on an Ottoman Island: The Janissaries of Crete, Eighteenth-Early Nineteenth Centuries», *Turkish Historical Review* 8 (2017): 2-3.

31. Ali Yaycioglu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (Στάνφορντ: Stanford University Press, 2016), 31-32.

32. Anastasopoulos και Spyropoulos, «Soldiers on an Ottoman Island», 3.

33. Yannis Spyropoulos, «Janissary Politics on the Ottoman Periphery (18th-early 19th c.)», στο *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete IX: A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2015*, επιμ. Marinos Sariyannis (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019), 451-452.

χρόνου στη στελέχωσή τους με ντόπιους, οι οποίοι θα ενδιαφέρονταν να επενδύσουν στην εγγραφή τους στο σώμα, που δεν παρουσίαζε πια ιδιαίτερο κίνδυνο μετάθεσης. Στην ουσία, έλαβε χώρα μια αμφίδρομη διαδικασία ανάμειξης: αφενός, τα μέλη του γενιτσαρικού σώματος συμμετείχαν στην τοπική οικονομία, περιλαμβανομένου του εμπορίου, ενισχύοντας το εισόδημα και την κοινωνική επιρροή τους, αφετέρου, ο τοπικός πληθυσμός απέλαυε των δικαστικών και οικονομικών, ιδίως φορολογικών, προνομίων των γενιτσάρων. Σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο εντόπιος χαρακτήρας των λόχων σήμαινε ότι τα συμφέροντά τους και των στρατιωτών τους διασταυρώθηκαν με αυτά της τοπικής κοινωνίας. Όπως επισημαίνει ο Γιάννης Σπυρόπουλος, το γενιτσαρικό σώμα μετατράπηκε σταδιακά σε έναν αποκεντρωμένο πολυλειτουργικό θεσμό, με χαρακτηριστικά που διευκόλυναν τη δραστήρια συμμετοχή του στην οικονομική και πολιτική ζωή των οθωμανικών επαρχιών. Ταυτόχρονα, αυτή η συμμετοχή αποτέλεσε για τα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας έναν από τους κυριότερους διαύλους, αφενός, για τη βελτίωση της κοινωνικοοικονομικής τους θέσης, αφετέρου, για τη συμμετοχή τους σε πολιτικές διεργασίες.³⁴

Οι γενίτσαροι στην κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης

Ενδεικτικό είναι ένα διάταγμα του 1736, με αποδέκτη τον αγά των γενιτσάρων του φρουρίου του Μπαρ, το οποίο όριζε την επιστροφή του 36ου λόχου στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με το έγγραφο, ο συγκεκριμένος λόχος διατηρούσε μακροχρόνια παρουσία στη Θεσσαλονίκη, όπου δραστηριοποιούνταν όχι μόνο ως φρουρά της πόλης αλλά και ως υπεύθυνος της τοπικής βιοτεχνίας παραγωγής τσόχας. Ακόμα, οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης ήταν τόσο ευχαριστημένοι από την αφοσίωση των αξιωματούχων και των στρατιωτών του λόχου στα καθήκοντά τους που, όταν ο λόχος μετατέθηκε στο φρούριο του Μπαρ, ζήτησαν την επιστροφή του.³⁵ Φαίνεται, λοιπόν, πως ο συγκεκριμένος λόχος είχε αποκτήσει εντόπιο χαρακτήρα ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Ενδεχομένως, το αίτημα αυτό των κατοίκων αντανακλά τους ισχυρούς οικονομικούς και άλλους δεσμούς που είχαν αναπτύξει με τον εν λόγω λόχο. Είναι όμως εξίσου πιθανό ότι αυτό το αίτημα των «κατοίκων» είχε ενορχηστρωθεί από τον ίδιο τον λόχο ή το δίκτυό του, με στόχο να πετύχει την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη. Δεδομένου ότι ο 36ος λόχος απασχολούνταν για καιρό στη βιοτεχνία παραγωγής τσόχας, η μετάθεσή του προφανώς θα έθετε σε κίνδυνο τις βιοτεχνικές και τις εμπορικές δραστηριότητες των μελών του. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που είναι σαφές είναι ότι τα οικονομικά συμφέροντα του λόχου σε συλλογικό επίπεδο και των μελών του σε ατομικό επίπεδο ήταν, σε μεγάλο βαθμό, συνδεδεμένα με τη Θεσσαλονίκη και τους κατοίκους της· λογικά, η εντοπιότητα των μελών του ενίσχυε τη σύνδεση αυτή.

Ενδεικτική είναι επίσης η περιγραφή του γάλλου βαρόνου και στρατηγού ντε Τοτ, ο οποίος επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1778, με σκοπό να συντάξει ένα υπόμνημα σχετικά με την κατάσταση του γαλλικού εμπορίου, για λογαριασμό της Γαλλίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, «η συνήθεια της διατήρησης μόνιμων σωμάτων φρουράς δίνει σε κάποιο βαθμό στα σώματα αυτά την απόλυτη κυριότητα των τόπων στους οποίους σταθμεύουν, όπου ασκούν δικαιώματα καθιερωμένα εθιμικώς και διατηρούμενα χάρη στη σύμπνοια των γενιτσάρων».³⁶ Η

34. Spyropoulos, «Introduction», 4.

35. BOA, A.DVNS.MHM.d.142:72/352.

36. François de Tott, *Memoirs of Baron De Tott. Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, during the Late War with Russia. With Numerous Anecdotes, Facts, and Observations, on the Manners and Customs of the Turks and Tartars. Translated from the French*, τ. 2 (Λονδίνο: G. G. J. and J. Robinson, 1785), 147-148· Αλέξανδρος Γρηγορίου και Ευάγγελος Χειρίμογλου, *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών, 1430-1930* (Θεσσαλονίκη: Μίλητος, 2008), 79.

επισήμανση αυτή αποτυπώνει σαφώς τη μετατροπή των γενιτσάρων σε σημαντικούς οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες της Θεσσαλονίκης, ως απόρροια της μονιμοποίησης της παρουσίας συγκεκριμένων λόχων στην πόλη. Με την πάροδο του χρόνου, όπως συνέβη και σε άλλες περιοχές, οι γενίτσαροι της Θεσσαλονίκης μετατράπηκαν από επαγγελματίες στρατός που εκπροσωπούσε την κεντρική οθωμανική εξουσία σε εκπροσώπους τοπικών συμφερόντων, στο πλαίσιο των κοινωνικών και οικονομικών δικτύων που είχαν οικοδομήσει ή στα οποία είχαν ενταχθεί.³⁷

Επιπλέον, η μεταβολή του χαρακτήρα του γενιτσαρικού θεσμού και η καθιέρωση πιο ανοιχτών μεθόδων διορισμού και στρατολόγησης, σε συνδυασμό με τη διασπορά και τη μονιμοποίηση των γενιτσαρικών φρουρών στις επαρχίες, συνέβαλαν στη γενίκευση του φαινομένου του ψευδογενιτσαρισμού (*yenicerilik iddiası*), δηλαδή της ημιεπίσημης ή ανεπίσημης σύνδεσης με το γενιτσαρικό σώμα, σε αντιδιαστολή με την επίσημη εγγραφή σε αυτό.³⁸ Η πρόσφατη μελέτη του Γιάννη Σπυρόπουλου και της Aysel Yıldız για το θέμα διακρίνει δύο κατηγορίες ψευδογενιτσαρών, όπως εμφανίζονται στις οθωμανικές πηγές: τους τσαλίκηδες (*çalik yenicerileri*) και τους τασλακτσήδες (*taslakci*). Η πρώτη κατηγορία αναφέρεται σε όσους επιστρατεύονταν προσωρινά σε καιρό πολέμου, αλλά εξακολουθούσαν να προβάλλουν τη γενιτσαρική τους ιδιότητα και σε περιόδους ειρήνης, καθώς ασκούσαν παράλληλα τα επαγγέλματά τους. Το καθεστώς τους άλλαξε μετά από πίεση που ασκήθηκε στο πλαίσιο της γενιτσαρικής εξέγερσης του 1703 – τότε τους αποδόθηκαν τα ίδια προνόμια με τους μόνιμους γενίτσαρους. Στη δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγονταν όσοι δεν είχαν γίνει επισήμως αποδεκτοί στο σώμα, αλλά εντάσσονταν στις τάξεις του μέσω ανεπίσημων συμφωνιών με τους αξιωματικούς του σε επίπεδο λόχου και όχι κεντρικής διοίκησης – μια πρακτική που αναπτύχθηκε κατά τον 18ο αιώνα.³⁹

Κανονικά οι ψευδογενίτσαροι δεν είχαν δικαίωμα μισθοδοσίας από την κεντρική γενιτσαρική οργάνωση. Οι τσαλίκηδες που επιστρατεύονταν στο πλαίσιο των προσωρινών προσκλήσεων στρατολόγησης δεν δικαιούνταν πιστοποιητικό μισθοδοσίας σε περιόδους ειρήνης και δεν εγγράφονταν στα μισθολογικά κατάστιχα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Τα ονόματά τους καταγράφονταν σε ξεχωριστά κατάστιχα κατά τη διάρκεια των πολέμων στους οποίους συμμετείχαν. Οι τασλακτσήδες μπορούσαν να εξασφαλίσουν γενιτσαρικό μισθό αγοράζοντας πιστοποιητικά μισθοδοσίας θανόντων γενιτσάρων που διακινούνταν εντός των λόχων. Κανονικά όμως δεν δικαιούνταν μισθοδοσίας. Εντούτοις, απέλαυαν στην πράξη όλων των υπόλοιπων προνομίων που μπορούσε να τους παρέχει το γενιτσαρικό σώμα.⁴⁰

Στη Θεσσαλονίκη, όπως και σε άλλες οθωμανικές πόλεις, αναδύθηκε μια πληθυσμιακή κατηγορία που έφερε στρατιωτικό τίτλο χωρίς να λαμβάνει μισθοδοσία και χωρίς να ασκεί τις θεσμικές αρμοδιότητες της γενιτσαρικής φρουράς.⁴¹ Ενδεικτικό είναι ένα διάταγμα του 1758, σύμφωνα με το οποίο, αξιωματικοί του 2ου και του 72ου λόχου –των δύο ισχυρότερων λόχων της πόλης– καταχώριζαν ως γενίτσαρους διάφορες κατηγορίες του πληθυσμού χωρίς στρατιωτικό υπόβαθρο, όπως ραγιάδες, αγρότες και μέλη του όχλου («*sefer görmemiş reaya ve çiftçi ve haşerat makulelerini yeniceri tahrir etmeleriyle*»). Με την εγγραφή τους στους καταλόγους, η πλειονότητα των μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης ανέπτυξε σχέσεις συνεργασίας με

37. Spyropoulos, «Janissary Politics», 470-471.

38. Yannis Spyropoulos και Aysel Yıldız, «Pseudo-Janissarism (*Yenicerilik İddiası*) in the Ottoman Provinces (with Special Reference to Adana): Its Emergence and Its Geographic and Socio-Economic Aspects», *Cihannüma: Journal of History and Geography Studies* 8/1 (2022): 10-11, θεματικό τεύχος *Insights into Janissary Networks, 1700-1826*.

39. Ό.π., 10, 16-17, 22-23· Για τη γενιτσαρική εξέγερση του 1703, βλ. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Λάιντεν: Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul, 1984).

40. Spyropoulos και Yıldız, «Pseudo-Janissarism», 22-23, σμ. 36.

41. Για μια συζήτηση σχετικά με τη ρευστότητα της γενιτσαρικής ταυτότητας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. Spyropoulos, «Introduction: From Records to Realities», xiii-xxix.

έναν από τους δύο λόχους.⁴² Με αυτόν τον τρόπο, ένα σημαντικό τμήμα του μουσουλμανικού αντρικού πληθυσμού εξασφάλιζε πρόσβαση σε πηγές προστασίας, προνομίων και οικονομικών ευκαιριών που προσέφεραν οι λόχοι.

Μέσα από αυτές τις διαδικασίες, οι γενίτσαροι σε ατομικό επίπεδο και οι λόχοι συλλογικά απέκτησαν κεντρική θέση σε ποικίλες πτυχές της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης. Οι πηγές τεκμηριώνουν ότι τα μέλη της γενιτσαρικής φρουράς δραστηριοποιούνταν σε ένα ευρύ φάσμα εμπορικών και παραγωγικών επαγγελμάτων, ενώ συχνά λάμβαναν υψηλόβαθμες θέσεις εντός της συντεχνιακής ιεραρχίας.⁴³ Παράλληλα, στη Θεσσαλονίκη κατέφθαναν από άλλες πόλεις γενίτσαροι ή άτομα σχετιζόμενα με το γενιτσαρικό σώμα για να διεξαγάγουν εμπόριο ή για να εγκατασταθούν μόνιμα.⁴⁴ Επιπλέον, οι ισχυροί λόχοι της πόλης έπαιζαν σημαντικό ρόλο στο εγχώριο και διεθνές εμπόριο αγαθών που προέρχονταν από περιοχές στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης, όπως τα σιτηρά, το βαμβάκι και το μαλλί.⁴⁵ Ας προσθέσουμε ότι οι πηγές τεκμηριώνουν και την εμπλοκή γενιτσάρων σε δίκτυα λαθρεμπορίας, ένα φαινόμενο του οποίου η έκταση παραμένει ασαφής.⁴⁶

Ενδεικτική της διείσδυσης των γενιτσάρων στην οικονομική ζωή της πόλης είναι η περίπτωση της βυρσοδεψίας. Στις πηγές αναφέρεται ότι στρατιωτικά στελέχη διατηρούσαν εργαστήρια στην περιοχή του λιμανιού έξω από τα τείχη της πόλης, γνωστή και ως Ταμπακχανέ,⁴⁷ ενώ σε άλλες περιπτώσεις γενίτσαροι καταγράφονται ως ηγέτες της συντεχνίας των βυρσοδεψών.⁴⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1753 ο πρώην γενίτσαρος Κοτζά Αλί Μπεσέ, προκειμένου να αποφύγει τη σύλληψη για τις ταραχές που είχε προκαλέσει με τη συμμορία του στη γαλλική συνοικία, κρύφτηκε σε βυρσοδεψείο της πόλης, το οποίο, ο γάλλος πρόξενος Ζαν-Λουί Κλεραμπό, χαρακτήρισε ως «απαραβίαστο» (*inviolable*).⁴⁹ Η γενιτσαρική εμπλοκή στη βυρσοδεψία τεκμηριώνεται, επιπλέον, από τους ξένους πρόξενους και περιηγητές, οι οποίοι αναφέρουν ότι ήταν ένας τομέας στον οποίο οι ισχυροί γενιτσαρικοί λόχοι της πόλης διατηρούσαν σημαντικό έλεγχο.⁵⁰ Χρειάζεται περαιτέρω έρευνα προκειμένου να αποσαφηνιστεί εάν αυτός ο έλεγχος προέκυπτε θεσμικά ή άτυπα, μέσα από σχέσεις προστασίας. Πάντως, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα γενίτσαροι και βυρσοδέψες της Θεσσαλονίκης είχαν φτάσει στο σημείο να είναι δύο ομάδες με κοινά συμφέροντα και πλήρως ταυτισμένες στα μάτια της κεντρικής διοίκησης. Η ταύτιση αυτή ήταν τέτοια που οι αρχές αντιμετώπιζαν τα μέλη τους ως μία συμμορία που παρενέβαινε σε ζητήματα διακυβέρνησης της

42. BOA, A.DVNS.MHM.d.160:253/798.

43. IAM, 85:40· IAM, 88:3· IAM, 141:2· IAM, 156:63-64.

44. IAM, 86:42· IAM, 156:54.

45. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833* (Θεσσαλονίκη: Τυπ. Εμμ. Σφακιανάκη, 1969), 308· Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840 (σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)», *Μακεδονικά* 16 (1976): 78-81· Demetris Papastamatiou, «Janissaries as Entrepreneurs and Civilians as Janissaries in Thessaloniki during the Second Half of the Eighteenth Century: Identity Fluidity, Economic Hierarchies and Business Practices», στο *The Janissaries: Socio-Political and Economic Actors in the Ottoman Empire (17th-Early 19th Centuries)*. *Halcyon Days in Crete XII. A Symposium Held in Rethymno, 12-14 January 2024*, επιμ. Yannis Spyropoulos (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2025), 160-164.

46. BOA, C.DH.31/1501· BOA, A.DVN.MHM.d.111:529/1845 Iliadou, *Inventaire des documents*, 72.

47. Demetris Papastamatiou, *Wealth Distribution, Social Stratification and Material Culture in an Ottoman Metropolis: Thessaloniki According to the Probate Inventories of the Muslim Court (1761-1770)* (Θεσσαλονίκη: The Isis Press, 2017), 109-110. Για την περιοχή των βυρσοδεψείων, βλ. Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1983), 199-203.

48. IAM, 156:63-64.

49. Clairambault, CADN, Salonique, Série D, τ. 1, 13 Ιανουαρίου 1753· Clairambault, ANF, ΑΕ, Salonique, τ. 9, 16 Ιανουαρίου 1753.

50. Esprit Marie Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine: Contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. 1 (Παρίσι: Imprimerie Royale, 1831), 50-51· William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3 (Λονδίνο: Gilbert and Rivington, 1835), 253.

πόλης και λειτουργίας της αγοράς, και γι' αυτό το λόγο εξέδωσαν διατάγματα για τον περιορισμό της δραστηριότητάς τους.⁵¹

Παρόμοια σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι λόχοι και στον τομέα της υφαντουργίας, ιδιαίτερα στη βιοτεχνία της τσόχας – έναν σημαντικό παραγωγικό τομέα της πόλης, που προμήθευε τόσο την αγορά όσο και το κράτος για τις στολές του γενιτσαρικού σώματος σε όλη την Αυτοκρατορία. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η κατεργασία της τσόχας δεν αποτελούσε μια ελεύθερη παραγωγική και εμπορική δραστηριότητα, αλλά μέρος ενός κρατικά ελεγχόμενου συστήματος στρατιωτικού εφοδιασμού. Κατά συνέπεια, προκειμένου να διασφαλίσει την ομαλή παραγωγή και διακίνηση της τσόχας, το κράτος είχε παραχωρήσει στους γενίτσαρους τον ρόλο της εποπτείας της συγκέντρωσης του μαλλιού και της παράδοσής του στους εβραίους υφαντουργούς, κατόπιν της επεξεργασίας του και, τέλος, της φύλαξης των τσόχινων ενδυμάτων μέχρι την αποστολή τους στην Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός αυτό επέτρεπε στους γενίτσαρους της πόλης και τους συνεργάτες τους να εμπλέκονται ευθέως στην προμήθεια, το εμπόριο και το λαθρεμπόριο μαλλιού και να συνεργάζονται με άτομα από όλες τις κοινότητες που δραστηριοποιούνταν στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή ή να τα ανταγωνίζονται.⁵²

Ένας ιδιαίτερα σημαντικός οικονομικός μηχανισμός για την πόλη ήταν τα βακουφικά ταμεία των λόχων. Το γενιτσαρικό σώμα διέθετε δύο είδη ταμείων: εκτός από το κεντρικό του ταμείο, που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, σε αρκετές περιοχές της οθωμανικής επικράτειας οι λόχοι διέθεταν τα δικά τους ταμεία, τα οποία λειτουργούσαν με το καθεστώς του βακουφίου.⁵³ Το βακούφι (*vakıf*) ήταν αφιέρωση στο διηνεκές κινητής ή ακίνητης περιουσίας και/ή των εισοδημάτων της για θεάρεστους σκοπούς. Τα έσοδά του προέρχονταν από την εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας που είχε αφιερωθεί· συχνά προέρχονταν και από χρηματικά ποσά, τα οποία, παρά τις νομικές αντιπαραθέσεις, επενδύονταν ως έντοκα δάνεια με επιτόκιο που είχε καθοριστεί στην ιδρυτική πράξη του βακουφίου (*vakfiye*).⁵⁴ Σύμφωνα με μια καταχώριση στα κατάστιχα του ιεροδικείου της Θεσσαλονίκης, το 1814 ο 36ος λόχος διέθετε το δικό του ταμείο, το οποίο λειτουργούσε με τη μορφή χρηματικού βακουφίου (*nukud-i mevkufe*). Στην πηγή αναφέρεται ακόμα ότι τα χρηματικά ποσά που δωρίζονταν μπορούσαν να χορηγούνται ως έντοκο δάνειο από τον λόχο (*istirbah*).⁵⁵

Αυτά τα ταμεία επέτρεπαν τη συγκέντρωση κεφαλαίου από τη μεριά των λόχων και τη χορήγηση πιστώσεων, διευκολύνοντας την ανάπτυξη των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των μελών τους.⁵⁶ Στις πηγές για τη Θεσσαλονίκη αναφέρεται ότι οι λόχοι παρείχαν δάνεια σε άτομα

51. BOA, HAT.501/24587.

52. BOA, A.DVNS.MHM.d.142:72/352· BOA, A.DVNS.MHM.d.148:179/591· BOA, A.DVNS.MHM.d.222:103-104/543 Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries. Observations on the islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other parts of Europe*, τ. 2 (Λονδίνο: W. Bowyer, 1745), 151. Για τη βιοτεχνία παραγωγής τσόχας και τον ρόλο της τοπικής εβραϊκής κοινότητας σε αυτή, ενδεικτικά βλ. Minna Rozen, «Contest and Rivalry in Mediterranean Maritime Commerce in the First Half of the Eighteenth Century: The Jews of Salonika and the European Presence», *Revue des études juives* 147/3 (1988): 309-352· Benjamin Braude, «The Rise and Fall of Salonica Woollens, 1500-1650: Technology Transfer and Western Competition», *Mediterranean Historical Review* 6/2 (1991): 216-236· Gilles Veinstein, «Sur la draperie juive de Salonique (XVe-XIXe s.)», *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 66/4 (1992): 55-64· Eleni Gara, «Çuha for the Janissaries - Velençe for the Poor: Competition for Raw Material and Workforce between Salonica and Veria, 1600-1650», στο *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, επιμ. Suraiya Faroqhi και Randi Deguilhem (Λονδίνο: I. B. Tauris, 2005), 121-152.

53. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 206.

54. Murat Çizakça, «Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38/3 (1995): 313. Για την εν λόγω νομική διαμάχη, που σχετίζεται με το γεγονός ότι ο έντοκος δανεισμός δεν επιτρέπεται κατά το ισλαμικό δίκαιο, βλ. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 31-33· Jon E. Mandaville, «Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire», *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10/3 (1979): 289-308.

55. IAM, 194:153-154.

56. Για τον ρόλο των γενιτσαρικών ταμείων στην Κρήτη, την Κωνσταντινούπολη και το Βιδίνι κατά την ίδια περίοδο, βλ. ενδεικτικά Σπυρόπουλος, «Κοινωνική, διοικητική, οικονομική και πολιτική διάσταση του οθωμανικού στρατού», 200-220· İrfan Kokdaş και Yahya Araz, «Regimental Waqfs and Janissary Funds within Local and Transprovincial Settings: The Cases of Istanbul and Vidin, 1720-1826», στο *The Janissaries: Socio-Political and Economic Actors in the Ottoman Empire*

ανεξαρτήτως κοινωνικού και θρησκευτικού υποβάθρου, ενώ παρείχαν συλλογικά δάνεια σε ολόκληρα χωριά.⁵⁷ Η κατοχή κεφαλαίου και η δυνατότητα παροχής πιστώσεων συνέβαλλε επιπλέον στην ανάπτυξη, ευρύτερα, της διεπαρχιακής επιρροής των λόχων. Για παράδειγμα, φαίνεται ότι, αξιοποιώντας μηχανισμούς δανεισμού, τα τοπικά γενιτσαρικά δίκτυα ανέπτυσαν πελατειακές σχέσεις με τους κτηνοτρόφους της Μακεδονίας, διατηρώντας έτσι υπό τον έλεγχο τους την προμήθεια του μαλλιού, γεγονός που τους επέτρεψε να βρεθούν στο επίκεντρο του συστήματος εφοδιασμού, κατεργασίας και διακίνησης του μαλλιού, αλλά και μεταποίησης της πρώτης ύλης.⁵⁸

Το γενιτσαρικό σώμα καταργήθηκε επίσημα το καλοκαίρι του 1826. Το ζήτημα της τύχης της γενιτσαρικής φρουράς της Θεσσαλονίκης παραμένει ένα θέμα που χρήζει περαιτέρω αρχαικής διερεύνησης. Ας σημειώσουμε όμως εδώ ότι, παρά την κατάργηση του σώματος, ο όρος «γενίτσαρος» παρέμεινε σε χρήση στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Το 1834, οκτώ χρόνια μετά, ο γερμανός περιηγητής Βίλχελμ Σάουφερ σημείωνε ότι «η πιο σημαντική βιοτεχνία της Θεσσαλονίκης είναι ένα μεγάλο βυρσοδεψείο. Το μονοπώλιό του διατηρεί ακόμη ο 2ος λόχος των γενιτσάρων. Το ταμπάκι ανήκει ακόμη στα ίδια άτομα, αν και έχουν αποβάλει πια το όνομα του γενίτσαρου».⁵⁹ Εάν αναλογιστεί κανείς τον βαθμό ενσωμάτωσης των γενιτσάρων στην κοινωνία και την οικονομία της Θεσσαλονίκης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα δίκτυα και οι σχέσεις που είχαν εδραιώσει διατηρήθηκαν ακόμη και μετά την επίσημη διάλυση του γενιτσαρικού σώματος.

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, στο παρόν κείμενο εξετάσαμε τον αντίκτυπο της παρουσίας στρατευμάτων στην πόλη, είτε ως διερχόμενων μονάδων σε καιρό πολέμου είτε ως τοπικών φρουρών διορισμένων από το κεντρικό κράτος. Επιπλέον, μέσα από το παράδειγμα του γενιτσαρικού σώματος αναδείξαμε το φαινόμενο της υπέρβασης των ορίων των αρμοδιοτήτων των στρατιωτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία της πρώιμης νεότερης περιόδου και την ενασχόλησή τους με ποικίλες όψεις της αστικής ζωής.

Κατά τη μελετώμενη περίοδο, στη Θεσσαλονίκη –όπως και σε άλλες οθωμανικές πόλεις– η ιδιότητα του γενίτσαρου έπαυσε να είναι μόνο μια θεσμική ιδιότητα που απέδιδε το κράτος ή το σώμα. Μετατράπηκε σε ιδιότητα διεκδικούμενη από μεγάλο αριθμό αντρών, που δεν ήταν απαραίτητως επίσημα μισθοδοτούμενα μέλη του σώματος και δεν εκτελούσαν στρατιωτικά καθήκοντα σε περίοδο πολέμου. Παράλληλα, με την ολοένα και μεγαλύτερη ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων με το γενιτσαρικό σώμα, η ιδιότητα του γενίτσαρου στη Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα μετατράπηκε σε μια διευρυμένη κοινωνική κατηγορία, η οποία περιλάμβανε ένα μεγάλο τμήμα του μουσουλμανικού αντρικού πληθυσμού, που είχε ενταχθεί με διάφορους τρόπους στα εκτεταμένα γενιτσαρικά δίκτυα της πόλης.

Η μαζική άρνηση των γενιτσάρων να επιστρατευθούν –στρατιωτών που ανήκαν σε ένα σώμα που είχε ιδρυθεί, καταρχήν, προκειμένου να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό εργαλείο στη διεξαγωγή του πολέμου– αναδεικνύει με σαφήνεια τη μεταβολή του χαρακτήρα του γενιτσαρικού σώματος κατά τον 18ο αιώνα. Εκτός από το γεγονός ότι, από το σύνολο όσων έφεραν τον τίτλο του γενίτσαρου, ένα μέρος μόνο ήταν πραγματικοί στρατιώτες, οι επίσημα εγγεγραμμένοι γενίτσαροι είχαν ενσωματωθεί πλήρως στις κοινωνικές και οικονομικές δομές

(17th-Early 19th Centuries). *Halcyon Days in Crete XII. A Symposium Held in Rethymno, 12-14 January 2024*, επιμ. Yannis Spyropoulos, (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2025), 29-61.

57. IAM, 85:52· IAM, 86:19· Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, 373-374, 380.

58. Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης», 78.

59. Γρηγορίου και Χεκίμογλου, *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών*, 141.

της περιοχής. Ο πόλεμος και η υποχρέωση συμμετοχής στις σουλτανικές εκστρατείες, εκτός από τις οικονομικές επιπτώσεις για την πόλη, διατάρασε την ομαλή διεκπεραίωση των μη στρατιωτικών δραστηριοτήτων με τις οποίες εκείνοι απασχολούνταν. Μπορεί, συνεπώς, να υποστηριχθεί ότι προτεραιότητά τους αποτελούσε η συνέχιση των ειρηνικών οικονομικών δραστηριοτήτων στις οποίες είχαν εμπλακεί, εν πολλοίς λόγω της πολυετούς παραμονής τους στη Θεσσαλονίκη. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι μη στρατιωτικές επαγγελματικές δραστηριότητες είχαν για πολλούς στρατιώτες μεγαλύτερη σημασία από τη συμμετοχή τους σε πολέμους με αβέβαιη, στην καλύτερη περίπτωση, έκβαση.

«Τραγουδώντας για τη δόξα και τη φρίκη»: Η μουσική επένδυση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου

ΝΙΚΟΣ ΠΛΟΥΜΗΣ

Μεταπτυχιακός φοιτητής Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

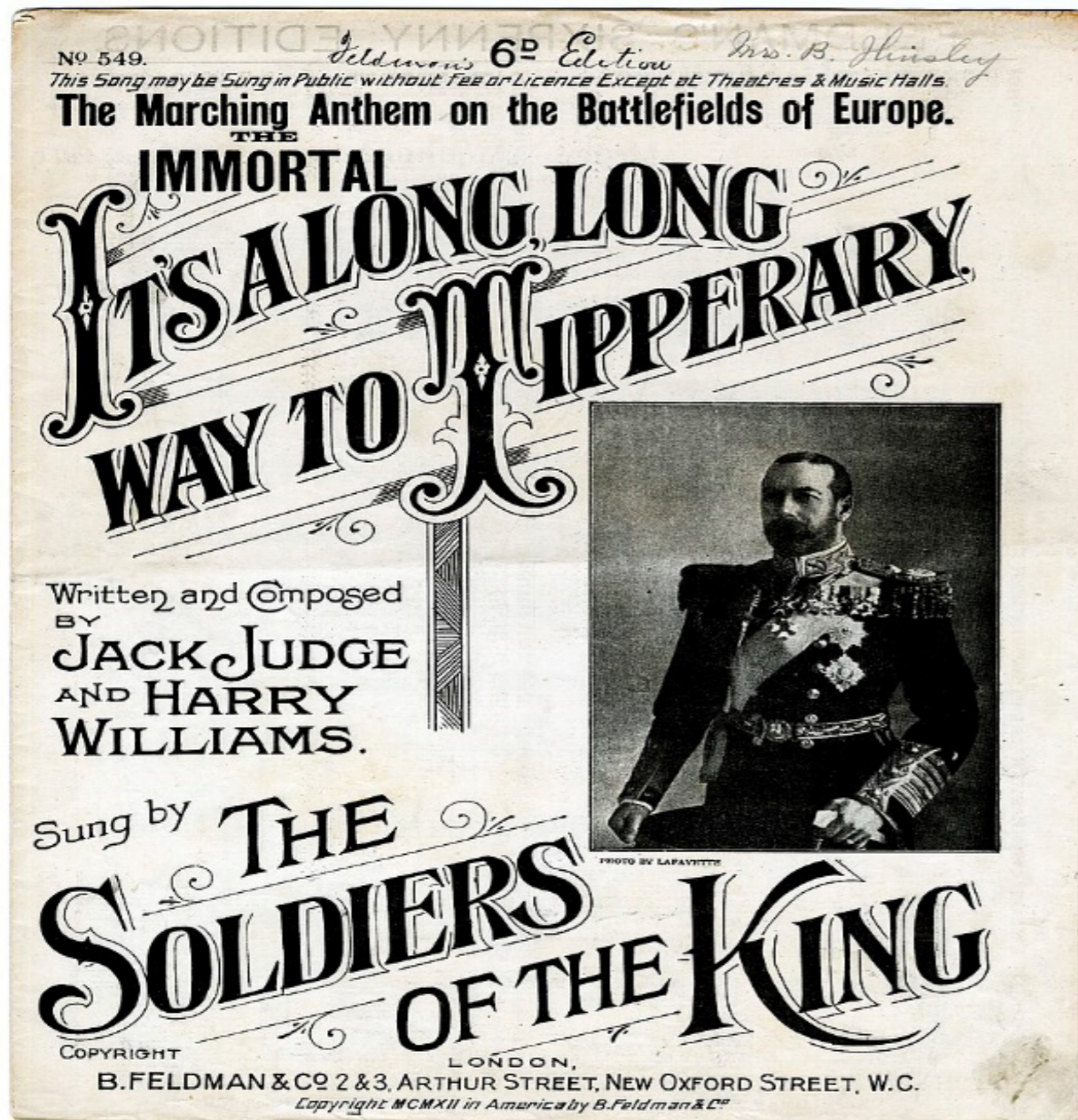
Περίληψη

Όσο τα έθνη και οι κοινωνίες της Ευρώπης στροβιλίζονταν στη δίνη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η μουσική δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τα οξυμένα πάθη και την ατμόσφαιρα διχασμού που επικρατούσε. Εκατοντάδες τραγούδια έκαναν την εμφάνισή τους στα χαρακώματα και στα μετόπισθεν, μεταφέροντας άλλοτε ένα ένθερμο πατριωτικό κι άλλοτε ένα ηχηρό αντιπολεμικό μήνυμα. Στους στίχους τους εναλλάσσονται ποικίλα ανθρώπινα συναισθήματα, από την περηφάνεια για την πατρίδα και το μίσος για τους εχθρούς έως τον φόβο της μάχης και την οργή απέναντι στους ιθύνοντες, φέρνοντας μπροστά στα μάτια μας –ή, μάλλον, στα αυτιά μας– το ταραχώδες κλίμα της εποχής. Χρησιμοποιώντας ως ιστορικά τεκμήρια τραγούδια από τη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία και τη Γερμανία, το άρθρο επιχειρεί μια συμπυκνωμένη αλλά αντιπροσωπευτική παρουσίαση του ρόλου που διαδραμάτισε η μουσική στον Μεγάλο Πόλεμο ως μέσο προπαγάνδας ή όπλο διαμαρτυρίας, διεγείροντας και εκφράζοντας τα συναισθήματα των εμπλεκόμενων ιστορικών υποκειμένων.

Abstract

As the nations and societies of Europe were swept up in the maelstrom of World War I, music could not remain unaffected by the heightened passions and the atmosphere of division that prevailed. Hundreds of songs emerged from the trenches and the home front, conveying at times a fervent patriotic message and at other times a resounding anti-war message. Their lyrics alternate between a variety of human emotions, from pride in the homeland and hatred for enemies to the fear of battle and rage against those in power, bringing before our eyes – or rather, to our ears – the tumultuous atmosphere of the era. Using songs from Great Britain, France, and Germany as historical evidence, the article attempts a concise, yet representative illustration of the role music played in the Great War as a means of propaganda or a weapon of protest, stirring and expressing the emotions of the historical subjects involved.

No 549. *Feldman's 6th Edition Mrs. B. Hinsley*
This Song may be Sung in Public without Fee or Licence Except at Theatres & Music Halls.
The Marching Anthem on the Battlefields of Europe.
THE IMMORTAL
IT'S A LONG, LONG
WAY TO TIPPERARY.
 Written and Composed
 BY
JACK JUDGE
 AND **HARRY WILLIAMS.**
 Sung by **THE**
SOLDIERS
OF THE KING
 PHOTO BY LAFAYETTE
 COPYRIGHT LONDON,
B. FELDMAN & CO 2 & 3, ARTHUR STREET, NEW OXFORD STREET, W.C.
 Copyright MCMXII in America by B. Feldman & Co

Εξώφυλλο παρτιτούρας του τραγουδιού του αγγλικού μουσικού θεάτρου «It's a long way to Tipperary» από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με τον τίτλο: «Το εμβρατήριο των πεδίων μαχών της Ευρώπης».

Ο Ηράκλειτος έλεγε ότι «ο πόλεμος είναι ο πατέρας όλων των πραγμάτων», κάτι που μπορεί να ερμηνευτεί ως μια διαδικασία που όχι μόνο καταστρέφει αλλά και δημιουργεί. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελεί την επιτομή αυτού του παρόδου. Κατέστρεψε αιωνόβιες αυτοκρατορίες και κόστισε αναρίθμητες ανθρώπινες ζωές, ταυτόχρονα όμως διαμόρφωσε νέες γεωπολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες, αποτελώντας τον «δύσκολο τοκετό» της σύγχρονης Ευρώπης. Κατά τη διάρκεια της αιματηρής σύρραξης, η μουσική επιστρατεύτηκε τόσο ως όπλο πολεμικής και πατριωτικής προπαγάνδας όσο και σαν όχημα αντιπολεμικής διαμαρτυρίας και εναντίωσης στη φρίκη της άλογης αλληλοεξόντωσης.

Η ιστοριογραφία προσέγγιζε επί δεκαετίες τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα από μια ψυχή, απανθρωποποιημένη παράθεση στρατιωτικών τακτικών, πολιτικών ελιγμών και στατιστικών στοιχείων. Αν και οπωσδήποτε χρήσιμη, αυτή η οπτική παρουσίαζε τα γεγονότα από μακριά, με τρόπο πλήρως αποστασιοποιημένο από την ανθρώπινη διάσταση και τα συναισθήματα των εμπλεκόμενων, στοιχεία αναγκαία για τη βαθύτερη κατανόηση της ιστορικής συγκυρίας. Από το 1960 και εξής, όμως, ξεκίνησε μια νέα ιστοριογραφική τάση, που δίνει έμφαση ακριβώς στο βίωμα του πολέμου, μετατοπίζοντας την εστίαση από τη μεγάλη εικόνα στο υποκείμενο. Η μουσική, ως διαχρονικός κώδικας της ανθρώπινης έκφρασης, μας επιτρέπει να συνδεθούμε με τη συναισθηματική πραγματικότητα του Μεγάλου Πολέμου, φέρνοντάς μας πιο κοντά σε εκείνους που φανατίστηκαν, ενώθηκαν, διχάστηκαν και υπέφεραν εξαιτίας του. Αντιμετωπίζοντάς την ως ιστορική πηγή, είναι δυνατόν να παρακάμψουμε την αφαιρετικότητα της απρόσωπης αφήγησης και να προσεγγίσουμε τα ιστορικά υποκείμενα μέσα από τα συναισθήματα που η μουσική αποσκοπεί να διεγείρει ή αποζητά να εξωτερικεύσει.

Εξετάζοντας ορισμένα ενδεικτικά πατριωτικά και αντιπολεμικά τραγούδια από τη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία και τη Γερμανία, μπορεί κανείς να αποκτήσει μια εικόνα των αντιτιθέμενων απόψεων και συναισθημάτων που χαρακτήρισαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τόσο στο ίδιο το μέτωπο όσο και στα μετόπισθεν: τη θέρμη της εθνικής ενότητας, το υψηλό πατριωτικό φρόνημα και το αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας, αλλά συγχρόνως και την απροθυμία για στράτευση, τη φρίκη της μάχης και την εναντίωση στην παράλογη αιματοχυσία. Στη συνέχεια παρατίθενται δύο τραγούδια από κάθε χώρα, ένα πατριωτικό και ένα αντιπολεμικό.

Τίτλοι τραγουδιών με κόκκινη γραμματοσειρά περιέχουν υπερσυνδέσμους που οδηγούν σε σελίδες στο YouTube για την ακρόαση των εν λόγω τραγουδιών. Σε περιπτώσεις που ήταν διαθέσιμη πάνω από μία ηχογραφημένη εκδοχή, κριτήριο επιλογής αποτέλεσε η εγγύτητα στο πρωτότυπο και η υφολογική απόδοση κάθε τραγουδιού στην εποχή του, όχι η αισθητική. Ο αναγνώστης ενθαρρύνεται να αξιοποιήσει τις παραπομπές αυτές, καθώς η μελωδία κάθε τραγουδιού είναι ουσιώδες χαρακτηριστικό του και συμβάλλει σημαντικά τόσο στην αποκωδικοποίησή του όσο και στην προσέγγιση του συναισθήματος που υπέβαλλε στον ακροατή της εποχής.

Μεγάλη Βρετανία

Θα ξεκινήσουμε με το τραγούδι **When we've Wound up the Watch on the Rhine** (1914, F. Mark - H. Darewski), γραμμένο για την επιθεώρηση *Business as usual*, που εμφανίζεται στο μουσικό θέατρο λίγους μήνες μετά το ξέσπασμα του πολέμου.¹ Σε γενικές γραμμές, το αγγλικό μουσικό θέατρο είχε μια μακρά παράδοση επηρεασμού της κοινής γνώμης, με τα περίπλοκα διεθνή θέματα να παρουσιάζονται δεόντως απλοποιημένα στο μανιχαϊστικό δίπολο καλού - κακού, και με τη Βρετανία πάντοτε

1. Geoffrey Self, *Light Music in Britain since 1870: A Survey* (Routledge, 2017), 110.

στη «σωστή πλευρά της Ιστορίας».² Κατά τη διάρκεια του πολέμου το μουσικό θέατρο γνώρισε αυξημένο αριθμό στρατευμένων παραστάσεων με πατριωτικό περιεχόμενο, οι οποίες υπόκειντο σε λογοκρισία, ώστε να διασφαλίζεται το υψηλό ηθικό στα μετόπισθεν.

Το εν λόγω τραγούδι παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον στους στίχους του:

When we've wound up the
Watch on the Rhine.

Written by
F. W. MARK.

Composed by
H. E. DAREWSKI.

VOICE.

PIANO.

f

mf

Drum.

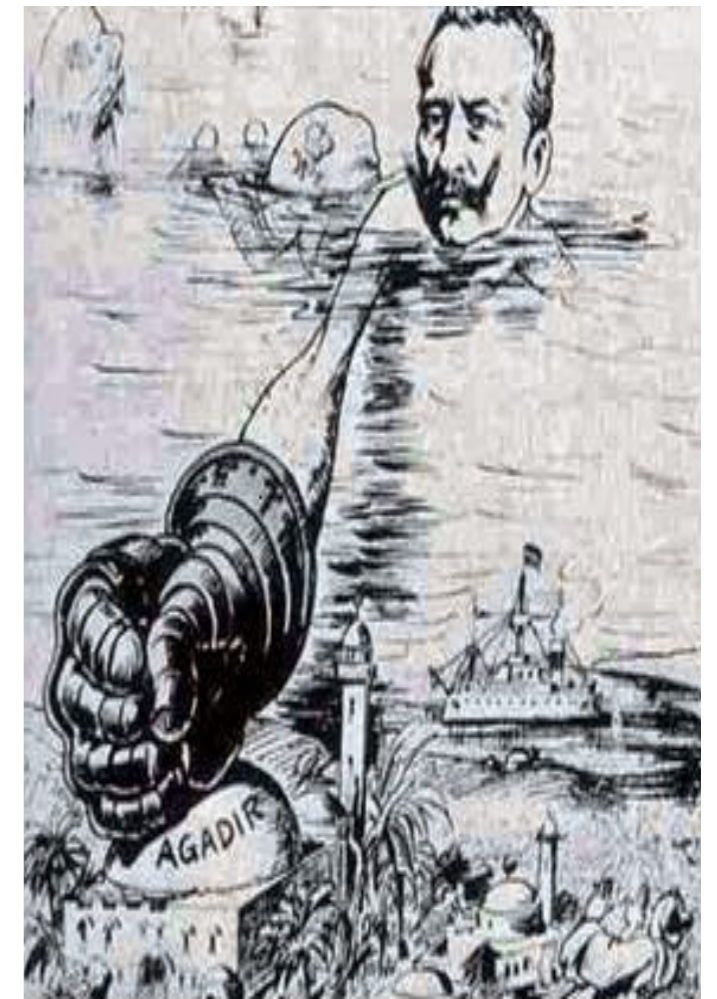
The Theatrical and Music Hall Singing Rights of this song are reserved.
For Permission to reproduce this publication on Mechanical Instruments
written application must be made to Francis, Day & Hunter.
Copyright MCMXIV, in all Countries by Francis, Day & Hunter.
F. & D. 13586.

Παρτιτούρα του κομματιού, αυστραλιανή έκδοση, 1914.

Ο ίδιος ο τίτλος του κομματιού αποτελεί χιουμοριστική αναφορά στο γερμανικό τραγούδι *Die Wacht am Rhein* («Η σκοπιά στον Ρήνο»), που προέρχεται από τα μέσα του 19ου αι. και αποτελούσε τον άτυπο εθνικό ύμνο της Γερμανίας – μιλά ουσιαστικά για το γερμανικό έθνος που στέκει άγρυπνος φρουρός στον Ρήνο, προκειμένου να μην τον διασχίσουν (ξανά) οι Γάλλοι. Στην ίδια τη θεατρική παράσταση γίνεται λογοπαίγνιο κατά τη διάρκεια του τραγουδιού με τη λέξη *watch* (σκοπιά/ρολόι χειρός): οι ηθοποιοί κρατούν ρολόγια τα οποία ξεκουρδίζουν. Η περίφημη «σιδερόφραχτη γροθιά» (*mail'd fist*) ήταν μεταφορικός τρόπος αναφοράς στη μιλιταριστική ιδεολογία και συγκεκριμένα στην απειλή βίας κατά τις διπλωματικές διαπραγματεύσεις, και συχνά χρησιμοποιείτο στις απεικονίσεις της Γερμανίας σε γελοιογραφίες, τόσο πριν τον πόλεμο όσο και κατά τη διάρκειά του, όπως φαίνεται από την εικόνα της διπλανής σελίδας.

Συνεπώς, στην πρώτη στροφή του τραγουδιού εκφράζεται η αντίληψη ότι ρόλος της Αγγλίας είναι να νικήσει – με τη βοήθεια των συμμάχων της – τη Γερμανία, που δρα ως ο νταής της Ευρώπης. Στο τραγούδι βλέπουμε ακόμα τη διαδεδομένη τάση να προβάλλεται η ενότητα μεταξύ των χωρών της Entente, με ιδιαίτερη έμφαση να δίνεται στην ανάγκη να ξεπεραστεί η στερεοτυπική έχθρα Αγγλων - Γάλλων, προκειμένου να στραφούν μαζί ενάντια στον Κάιζερ. Γίνεται άλλωστε και το αναπόφευκτο λογοπαίγνιο με το όνομα του Sir John French, στρατάρχη των βρετανικών δυνάμεων κατά τον πρώτο ενάμιση χρόνο του πολέμου. Επίσης, εκθειάζονται, κατά τα ειωθότα,

2. Penny Summerfield, «Patriotism and Empire: Music Hall entertainment, 1870-1914», στο *Imperialism and Popular Culture*, επιμ. John Mackenzie (Μάντσεστερ: Manchester University Press, 1986), 25.

Βρετανική γελοιογραφία από τη δεύτερη Μαροκινή Κρίση, 1911: Ο Κάιζερ εικονίζεται να φορά τη σιδερένια γροθιά και να χτυπά με αυτή το μαροκινό λμάνι του Αγαδίν, όπου η Γερμανία είχε αποστείλει ένα πολεμικό πλοίο ως απάντηση στην παρουσία γαλλικών στρατευμάτων, σε μια κίνηση που εσκεμμένα όξυνε τα πνεύματα στη διεθνή σκηνή.

οι πολιτικοί ηγέτες της Βρετανίας και, φυσικά, ο βασιλιάς Γεώργιος Ε', ο «K of K», δηλαδή *King of Khaki* (βασιλιάς του χακί), προσωνυμία που κέρδισε επειδή εφάρμοζε την επικοινωνιακή τακτική να φωτογραφίζεται με τη χακί στρατιωτική του ενδυμασία μαζί με επιτελείς ή φαντάρους στο μέτωπο. Σε γενικές γραμμές, είναι ένα εύθυμο και πρόσχαρο τραγούδι, που δημιουργεί την εντύπωση πως ο πόλεμος θα τελειώσει σύντομα, με τους Βρετανούς να δίνουν στη Γερμανία ένα καλό μάθημα.

Αν θέλουμε να δούμε κάποια τραγούδια με αντιπολεμικό περιεχόμενο, πρέπει να βγούμε από το μουσικό θέατρο και να επισκεφθούμε ταβέρνες, διαφόρων ειδών καταγώγια, αλλά και στρατώνες, όπου παίζονταν οι *broadside ballads*. Επρόκειτο για στίχους που κυκλοφορούσαν ελεύθερα σε χιλιάδες αντίτυπα ή από στόμα σε στόμα, με αναφορά σε κάποια ήδη γνωστή μελωδία, την οποία ακολουθούσαν. Η μελωδία μιας τέτοιας μπαλάντας βασιζόταν σε κάποιο λαϊκό ή παραδοσιακό σκοπό, αλλά και σε επίκαιρες δημοφιλείς επιτυχίες.³ Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως και στις τρεις εξεταζόμενες χώρες κανένα αντιπολεμικό τραγούδι δεν ήταν πρωτότυπη μουσική σύνθεση: λαϊκοί συνθέτες αξιοποιούσαν μελωδίες άλλων, γνωστών τραγουδιών, προσαρμόζοντας τους στίχους τους, κάτι που είναι λογικό, αφού στο πλαίσιο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η κρατική προπαγάνδα απαγόρευε τη δημοσιοποίηση αντιπολεμικών τραγουδιών μέσα από φορείς όπως το μουσικό θέατρο, το καμπαρέ ή η δισκογραφία.

3. Summerfield, «Patriotism and Empire», 39.

Ο «Βασιλιάς του χακί» (1917) μόνος του σε πεδίο μάχης μετά τον βομβαρδισμό.

Μια τέτοια μπαλάντα είναι το αγνώστου συνθέτη **Thirteen pence a day**, που κυκλοφορούσε ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα –ή και ακόμα νωρίτερα– αλλά χάρη στο άμεσο και περιγραφικό του μήνυμα γνώρισε νέα δημοτικότητα στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

*Come and be a soldier lads,
march, march, away.
Don't you hear the fife and drum,
march, march, away.
Come to the battlefield
make the enemy to yield,
Come and lose your eyes and limbs,
for thirteen pence a day.*

Επιστρατεύοντας γνώριμα σύμβολα της μιλιταριστικής σημειολογίας (εμβατήρια, τύμπανα, φλάουτα), οι στίχοι καλούν με ειρωνεία τον ακροατή να καταταγεί και να μείνει ανάπηρος, με αντάλλαγμα τον πενιχρό μισθό του οπλίτη. Σε άλλα σημεία το τραγούδι λέει πως η πραγματική σημασία της τιμής και της δόξας είναι ότι πρέπει να πυροβολεί κανείς «ανθρώπους που δεν γνώρισε ποτέ, που δεν του έκαναν ποτέ κακό», ότι δεν θα έχει άλλη επιλογή από το να ξεχάσει τη γυναίκα και τα παιδιά του «όταν θα είναι νεκρός και θα σαπίζει», και ότι το αποκορύφωμα της ανοησίας είναι «να πολεμά κανείς για βασιλιάδες και βασίλισσες».⁴ Πρόκειται, ασφαλώς, για διακωμώδηση των άφθονων τραγουδιών στρατολόγησης που κυκλοφορούσαν, προτρέποντας τους νέους να καταταγούν, με υποσχέσεις για δόξα, τιμή και την αγάπη των κοριτσιών. Εδώ βλέπουμε μια ξεκάθαρη από τα κάτω απόρριψη της μαχητικότητας που πρότασαν τα μουσικά θέατρα.

Γαλλία

Το τραγούδι **Verdun, on ne passe pas!** («Από το Βερντέν δεν περνάνε!»),⁵ σε στίχους των Eugène Joullot και Jack Cazol και μουσική του René Mercier, γράφτηκε το 1917, λίγο μετά τη νικηφόρα έκβαση της πολύμηνης και πολύνεκρης μάχης του Βερντέν,

4. Ο.π., 40.

5. Οι μεταφράσεις των γαλλικών και γερμανικών στίχων στην ελληνική έχουν γίνει από τον γράφοντα με έμφαση στην απόδοση του νοήματος των τραγουδιών και δίχως την τήρηση ομοιοκαταληξίας.

μάχης που στη συλλογική μνήμη της Γαλλίας αποτυπώνει ίσως περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη τον παραλογοισμό και το υψηλό κόστος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου σε ανθρώπινες ζωές. Ενώ έκανε την αρχική του εμφάνιση σε καμπαρέ και μουσικά θέατρα, υιοθετήθηκε γρήγορα από στρατιωτικές μπάντες και χρησιμοποιήθηκε ως εμβατήριο στο μέτωπο και στα χαρακώματα, με τους στρατιώτες να το τραγουδούν ενίοτε εν χορώ, δίχως τη συνοδεία μουσικής. Πρωτίστως όμως ήταν ένα τραγούδι των μετόπισθεν, γραμμένο για να τονώσει το ηθικό του γαλλικού λαού ενόψει της σημαντικής αυτής νίκης και να του υποδείξει πως οι θυσίες που υφίστατο δεν πήγαιναν χαμένες, ώστε να εξακολουθήσει την απαιτητική πολεμική προσπάθεια.⁶

Στο τραγούδι περιγράφεται η επικράτηση των γενναίων Γάλλων στρατιωτών, που σπεύδουν να υπερασπιστούν τα εδάφη τους, επί των βάρβαρων, αδίστακτων και αιμοδιψών Γερμανών

*Un aigle noir a plané sur la ville,
Il a juré d'être victorieux,
De tous côtés, les corbeaux se faufilent
Dans les sillons et dans les chemins creux.
Mais tout à coup, le coq gaulois claironne :
Cocorico, debout petits soldats !
Le soleil luit, partout le canon tonne,
Jeunes héros, voici le grand combat.*

*Et Verdun, la victorieuse,
Pousse un cri que portent là-bas
Les échos des bords de la Meuse,
Halte là! on ne passe pas
Plus de morgue, plus d'arrogance,
Fuyez barbares et laquais,
C'est ici la porte de France,
Et vous ne passerez jamais (refrain)*

*Les ennemis s'avancent avec rage,
Énorme flot d'un vivant océan,
Semant la mort partout sur son passage,
Ivres de bruit, de carnage et de sang
Ils vont passer quand relevant la tête,
Un officier dans un suprême effort,
Quoique mourant, crie : À la baionnette!
Hardi les gars, debout! Debout les morts !*

(Refrain)

*Mais nos enfants, dans un élan sublime,
Se sont dressés et bientôt l'aigle noir,
La rage au cœur impuissant en son crime,
Vit disparaître son suprême espoir.
Les vils corbeaux devant l'âme française
Tombent sanglants,*

*c'est le dernier combat
Pendant que nous chantons la Marseillaise,
Les assassins fuient devant les soldats.*

(Refrain)

*Ένας μαύρος αετός πέταξε πάνω από την πόλη,
ορκίστηκε πως θα νικήσει,
απ' όλες τις πλευρές τα κοράκια ξεγλιστρούν
στα αυλάκια και στις βυθισμένες οδούς.
Μα ξαφνικά, ο γαλατικός πετεινός αντηχεί:
Κοκορίκο!* Εμπρός στρατιώτες!
Ο ήλιος λάμπει, παντού βουίζουν τα κανόνια,
νεαροί ήρωες, ιδού η μεγάλη μάχη.*

*Και το Βερντέν το νικηφόρο,
βγάλετε κραυγή, να αντιλαλήσει εκεί κάτω
ώς τις όχθες του Μεύση,
αλτ εκεί ! Δεν περνάνε
Όχι άλλη υπεροψία, όχι άλλη αλαζονεία,
φύγετε, βάρβαροι και λακέδες,
τούτη δω είναι η πύλη της Γαλλίας,
και δεν θα περάσετε ποτέ! (ρεφραίν)*

*Οι εχθροί προχωρούν με οργή,
πελώριο κύμα ενός ζωντανού ωκεανού,
σπέρνοντας τον θάνατο παντού στο πέρασμά τους,
μεθυσμένοι από θόρυβο, σφαγή και αίμα.
Πάνε να περάσουν όταν, σηκώνοντας το κεφάλι,
ένας αξιωματικός με υπερπροσπάθεια,
αν και ετοιμοθάνατος, φωνάζει: Με την ξιφολόγη!
Θάρρος παιδιά, εμπρός! Εμπρός, νεκροί!*

(Ρεφραίν)

*Μα τα παιδιά μας, με έξαρση μεγάλη
ορθώθηκαν και σύντομα ο μαύρος αετός,
με οργή στην καρδιά, αδύναμος στο έγκλημά του,
βλέπει την τελευταία του ελπίδα να εξαφανίζεται.
Τα κακορίζικα κοράκια μπροστά στη γαλλική ψυχή
πέφτουν ματωμένα,
αυτή είναι η τελική μάχη.
Ενώ τραγουδάμε τη Μασσαλιώτιδα,
οι δολοφόνοι το σκάνε μπροστά στους στρατιώτες.*

(Ρεφραίν)

6. Pierre Saka, *La chanson française à travers ses succès* (Παρίσι: Larousse, 1998), 96.

* Ενώ στην ελληνική παράδοση το λάλημα του κόκορα έχει ελαφρώς κωμική χροιά, δεν ισχύει το ίδιο για τη Γαλλία, όπου ο πετεινός είναι εδώ και αιώνες συνδεδεμένος με συμβολισμούς γενναιότητας, αρρενωπότητας και εθνικής υπερηφάνειας.

Εξώφυλλο δίσκου του **Your King and Country Want You** (1914), με τη σημείωση: «Ένα γυναικείο τραγούδι στρατολόγησης». Ακριβώς αυτό το στυλ απορρίπτει το *Thirteen pence a day*.

Προπαγανδιστική αφίσα του 1914: Η ώρα της πολυπόθητης εκδίκησης για την ταπεινωτική ήττα του 1870 είχε επιτέλους φτάσει και ο γαλατικός πετεινός στέκεται θριαμβευτής πάνω από τον γερμανικό αετό.

ευρεία αυτοκρατορία του, θεωρείται από πολλούς η απαρχή του βασιλείου της Γαλλίας και, άρα, η ληξιαρχική πράξη γέννησης του γαλλικού κράτους. Η κατάληψή του από τους Γερμανούς θα γινόταν αντιληπτή ως ανυπολόγιστο πλήγμα στο εθνικό γόητρο και, αντίστοιχα, η επιτυχής υπεράσπισή του αποδείκνυε τη στιβαρότητα και τη δύναμη της σύγχρονης Γαλλίας. Το σύνθημα «on ne passe pas!» ήταν ήδη ευρέως διαδεδομένο από την αρχή του πολέμου, αποτελώντας τόσο πολεμική ιαχή των στρατιωτών όσο και συμπυκνωμένο συμβολισμό της εθνικής προσπάθειας για την υπεράσπιση του γαλλικού εδάφους.⁷ Συνεπώς, το τραγούδι αυτό απευθυνόταν στα πιο μύχια εθνικά αισθήματα του γαλλικού λαού και, παρουσιάζοντας μια Γαλλία ενωμένη και νικήτρια, τόνωνε την υπερηφάνεια και καταλάγιαζε τις αμφιβολίες τόσο των πολιτών όσο και των στρατιωτών σχετικά με την αξία του πολέμου.

Θα εξετάσουμε τώρα ένα αντιπολεμικό τραγούδι που γεννήθηκε στα ίδια τα χαρακώματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται για το *Chanson de Craonne* («Το τραγούδι της Κραόν»), γνωστό και ως *Les Sacrifiés* («Οι θυσιασμένοι»). Η μελωδία του είναι αυτή ενός προπολεμικού τραγουδιού του ελαφρολαϊκού ρεπερτορίου με ερωτικό περιεχόμενο, που ήταν ιδιαίτερος επιτυχημένος, το *Bonsoir m'amour* («Καλησπέρα, αγάπη μου») του Charles Sablon. Ο στιχουργός του όμως είναι άγνωστος, κάτι που σχετίζεται με την ιστορία του.⁸

Τον Απρίλιο του 1917 ξεκίνησε από τον γαλλικό στρατό η προσπάθεια κατάληψης του Chemindes Dames, ενός οροπεδίου με στρατηγική σημασία. Η απόπειρα ήταν πλήρως αποτυχη-

δολοφόνων. Η αντίθεση γίνεται απολύτως ξεκάθαρη στον τελευταίο στίχο: οι Γάλλοι είναι στρατιώτες και εκπληρώνουν περήφανα το πατριωτικό τους καθήκον, ενώ οι Γερμανοί είναι δειλοί δολοφόνοι και το βάζουν στα πόδια. Στην πρώτη στροφή βλέπουμε το γνώριμο από πάρα πολλά πατριωτικά τραγούδια μοτίβο της ζωικής προσωποποίησης των εθνών, εν προκειμένω με τον γερμανικό αετό και τον γαλλικό πετεινό, τεχνική που τείνει να κρύβει το ανθρώπινο πρόσωπο της σύγκρουσης. Παρακάτω, ωστόσο, έχουμε ακριβώς το αντίθετο: η πολεμική κραυγή «À la baionnette!», που τόσο συχνά ακούστηκε στα πεδία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υποβάλλει στον ακροατή την εικόνα της μάχης σώμα με σώμα. Το ρεφραίν απηχεί βεβαίως τη θριαμβευτική επιβεβαίωση των πιο περήφανων πατριωτικών συναισθημάτων της εποχής, με το Βερντέν να παρουσιάζεται ως η «πύλη της Γαλλίας», την οποία οι στρατιώτες κατάφεραν να κρατήσουν κλειστή απέναντι στον εισβολέα.

Γενικότερα, το Βερντέν κατείχε σημαντική συμβολική θέση στη γαλλική εθνική συνείδηση. Ακόμα και σήμερα, η μεσαιωνική Συνθήκη του Βερντέν, του 843, με την οποία οι διάδοχοι του Καρλομάγνου μοίρασαν την

7. Tony Robinson, *Battles that Changed History: Epic Conflicts Explored and Explained* (DK Publishing, 2018), 197.

8. Saka, *La chanson française à travers ses succès*, 93

«Αλτ εκεί! Δεν περνάνε! Έχω το 75άρι μου». Προπαγανδιστική carte-postale από το 1915

μένη, καθώς Γάλλοι στρατιώτες δοκίμαζαν μαζικά να ανέβουν στο οροπέδιο ενώ ήταν εκτεθειμένοι στα γερμανικά πολυβόλα και πυροβόλα. Το αποτέλεσμα ήταν 147.000 νεκροί και σχεδόν 100.000 τραυματίες σε λιγότερο από δύο εβδομάδες.⁹ Αυτό με τη σειρά του προκάλεσε ένα μαζικό ρεύμα ανυπακοής και ανταρσίας σε 60 από τις 100 μεραρχίες του ήδη εξαντλημένου και αγανακτισμένου γαλλικού στρατού στο δυτικό μέτωπο, με τους στρατιώτες να αρνούνται να υπακούσουν σε εντολές που θα τους έθεταν εντός του βεληνεκού του εχθρού, έχοντας διαπιστώσει πόσο λίγη σημασία είχαν οι ζωές τους για το Γενικό Επιτελείο. Ο στρατάρχης Πεταίν διέταξε τη διενέργεια μαζικών δικών στα στρατοδικεία, που επέβαλαν περίπου 600 θανατικές καταδίκες, προκειμένου να καταστείλει την ανταρσία.

Κατά τη διάρκεια αυτών των γεγονότων, το «Τραγούδι της Κραόν», που είχε εμφανιστεί στα χαρακώματα ως αντιπολεμικό τραγούδι ήδη από το 1915, επανεμφανίστηκε δυναμικά και έγινε κάτι σαν ύμνος για τους διαμαρτυρούμενους στρατιώτες, με τους στίχους του προσαρμοσμένους στα νέα δεδομένα του Chemin des Dames.¹⁰ Παρά την υπόσχεση ενός εκατομμυρίου φράγκων και άμεσης αποστράτευσης σε όποιον υποδείκνυε τον στιχουργό, αυτός έμεινε άγνωστος, κάτι που, αφενός, δείχνει την αλληλεγγύη μεταξύ των εξεγερμένων στρατιωτών, αφετέρου όμως, μπορεί και να οφείλεται στην αδυναμία ταυτοποίησης ενός μόνο ατόμου ως στιχουργού, αφού πολλές φορές τραγούδια που συγγράφονται υπό τέτοιες συνθήκες είναι προϊόντα συλλογικής έμπνευσης.¹¹ Το «Τραγούδι της Κραόν» εκδόθηκε από τον βετεράνο Paul Vaillant-Couturier μετά τη λήξη του πολέμου, παρέμεινε όμως απαγορευμένο στο γαλλικό ραδιόφωνο μέχρι το 1974, ως τραγούδι με αντεθνικό περιεχόμενο.¹²

9. Marc Robine, *Anthologie de la chanson française: Des trouvères aux grands auteurs du XIXe siècle* (Παρίσι: Albin Michel, 1994), 162.

10. Robert Brécy, *Florilège de la chanson révolutionnaire: De 1789 au Front Populaire* (Παρίσι: Les éditions ouvrières, 1990), 235.

11. Thierry Bouzard, *Histoire du chant militaire français: De la monarchie à nos jours* (Παρίσι: Grancher, 2005), 216-217.

12. Saka, *La chanson française à travers ses succès*, 93.

*Quand au bout d'huit jours le r'pos terminé
On va reprendre les tranchées,
Notre place est si utile
Que sans nous on prend la pile
Mais c'est bien fini, on en a assez
Personne ne veut plus marcher
Et le cœur bien gros, comm' dans un sanglot
On dit adieu aux civ'lots
Même sans tambours,
même sans trompettes
On s'en va là-haut en baissant la tête*

*Adieu la vie, adieu l'amour,
Adieu toutes les femmes
C'est bien fini, c'est pour toujours
De cette guerre infâme
C'est à Craonne sur le plateau
Qu'on doit laisser sa peau
Car nous sommes tous condamnés
C'est nous les sacrifiés (refrain).*

*Huit jours de tranchée,
huit jours de souffrance
Pourtant on a l'espérance
Que ce soir viendra la r'lève
Que nous attendons sans trêve
Soudain dans la nuit et le silence
On voit quelqu'un qui s'avance
C'est un officier de chasseurs à pied
Qui vient pour nous remplacer
Doucement dans l'ombre
sous la pluie qui tombe
Les petits chasseurs
vont chercher leurs tombes*

(Refrain)

*C'est malheureux d'avoir sur les grands
boulevards
Tous ces gros qui font la foire
Si pour eux la vie est rose
Pour nous c'est pas la même chose
Au lieu d'se cacher tous ces embusqués
Feraient mieux d'monter aux tranchées
Pour défendre leur bien,
car nous n'avons rien
Nous autres les pauv' purotins
Tous les camarades sont enterrés là
Pour défendr' les biens de ces messieurs là*

*Ceux qu'ont le pognon,
ceux-là reviendront
Car c'est pour eux qu'on crève
Mais c'est fini, car les trouffions
Vont tous se mettre en grève
Ce s'ra votre tour messieurs les gros
De monter sur l'plateau
Car si vous voulez faire la guerre
Payez-la de votre peau*

*Όταν μετά την οχταήμερη άδεια τελειώσει η ανάπαυση,
θα πάμε πίσω στα χαρακώματα,
η θέση μας εκεί είναι τόσο χρήσιμη
που χωρίς εμάς θα 'χάναν τα πάντα
Μα όλα τέλειωσαν τώρα, φτάνει πια
κανείς δε θέλει πια να βαδίζει
και με βαριά καρδιά, όπως όταν κλαις,
αποχαιρετούμε τους πολίτες
Ακόμα και δίχως τύμπανα
και χωρίς τρομπέτες
ανεβαίνουμε εκεί πάνω σκύβοντας το κεφάλι*

*Αντίο ζωή, αντίο έρωτα
αντίο σ' όλες τις γυναίκες
Όλα τελειώσαν τώρα για τα καλά
με αυτόν τον απαίσιο πόλεμο
Είναι στην Κραόν, πάνω στο οροπέδιο
που πρέπει να αφήσουμε το τομάρι μας
γιατί είμαστε όλοι μας καταδικασμένοι
είμαστε οι θυσιασμένοι (ρεφραίν).*

*Οχτώ μέρες στα χαρακώματα,
οχτώ μέρες βάσανα
κι όμως έχουμε την ελπίδα
πως απόψε θα φτάσουν οι αντικαταστάτες
που περιμένουμε αδιάκοπα
Εαφνικά μες στη νύχτα και τη σιωπή
βλέπουμε κάποιον να πλησιάζει
Είναι ένας αξιωματικός του πεζικού
που έρχεται να μας αντικαταστήσει
Αθόρυβα μες στη σκιά
κάτω απ' τη βροχή που πέφτει
οι καημένοι πεζικάριοι
θα ψάξουν τους τάφους τους.*

(Ρεφραίν)

*Είναι σκληρό να βλέπεις
στις μεγάλες λεωφόρους
όλους αυτούς τους παχουλούς που την περνούν μια χαρά.
Αν για αυτούς η ζωή είναι ρόδινη,
δεν είναι το ίδιο για εμάς.
Αντί να κρύβονται όλοι αυτοί οι κατεργάρηδες,
θα έκαναν καλύτερα να ανεβούν στα χαρακώματα,
για να υπερασπιστούν τα αγαθά τους,
γιατί εμείς δεν έχουμε τίποτα,
εμείς οι υπόλοιποι, οι φτωχοί φουκαράδες.
Όλοι μας οι σύντροφοι θάφτηκαν εκεί πέρα
για να υπερασπιστούν τα πλούτη αυτών εκεί των κυριών.*

*Αυτοί που έχουν το χρήμα
θα γυρίσουν πίσω,
γιατί γι' αυτούς πεθαίνουμε εμείς.
Μα τέρμα πια, γιατί οι φαντάροι όλοι
θα κατεβούν σε απεργία
Θα 'ναι η σειρά σας, παχουλοί κύριοι,
να ανεβείτε στο οροπέδιο
γιατί αν θέλετε να κάνετε πόλεμο,
να τον πληρώσετε με το δικό σας τομάρι.*

Όπως βλέπουμε, το κομμάτι περιέχει κάποια τυπικά χαρακτηριστικά των τραγουδιών του στρατώνα, όπως ο σκληρός αποχωρισμός από αγαπημένα πρόσωπα και η δύσκολη και επικίνδυνη ζωή στο μέτωπο. Δάκρυα, ερωμένες που μένουν πίσω, νυχτερινή αναμονή, κρύο και υγρασία: όλα αυτά είναι συνηθισμένα μοτίβα που χρησιμοποιούνται για να αποδώσουν τη δύσκολη διαβίωση και την κακή ψυχική κατάσταση των στρατιωτών. Μάλιστα, οι τελευταίοι στίχοι του πρώτου ρεφραίν «είμαστε όλοι μας καταδικασμένοι, είμαστε οι θυσιασμένοι» εκφράζουν την απαισιοδοξία, το αίσθημα παραίτησης που νιώθουν οι στρατιώτες μπροστά στον σχεδόν βέβαιο επικείμενο θάνατο. Από την τρίτη στροφή όμως ο συναισθηματικός τόνος του τραγουδιού αλλάζει αισθητά. Οι στίχοι λαμβάνουν ένα στίγμα καθαρά ταξικό και χρησιμοποιούν τη χαρακτηριστική σημειολογία του σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος. Πλέον οι στρατιώτες δεν θρηνούν, αλλά κατηγορούν ευθέως τους υπαίτιους του πολέμου: χοντροί τύποι που περνάνε ρόδινη ζωή, κατεργάρηδες που κρύβονται, πλούσιοι για χάρη των οποίων «πεθαίνουμε». Ακούγεται ακόμα και μια τυπική έκφραση που απαντά σε άφθονα σοσιαλιστικά τραγούδια της εποχής: *se mettre en grève* (κατεβαίνω σε απεργία), κάτι που αποτελεί ακαταμάχητη ένδειξη για το κοινωνικό υπόβαθρο και τις διαθέσεις όχι μόνο του υποτιθέμενου αφανούς στιχουργού, αλλά και όλων των στρατιωτών που τραγουδούσαν με ένα στόμα το «Τραγούδι της Κραόν», αποφασισμένοι να μη θέσουν πια τις ζωές τους στη διάθεση των αξιωματικών τους δίχως διεκδικήσεις, δίχως εγγυήσεις πως δεν θα βιάζαν σε ένα βέβαιο και ανούσιο θάνατο. Στο πλαίσιο της εμπόλεμης ζωής, όπου η δαμόκλειος σπάθη του θανάτου θολώνει τις ιδεολογικές γραμμές που χωρίζουν τους ανθρώπους, ένας φανατικός σοσιαλιστής και ένας βαθιά συντηρητικός άνθρωπος μπορούν να βρουν κοινή βάση συνεννόησης και να απευθύνουν μαζί στους ιθύνοντες το μήνυμα των τελευταίων στίχων του τραγουδιού: «αν θέλετε να κάνετε πόλεμο, να τον πληρώσετε με το δικό σας τομάρι».

Γερμανία

Το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου συνοδεύτηκε από μια έξαρση πατριωτισμού και αισιοδοξίας στη Γερμανία. Ακριβώς όπως και στη βρετανική περίπτωση, τα πρώτα τραγούδια που γράφονταν για τον πόλεμο είχαν έναν εύθυμο και ζωηρό πατριωτικό τόνο. Αυτό ισχύει και για το **Matrosenlied** («Τραγούδι των ναυτών») του 1914, ένα στρατιωτικό εμβατήριο σε

*Heute wollen wir ein Liedlein singen
trinken wollen wir den kühlen Wein
und die Gläser sollen dazu klingen
denn es muß, es muß geschieden sein.*

*Gib' mir deine Hand, deine weiße Hand
Leb' wohl, mein Schatz, leb' wohl
denn wir fahren gegen Engelland (refrain).*

*Unsre Flagge wehet auf dem Maste
sie verkündet unsres Reiches Macht
denn wir wollen es nicht länger leiden
daß der Englischmann darüber lacht.*

(Refrain)

*Kommt die Kunde, daß ich bin gefallen
daß ich schlafe in der Meeresflut
Weine nicht um mich, mein Schatz,
und denke
für das Vaterland, da floß sein Blut.*

(Refrain)

*Σήμερα θέλουμε να πούμε ένα τραγουδάκι
και θέλουμε να πιούμε το δροσερό κρασί
και να τσουγκρίσουμε πρέπει τα ποτήρια
γιατί πρέπει, πρέπει να χωριστούμε.*

*Δώσ' μου το χέρι σου, το λευκό σου χέρι
Αντίο, καλή μου, αντίο
γιατί σαλπάρουμε για την Αγγλία (ρεφραίν).*

*Η σημαία μας κυματίζει στο κατάρτι,
διακηρύσσει τη δύναμη του βασιλείου μας
γιατί δεν θέλουμε να το υποστούμε άλλο
ο Εγγλέζος εις βάρος του να γελά.*

(Ρεφραίν)

*Αν έρθουν τα μαντάτα πως έχω πεθάνει
πως κοιμάμαι στο βυθό της θάλασσας
μην κλάψεις για μένα, καλή μου,
και σκέψου
«για την πατρίδα, γι' αυτήν χύθηκε το αίμα του».*

(Ρεφραίν)

στίχους του ποιητή Hermann Löns, που ακολουθεί τη μελωδία ενός παραδοσιακού τραγουδιού των αρχών του 19ου αι. (*Heute wollen wir das Ränzlein schüren*).¹³

Το τραγούδι αποδίδει την ανυπομονησία των ανδρών του αυτοκρατορικού ναυτικού να «σαλπάρουν για την Αγγλία». Πρόκειται για την περίοδο ακριβώς στο ξεκίνημα του πολέμου, όταν οι Γερμανοί πίστευαν πως είχαν καλές πιθανότητες εναντίον της βρετανικής θαλασσοκρατορίας, δίχως να φαντάζονται πως τα καράβια τους θα έμεναν παγιδευμένα στη Βόρεια Θάλασσα για όλη σχεδόν τη διάρκεια του πολέμου. Από το κομμάτι δεν λείπει φυσικά το πιο κοινό μοτίβο των στρατιωτικών τραγουδιών, ο αποχωρισμός από τα αγαπημένα πρόσωπα και συγκεκριμένα από τις γυναίκες. Ωστόσο, ο στρατιώτης που αφήνει πίσω την καλή του το κάνει με προθυμία και αυταπάρα. Δεν είναι αυτός που κλαίει, όπως στο «Τραγούδι της Κραόν», αλλά εκείνη, με τον στρατιώτη να την παρηγορεί, υπενθυμίζοντάς της πως ο θάνατος για την πατρίδα είναι ένας έντιμος και ενάρετος θάνατος, όχι αιτία για θρήνους – ακόμα ένα στερεότυπο των στρατιωτικών τραγουδιών. Στη δεύτερη στροφή διακρίνουμε επίσης την υπερηφάνεια των Γερμανών ναυτών, που δεν ανέχονται πια την περιφρόνηση της Αγγλίας. Υπ’ αυτή την οπτική, η ευθύνη για την έναρξη του πολέμου μεταβιβάζεται εξολοκλήρου στους αλαζόνες και υπεροπτικούς Εγγλέζους: η περιφρόνησή τους προς την κραταιά Γερμανική Αυτοκρατορία δεν της αφήνει άλλη επιλογή από το να υπερασπιστεί την τιμή της στο πεδίο της μάχης.

Τέλος, θα εξετάσουμε ένα αντιπολεμικό τραγούδι με παρουσία στο γερμανικό φιλειρηνικό ρεπερτόριο από τον 19ο αι. έως τουλάχιστον και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το **Ich bin Soldat, doch ich bin es nicht gerne** («Είμαι στρατιώτης, μα όχι πρόθυμα») εμφανίζεται πρώτη φορά καταγραμμένο το 1872,¹⁴ πράγμα που τοποθετεί τη σύνθεσή του στο πλαίσιο του γαλλοπρωσικού πολέμου, χωρίς να αποκλείεται να είναι ακόμα παλιότερο. Η μελωδία του είναι αυτή ενός γαλλικού στρατιωτικού τραγουδιού από τη μεταναπολεόντεια περίοδο, του **Te souviens-tu?** («Θυμάσαι;»). Ο στιχουργός του δεν αναφέρεται, ούτε στην πρώτη έκδοση ούτε σε αρκετές επανεκδόσεις που ακολούθησαν, πράγμα που ίσως οφείλεται σε προσπάθεια προστασίας της ταυτότητάς του. Σε έκδοση του 1887 το τραγούδι αποδίδεται στον σοσιαλιστή ποιητή Max Kegel, κάτι που δεν έχει διασταυρωθεί και εξάλλου θα ήταν περιεργό, δεδομένου πως οι αντισοσιαλιστικοί νόμοι του Μπίσμαρκ βρισκόνταν ακόμα σε ισχύ και ο ποιητής εκείνη την εποχή χρησιμοποιούσε ψευδώνυμο.¹⁵ Αυτό που είναι σίγουρο είναι πως το τραγούδι γνώρισε ευρεία διάδοση την εποχή του γαλλοπρωσικού πολέμου.

Μετά τη σύλληψη του Ναπολέοντα Γ΄ και την παράδοση των γαλλικών στρατευμάτων στο Σεντάν το 1870, ο στόχος του πολέμου είχε επιτευχθεί, σύμφωνα με τους εκπροσώπους του εργατικού κινήματος. Επιφανείς σοσιαλιστές, όπως ο August Bebel και ο Wilhelm Liebknecht, υποστήριζαν τη άμεση παύση των εχθροπραξιών. Λόγω, όμως, της μεταστροφής του πολέμου από αμυντικό σε επιθετικό, το τραγούδι έγινε πολύ δημοφιλές.¹⁶ Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το τραγούδι γνώρισε ένα νέο ρεύμα δημοτικότητας, που αυξανόταν όσο ο πόλεμος έδειχνε να μην τελειώνει, ενώ οι στίχοι του προσαρμόστηκαν ανάλογα. Κατέληξε να γίνει ένα από τα πιο γνωστά αντιπολεμικά τραγούδια της Γερμανίας και να τραγουδιέται ακόμη και σήμερα σε συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις του εργατικού κινήματος.¹⁷

13. «Σήμερα θέλουμε να πακετάσουμε το σακιδιό μας». Πρόκειται για ένα τραγούδι εξόρμησης στη φύση, ο τίτλος του οποίου δηλώνει όρεξη για περιπέτεια.

14. Gustaf Linke, *Zeitgemäße Volkslieder und Gedichte* (Δρέσδη: 1872), 5.

15. Wolfgang Steinitz, *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten*, τόμ. 1 (Βερολίνο: Akademie-Verlag, 1954), 401.

16. Ό.π., 402

17. Wolfgang Steinitz, *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten*, τόμ. 2 (Βερολίνο: Akademie-Verlag, 1962), 344-348.

*Ich bin Soldat, doch ich bin es nicht gerne,
Als ich es ward, hat man mich nicht gefragt.
Man riss mich fort, hinein in die Kaserne,
Gefangen ward ich, wie ein Wild gejagt.
Ja, von der Heimat, von des Liebchens Herzen
Musst' ich hinweg, und von der Freunde Kreis.
Denk ich daran,
fühl' ich der Wehmut Schmerzen,
Fühl' in der Brust des Zornes Glut so heiß.*

*Ich bin Soldat, doch nur mit Widerstreben,
Ich lieb ihn nicht, den blauen Königsrock.
Ich lieb es nicht, das blut'ge Waffenleben,
Mich zu verteid'gen, wär' genug ein Stock.
O sagt mir an, wozu braucht ihr Soldaten?
Ein jedes Volk liebt Ruh' und Frieden nur.
Allein aus Herrschsucht
und dem Volk zum Schaden
Lasst ihr zertreten, ach, die gold'ne Flur!*

*Ich bin Soldat, muss Tag und Nacht
marschieren,
Statt an der Arbeit muss ich Posten steh'n,
Statt in der Freiheit muss ich salutieren
Und muss den Hochmut
frecher Burschen seh'n.
Und geht's ins Feld,
so muss ich Brüder morden,
Von denen keiner mir zuleid was tat,
Dafür als Krüppel trag' ich Band und Orden,
Und hungern ruf ich dann: Ich war Soldat!*

*Ihr Brüder all', ob Deutsche, ob Franzosen,
Ob Ungarn, Dänen, ob vom Niederland,
Ob grün, ob rot,
ob blau, ob weiß die Hosen,
Gebt euch statt Blei zum Gruß die Bruderhand!
Auf, lasst zur Heimat uns zurückmarschieren,
Von den Tyrannen unser Volk befrei'n,
Denn nur Tyrannen müssen Kriege führen,
Soldat der Freiheit will ich gerne sein.*

(Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος)
*Drum Brüder all', ob Deutsche, ob Franzosen,
Ob Russe oder ob von Engelland,
Ob schwarz, ob weiß,
ob grün, ob gelb die Hosen,
tretet zusammen und reichet euch die Hand!
Und nach der Heimat lasst uns hinmarschieren
Und unser Volk von dem Tyrann befrei'n,
Denn nur Tyrannen können Kriege führen,
Soldat der Freiheit möchte ich wohl sein!*

*Είμαι στρατιώτης, μα όχι πρόθυμα,
όταν έγινα, δε με ρώτησε κανείς.
Με πέταξαν μέσα στο στρατώνια,
πιάστηκα σα θήραμα στο κυνήγι.
Ναι, απ' το σπιτικό, απ' την καρδιά της αγαπημένης
μου έπρεπε να φύγω, όπως κι από τους φίλους.
Σαν το σκέφτομαι
νιώθω της νοσταλγίας τον πόνο,
νιώθω στο στήθος μου την οργή να καίει.*

*Είμαι στρατιώτης, μα μονάχα με το ζόρι,
δεν αγαπώ τη γαλάζια βασιλική φορεσιά.
Δεν αγαπώ την αιματηρή ζωή των όπλων,
για να αμυνθώ θα ήταν αρκετό ένα ραβδί.
Ω, πείτε μου, σε τι χρειάζεστε τους στρατιώτες;
Ο κάθε λαός αγαπά μόνο την ησυχία και την ειρήνη.
Μόνο από δίψα για εξουσία
και εις βάρος του λαού,
αφήνεται τα χρυσά χωράφια, αχ, να καταπατούνται!*

*Είμαι στρατιώτης, πρέπει μέρα-νύχτα
να βαδίζω σε πορεία,
αντί να εργάζομαι πρέπει να φυλάω σκοπιά,
αντί να 'μαι ελεύθερος πρέπει να χαιρετώ
και να βλέπω την αλαζονεία
αυθάδων συναδέλφων.
Και στο πεδίο,
εκεί να δολοφονώ αδερφούς,
απ' τους οποίους κανείς δε μου έκανε κακό,
και γι' αυτό σαν σακάτης φορώ κορδέλες και παράση-
μα και φωνάζω πεινασμένος: ήμουν στρατιώτης!*

*Αδέρφια εσείς, είτε Γερμανοί είτε Γάλλοι,
είτε Ούγγροι, Δανοί, είτε απ' την Ολλανδία,
είτε με πράσινα, με κόκκινα,
με μπλε είτε με λευκά παντελόνια,
σα χαιρετισμό δώστε, αντί για μολύβι, τα χέρια!
Εμπρός, ας βαδίσουμε πίσω στην πατρίδα,
το λαό μας απ' τους τυράννους να ελευθερώσουμε,
γιατί μόνο οι τύραννοι πρέπει να κάνουν πόλεμο,
στρατιώτης της ελευθερίας πρόθυμα θα 'μαι.*

(Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος)
*Γι' αυτό αδέρφια, είτε Γερμανοί είτε Γάλλοι,
είτε Ρώσοι είτε απ' την Αγγλία,
είτε με μαύρα, με λευκά,
με πράσινα είτε κίτρινα παντελόνια,
ελάτε μαζί και δώστε τα χέρια!
Κι ας βαδίσουμε προς την πατρίδα
και το λαό μας απ' τον τύραννο ας ελευθερώσουμε,
γιατί μόνο οι τύραννοι μπορούν να κάνουν πόλεμο,
στρατιώτης της ελευθερίας θα 'θελα να είμαι!*

Γίνεται αμέσως αντιληπτό από τη ρητορική που χρησιμοποιείται πως το τραγούδι αυτό γεννήθηκε μέσα από το σοσιαλιστικό και εργατικό κίνημα. Σχεδόν κάθε στίχος περιέχει από μια αιχμή κατά της καταναγκαστικής στράτευσης ή κατά των ιθυνόντων που προκαλούν τους πολέμους. Αναφορές σε τυράννους, σε λαούς που αγαπούν την ειρήνη, στη δίψα για εξουσία και στη δολοφονία αδελφών μιλούν από μόνες τους και εγγράφονται στη συνηθισμένη τυπολογία του αντιπολεμικού λόγου. Έχει ενδιαφέρον να σταθούμε σε κάποιες στιχουργικές επιλογές, όπως στην πρώτη στροφή, όπου ο στρατευμένος αποχωρίζεται τα αγαπημένα του πρόσωπα. Όπως σε τόσα και τόσα πολεμικά τραγούδια, αυτό του προκαλεί τον «πόνο της νοσταλγίας», όμως σε αυτή την περίπτωση ο αφηγητής δεν σταματά εκεί: νιώθει ακόμα «στο στήθος την οργή να καίει», οργή που στρέφεται ενάντια σε αυτούς που τον «πέταξαν στο στρατό» σαν κυνηγημένο θηρίο, αποκόβοντάς τον βάνουσα από τους αγαπημένους του. Ο πρωταγωνιστής μας δεν νιώθει καμιά αυταπάρα, δεν φουσκώνει από υπερηφάνεια υπηρετώντας την πατρίδα αλλά, αντιθέτως, «δεν αγαπά την αιματηρή ζωή των όπλων». Ο πόλεμος γι' αυτόν δεν είναι ιερός αγώνας αλλά δολοφονία αθώων αδελφών.

Το αντιπολεμικό του μένος συμπυκνώνεται ιδιαίτερα στο τέλος της τρίτης στροφής, όπου μέσα σε δύο στίχους καταγγέλλει την αφανή όψη του πολέμου, αυτή που έρχεται με την αποστράτευση: ένας ανάπηρος (εικονοπλαστική επίκληση στο συναίσθημα), με κορδέλες και παράσημα για να αντισταθμίσουν τη χαμένη του αρτιμέλεια, είναι καταδικασμένος στην πείνα, εγκαταλειμμένος από αυτούς που τον ανάγκασαν να πολεμήσει. Η τέταρτη στροφή διατυπώνει ολοκάθαρα το μήνυμα της συναδέλφωσης των λαών, με στρατιώτες από διαφορετικούς εθνικούς στρατούς να δίνουν τα χέρια και να στρέφονται έπειτα κατά των τυράννων – γιατί τέτοιοι είναι όσοι διεξάγουν πολέμους. Η στιχουργική παραλλαγή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι στην ουσία η τελευταία στροφή επαναδιατυπωμένη, ώστε να περιλαμβάνει τα εμπόλεμα έθνη (και τις αντίστοιχες στολές τους). Το κρυστάλλινο αντιπολεμικό μήνυμα που ενσαρκώνει αυτό το τραγούδι, σε συνδυασμό με την αιχμηρή αλλά συνάμα ανθρώπινη συναισθηματική γλώσσα που χρησιμοποιεί και την προτροπή σε ειρήνη που αντιπροσωπεύει, είναι οπωσδήποτε ο λόγος για την ευρεία απήχηση που γνώρισε και που εξακολουθεί να απολαμβάνει για πάνω από έναν αιώνα.

Επιλογικά

Μέσα από αυτή τη συνοπτική και αποσπασματική αλλά αντιπροσωπευτική επισκόπηση της μουσικής επένδυσης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, διακρίνονται τα οξυμένα πάθη της εποχής αλλά και ο κομβικός ρόλος που διαδραμάτισαν στην έξαψη και στην έκφρασή τους τα τραγούδια. Πολεμοχαρή εμβατήρια, αντιπολεμικές μπαλάντες, πατριωτικά και πασιφιστικά άσματα αντηχούσαν τόσο στα χαρακώματα όσο και στα μετόπισθεν καθ' όλη τη διάρκεια της ταραχώδους τετραετίας του πολέμου, απηχώντας όχι μόνο τις διακρατικές συγκρούσεις αλλά και τις εσωτερικές διαιρέσεις που γνώρισαν όλες οι κοινωνίες που βρέθηκαν στη δίνη του.

«Να μην τα πάθει άλλος κανείς τα πάθη τα δικά μου»: Η συναισθηματική κατάσταση των Ελλήνων στρατιωτών κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας (1919-1922)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΓΙΑΝΟΓΛΟΥ

ΜΔΕ Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, ΑΠΘ

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τη συναισθηματική κατάσταση των Ελλήνων στρατιωτών κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922), αξιοποιώντας ως βασικές πηγές ημερολόγια, επιστολές και μαρτυρίες. Στην εισαγωγή αναδεικνύεται ο ρόλος των συναισθημάτων ως παραγόντων που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των στρατιωτών και παρουσιάζεται το μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται το πρότυπο του «ιδανικού στρατιώτη» και οι τρόποι με τους οποίους αυτό επηρεάζει την καταγραφή των συναισθημάτων. Στη συνέχεια εξετάζεται ο αρχικός ενθουσιασμός των στρατιωτών, ο οποίος σταδιακά δίνει τη θέση του στον φόβο και την ψυχική εξάντληση. Ακολουθεί η διερεύνηση της φρίκης του πολέμου και των συνεπειών της, όπως η απάθεια, η λύπη και ο θυμός, καθώς και των ηθικών διλημάτων που προκύπτουν. Τέλος, αναλύεται η μετάβαση στη μελαγχολία και την απογοήτευση, που συνοδεύεται από αμφισβήτηση της εκστρατείας και οδηγεί σε γενικευμένη ψυχική κατάρρευση.

Abstract

This article examines the emotional state of Greek soldiers during the Asia Minor Campaign (1919-1922), drawing primarily on diaries, correspondence, and personal testimonies. The introduction highlights the role of emotions as factors shaping soldiers' behavior and outlines the methodological framework of the study. The first section analyzes the model of the "ideal soldier" and the ways in which it influences the recording of emotions. The following section explores the initial enthusiasm of the soldiers, which gradually gives way to fear and psychological exhaustion. It then investigates the horror of war and its consequences, such as apathy, grief, and anger, as well as the moral dilemmas that emerge. Finally, the article examines the transition to melancholy and disillusionment, accompanied by a growing questioning of the campaign, ultimately leading to a broader psychological collapse among the soldiers.

Ο κόσμος των συναισθημάτων δεν είναι ένας κόσμος ασύνδετος με την πραγματικότητα. Τα συναισθήματα δεν μένουν πάντα συναισθήματα, αλλά μετατρέπονται συχνά σε πράξεις και συμπεριφορές. Ο ενθουσιασμός κάνει τον στρατιώτη περισσότερο μάχιμο απ' ό,τι η μελαγχολία, και ο θυμός τον κάνει περισσότερο βίαιο απ' ό,τι η λύπη. Τα συναισθήματα έχουν πλήθος αποχρώσεων και γενεσιουργών αιτιών, εν προκειμένω όμως θα μας απασχολήσουν μόνο εκείνα που ανιχνεύονται στα ημερολόγια των περισσότερων στρατιωτών και τα οποία συνδέονται με την εξέλιξη της εκστρατείας, δημιουργούνται από αυτήν ή και την κατευθύνουν. Με άλλα λόγια, βλέπουμε πώς, από τον αρχικό ενθουσιασμό για μια εκστρατεία που θα εκπλήρωνε το όνειρο της «Μεγάλης Ελλάδος», οδηγούμαστε σταδιακά στην πλήρη απογοήτευση και στην απόρριψη ακόμα κι αυτής της «Μεγάλης Ιδέας».

Πρόκειται, λοιπόν, για μια εκστρατεία που ξεκινάει με ενθουσιασμό και τελειώνει με απογοήτευση και που εντός της συνυπάρχουν συναισθήματα και συναισθηματικές καταστάσεις όπως είναι η συγκίνηση και η υπερηφάνεια, η χαρά, ο φόβος, η φρίκη και η απάθεια, η λύπη, ο θυμός και η μελαγχολία. Τα συναισθήματα αυτά μπορούμε να τα εντοπίσουμε σε ημερολόγια, αναμνήσεις, αλληλογραφία και στις εφημερίδες που οι ίδιοι οι στρατιώτες εξέδιδαν στο μέτωπο.

Τον χειμώνα του 1922, τότε που τα όνειρα για απόλυση είχαν παγώσει και η ζωή βυθιζόταν σε τέλμα, κάποιοι φαντάροι είχαν μια φαεινή ιδέα. Να εκδώσουν εφημερίδα! Δική τους εφημερίδα, του μετώπου.¹ Ποια ήταν η πρώτη εφημερίδα που εκδόθηκε είναι δύσκολο να πούμε, η ιδέα πάντως αγαπήθηκε και από άλλους, που γρήγορα την υιοθέτησαν. Από τα διαθέσιμα σήμερα στοιχεία ο αριθμός των εφημερίδων του μετώπου υπολογίζεται γύρω στις είκοσι. Τυπογραφεία, φυσικά, δεν υπήρχαν και η δουλειά γινόταν στο χέρι, με γραφομηχανή ή με τη βοήθεια πολύγραφο. Επρόκειτο για εφημερίδες λίγων σελίδων, που κυκλοφορούσαν συνήθως ανά εβδομάδα και ο αριθμός αντιτύπων τους έφτανε, στην καλύτερη περίπτωση, τα διακόσια. Το περιεχόμενό τους ήταν κυρίως σατιρικό και εμπνεόταν από τη ζοφερή καθημερινότητά τους και τα πολιτικά επίκαιρα.² Παρά τη λογοκρισία που οι επιτροπές ψυχαγωγίας επέβαλλαν, οι στρατιώτες σατίριζαν, εκτός από τον Κεμάλ και τους Τούρκους, τους συναδέλφους αλλά και τους ανώτερους τους, το άθλιο συσσίτιό τους, την κυβέρνησή τους και τις Μεγάλες Δυνάμεις. Καλλιτεχνική έκφραση, δημιουργική απασχόληση, ανάγκη επικοινωνίας και ενημέρωσης και, φυσικά, ψυχαγωγία ήταν οι λόγοι που οι εφημερίδες του μετώπου «γεννήθηκαν» τους τελευταίους εννιά μήνες πριν την Καταστροφή, τους μήνες της απόλυτης πλήξης.³

Η αλληλογραφία, επίσης, που οι στρατιώτες διατηρούσαν με την οικογένεια, τους συγγενείς και τους φίλους, ήταν ζωτικής σημασίας για τους ίδιους. Όταν ένα γράμμα έφτανε στα χέρια του στρατιώτη, ήταν μια ένδειξη ότι δεν είχε λησμονηθεί, ότι κάποιος τον σκεφτόταν και ότι μπορούσε να ελπίζει ακόμα πως κάποιος τον περίμενε, ξεχνώντας έστω και για λίγο τη ζοφερή κατάσταση στην οποία βρισκόταν. Ήταν, εν ολίγοις, το μέσο σύνδεσης με τον κόσμο που είχαν εγκαταλείψει.

Ο πιο πρόσφορος, όμως, τρόπος ανίχνευσης των συναισθημάτων των στρατιωτών είναι μέσα από τα ημερολόγια τους. Ο χρόνος, βέβαια, που μεσολαβεί από τη βιωμένη εμπειρία

1. Δεν πρόκειται, βέβαια, για ελληνική πρωτοτυπία, καθώς εφημερίδες είχαν εκδώσει και στρατιώτες στα χαρακώματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου λίγα χρόνια πριν· βλ. Κωνσταντίνος Παπαλεξάνδρου, «Αι εφημερίδες του μετώπου», *Ελληνικά Γράμματα* 41 (1929), 224-230, ιδίως 225, και Robert L. Nelson, «Soldier Newspapers: A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond», *War in History* 17/2 (2010), 167-191.

2. Με χιούμορ αντιμετώπιζαν συχνά και οι Βρετανοί στρατιώτες, στις δικές τους εφημερίδες, τις ακραίες καταστάσεις που βίωναν στο μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου· βλ. Nelson, «Soldier Newspapers», 169.

3. Γιαννίκος Γιώργος, «Οι εφημερίδες του Μικρασιατικού Μετώπου», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 23 Ιανουαρίου 2022· Παπαλεξάνδρου, «Αι εφημερίδες του μετώπου», 224-230.

μέχρι την καταγραφή της, όσο μικρός κι αν είναι, μεταβάλλει το γεγονός, το οποίο έχει ερμηνευθεί από τα γλωσσικά σύμβολα και επανερμηνευθεί από την κρίση του ημερολογιογράφου ή απομνημονευματογράφου.⁴ Επιπλέον, το συναίσθημα που βιώνει κάποιος στρατιώτης τη στιγμή που συμβαίνει το γεγονός διαμορφώνεται κατάλληλα, αναλόγως της έκβασης που είχε αυτό το γεγονός τη στιγμή της καταγραφής του. Αν ο χτυπημένος με σφαίρα συνάδελφός του τελικά έζησε, το καταγεγραμμένο συναίσθημα θα είναι διαφορετικό από αυτό που θα είχε αν ο συνάδελφός του δεν τα είχε καταφέρει. Συνεπώς, πέρα από τη διαμεσολάβηση της πράξης της γραφής, έχουμε και τη διαμεσολάβηση του βιωμένου χρόνου.

Το ημερολόγιο, όμως, είναι ο τόπος που ο στρατιώτης μπορεί πιο ελεύθερα απ' ό,τι αλλού να εκφράσει τα συναισθήματά του και να καταγράψει τις πιο ενδόμυχες σκέψεις του. Παρόλα αυτά, κάτι τέτοιο δεν σημαίνει πως στα ημερολόγια δεν υπάρχουν «φίλτρα» αυτολογοκρισίας, καθώς οι στρατιώτες είναι τέκνα της εποχής τους και μέλη μιας ομάδας, όπως είναι η κοινωνία του στρατού, που διέπεται από συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς, ακόμα και συναισθήματος. Για τη παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο δημοσιευμένα ημερολόγια στρατιωτών και αξιωματικών του μικρασιατικού μετώπου.

Το πρότυπο του ιδανικού στρατιώτη

Στην ημερήσια διαταγή της 8ης Νοεμβρίου 1920, στην οποία διατάσσεται η διενέργεια καθημερινής ηθικής διδασκαλίας στους στρατιώτες, που αφορούσε κυρίως τον προορισμό και τις υποχρεώσεις τους, εξηγώντας στους εφέδρους τον λόγο παραμονής τους στον στρατό, φαίνεται ακριβώς το πρότυπο που έπρεπε να υπηρετείται.⁵ Αν, λοιπόν, το συναίσθημα του φόβου είναι όνειδος για έναν στρατιώτη «του ένδοξου ελληνικού στρατού», ο ένστολος που ίσως σε κάποια μάχη να τρομοκρατήθηκε, μοιραία, συνήθως, δεν θα το καταγράψει. Πέραν τούτου, οι ημερολογιογράφοι γράφουν πολλές φορές έχοντας κατά νου ότι στο μέλλον τα γραπτά τους θα διαβαστούν είτε από ένα μικρό ακροατήριο στενών συγγενών είτε ακόμα και από ένα κατά πολύ μεγαλύτερο. Θα πρέπει λοιπόν η τόλμη, η γενναιότητα, η ανδρεία, το θάρρος και η αυταπάρνηση για χάρη της πατρίδας να καταγραφούν προκειμένου να μην υπάρχουν αμφιβολίες για το ήθος του στρατιώτη που, ακόμη κι αν κάποιες στιγμές ένιωσε φόβο, το συναίσθημα αυτό δεν στάθηκε ικανό να τον αποτρέψει από το να πράξει το καθήκον του.⁶ Αυτή είναι, ενδεικτικά, η στάση που κρατάει στο ημερολόγιό του ο στρατιώτης Θεόδωρος Κατσιούλης, ο οποίος σημειώνει: «Ήδη δεν απομένει παρά να προτιμήσουν και οι ολίγοι εναπομείναντες οπλίται έναν ένδοξο θάνατο, παρά την φυγήν. Γι' αυτό και προτάσσουν τα ατσαλένια στήθη των εις την λόγχην του εχθρού».⁷ Το πρότυπο από το οποίο εμπνέεται ο Κατσιούλης, αλλά καταφανώς και πολλοί άλλοι Έλληνες στρατιώτες, εκπορεύεται από τον ρομαντικό μεγαλοϊδεατισμό που τίθεται στην υπηρεσία του έθνους, γεγονός που στην ελληνική περίπτωση ενισχύεται από το δεδομένο πως ο ελληνικός στρατός είχε θριαμβεύσει στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Αυτή η ακαταμάχητη ανδρεία του ελληνικού στρατού, η οποία, άλλωστε, αποδείχθηκε στο πεδίο της μάχης των προηγούμενων πολέμων, συχνά εξιδανικευόταν, αποκτώντας εξωπραγματικές διαστάσεις. Είναι ενδεικτική, για παράδειγμα, η εξομολόγηση του λοχία Κων-

4. Joanna Bourke, *Fear. A Cultural History* (Λονδίνο: Virago 2005), 288-289.

5. Βαγγέλης Παπαευθυμίου, *Στρατιά Μικράς Ασίας. 28ο Σύνταγμα* (Αθήνα: Φιλιππότης, 1990), 26.

6. Μαργαρίτα Ν. Δαλεζίου, «Κάθισα στο αντίσκηνο και έγραφα τα πάθη μου». Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου (1919-1922)» (μεταπτυχιακή εργασία ειδικεύσεως, Πανεπιστήμιο Αιγαίου 2010), 52.

7. Παπαευθυμίου, *Στρατιά Μικράς Ασίας*, 261.

σταντίνου Πολίτη, στον επίλογο του έργου του *Μικρά Ασία*, ο οποίος ερμηνεύει την τελική ήττα και την κατάρρευση του μετώπου όχι ως αποτυχία του ελληνικού στρατού αλλά ως μια επονειδιστή πράξη ανθρώπων ολίγιστων και τυχοδιωκτών:

Πρέπει όμως να ξεύρης αγαπητέ μου αναγνώστη, ότι ο ένδοξος στρατός μας δεν ηττήθη από τους Τούρκους όπως και σε τόσους πολέμους, ποτέ δεν μας πήραν οι Τούρκοι τις πλάτες, όλοι οι σκοτωμένοι μας είχαν κατάστηθα τα βόλια. Από το στρατηγό μέχρι τον βοηθητικό νοσοκόμο κάναμε το καθήκον μας. Επολεμήσαμε σαν Έλληνες. Όλη η υφήλιος εθαύμαζε τα κατορθώματα των Ελλήνων. Αλλοίμονο όμως, μια δράκα ανθρώπων αρχομανών και φιλοδόξων κατέστρεψαν το έργο του στρατού μας.⁸

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η αφήγηση του συνταγματάρχη Καραγεώργου στον πολεμικό ανταποκριτή της εφημερίδας *Καθημερινή* στη Μικρά Ασία το 1921, ένδειξη, προφανώς, της στρατιωτικής τιμής από την οποία εμφορούνταν η Στρατιά Μικράς Ασίας στο σύνολό της, ανεξαρτήτως βαθμών ή πολιτικών προτιμήσεων:

Είδα με τα μάτια μου, επάνω εις την τρομακτική εκείνη κορυφήν, τσολιάν ο οποίος: με το αριστερό του χέρι είχε σκαρφαλώσει επάνω από μίαν πέτραν, εκρατείτο έτσι απ' αυτήν, και με το δεξιόν του χέρι, κρατώντας το μάνλιχερ «εφ' όπλου λόγχην» προσπαθούσε, λογχίζων υπέρ την κεφαλήν του, να κτυπήσει τον από επάνω Τούρκο! Και ελόγχιζε κατ' αυτόν τον τρόπον, ενώ κάτω του έχαινε το βάραθρον! Δεν είχε συλλογισθεί ότι εάν του εξέφευγε η πέτρα εκείνη, θα εσκοτώνετο κρημιζόμενος!⁹

Ο παραπάνω εύζωνας εκπληρώνει τέλεια το πρότυπο του ιδανικού στρατιώτη: ατρόμητος, ενθουσιώδης, με παντελή έλλειψη φόβου, έτοιμος να θυσιάσει ανά πάσα στιγμή για τον ιερό σκοπό του. Αυτή ήταν, άραγε, η ψυχική κατάσταση των στρατιωτών καθ' όλη τη διάρκεια της εκστρατείας; Η αλήθεια είναι πως η μικρασιατική εκστρατεία ξεκίνησε με ενθουσιασμό, αλλά ολοκληρώθηκε εν μέσω απόλυτης απογοήτευσης. Τη χαρά, στην αρχή του στρατιωτικού εγχειρήματος, διαδέχθηκε ο φόβος. Έπειτα ήρθε η φρίκη του πολέμου που πάντα «σέρνει» μαζί της τη θλιβερή της «ορντινάντσα»: την απάθεια, τη λύπη και τον θυμό.

Ενθουσιασμός στο στράτευμα

Η εναλλαγή συναισθημάτων, αναπόφευκτη για κάθε άνθρωπο στη διάρκεια της ζωής του, βιώνεται περισσότερο έντονα σε συνθήκες πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό, η μικρασιατική περιπέτεια δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση. Γενικά, μπορεί να υποστηριχθεί πως στην αρχή της εκστρατείας υπήρχε ενθουσιασμός και προσμονή για συμμετοχή στον πόλεμο, καθώς ο πόλεμος είναι συνώνυμο της περιπέτειας και η διαδικασία μέσα από την οποία ο στρατιώτης μπορεί να μετεξελιχθεί σε ήρωα. Επιπλέον, η συμμετοχή στη μάχη προσφέρει τιμή, κάτι που η παραμονή στα μετόπισθεν δεν μπορεί να δώσει.¹⁰ Έτσι κι ο στρατιώτης Κεφαλογιάννης κατέγραψε τη μεγάλη του επιθυμία να βρεθεί εντός της μάχης, καθώς και τη συγκίνηση που αυτή του προκαλούσε: «Είναι η πρώτη φορά που ακούω σφαίρας κατ' αλλήλων διευθυνομένας. Είναι η πρώτη φορά που αισθάνομαι το βουγγητό ενός υπούλου όφεως. Η πρώτη συγκίνησης κατ' αρχάς προξενεί ένα ελαφρό τρεμούλιασμα με μίαν επιθυμία να συμμετάσχη τις εκ του σύνεγγυς της συγκρούσιες δύο αντίθετων στοιχείων».¹¹ Τρεις ημέρες μετά και η επίθεση που τόσο επιθυμούσε ακόμα να ξεσπάσει: «Οποία όμως απογοήτευσις!

8. Κωνσταντίνος Πολίτης, *Μικρά Ασία*, τόμ. 2 (Αθήνα: Κέδρος, 1977), 346.

9. Χρίστος Νικολόπουλος, *Με τους «Μυρρίους του 1921»: Η Εκστρατεία της Μικράς Ασίας, 24 Ιουνίου - 10 Σεπτεμβρίου 1921* (Αθήνα: Τυπογραφική Εταιρεία Στ. Χρήστου & Σιας, 1921), 47.

10. Δαλεζίου, «*Κάθισα στο αντίσκηνο...*», 50.

11. Δημήτριος Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό. Σμύρνη, Ιούνιος 1920 - Νικομήδεια, Ιανουάριος 1921*, επιμ.: Αγγελική Καραπάνου-Παλόγλου (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005), 44-45.

Εξύπνησα με το λυκόφως και [δυσ.] ακόμα [δυσ.] καθήμενον διερωτώμην. Αρχισεν η επίθεσις; Όχι ακόμη, μου απήντα η σιωπηρά φύσις».¹² Όταν όμως, λίγες ώρες μετά, το τηλεβόλο έριξε τις πρώτες ριπές του, σηματοδοτώντας την έναρξη της επίθεσης, η απογοήτευσή του γρήγορα μετατράπηκε σε ηδονή: «Επιτέλους! ανέπνευσα εκ βάθους. Η πρώτη φωνή του τηλεβόλου με ηλέκτρισε, με ενθουσίασε».¹³

Ο Λέσβιος Λευτέρης Παρασκευαΐδης ήταν, επίσης, χαρούμενος όταν επιβιβάστηκε στο πλοίο με προορισμό το Δικελί. Ο σκοπός της απελευθέρωσης των ομοεθνών του, οι περιπέτειες και οι συγκινήσεις που μπορούσε να του προσφέρει μια πορεία στο «άγνωστο» ήταν, καθώς φαίνεται, τα αίτια της καλής του διάθεσης: «Όμως ήμουνα πολύ κεφάτος και χαρούμενος, όπως όλοι οι συνάδελφοί μου, που θα πηγαίναμε στην Ανατολή να δούμε καινούργια μέρη, να σεργιανίσουμε και να λευτερώσουμε τ' αδέρφια μας».¹⁴

Κλίμα απόλυτου ενθουσιασμού διακατείχε και την Ανεξάρτητη Μεραρχία, που συγκροτήθηκε στην Ανατολική Θράκη. Πόσο μάλλον που οι στρατιώτες εκείνοι, στην πλειονότητά τους, πολεμούσαν μεταξύ άλλων και για τα ίδια τους τα χωριά, που ήταν μέχρι τότε εκτός των ελληνικών συνόρων. Όπως κατέγραψε στο ημερολόγιό του ο στρατιώτης Θεόδωρος Κιακίδης:

οι φαντάροι, ομοίμορφα ντυμένοι στο χακί, δείχνουν ενθουσιασμένοι, χαρούμενοι, απαστράπτοντες. Θυμάμαι τα λόγια του στρατονόμου, που χαριεντιζόμενος κατά την κατάταξή μου με είπε ότι το χακί το βάζεις εύκολα, αλλά δύσκολα το βγάζεις και χαμογελώ. Αλήθεια, ποιος ξέρει πότε θα το βγάλω. Αλλά αυτό δεν με κόφτει. Αυτή τη στιγμή το μόνο μου μέλημα είναι να το δοξάσω. [...] Η ζωή τώρα έχει ένα νόημα. Ένα ιερό σκοπό. Να δοξαστεί η πατρίδα. Να δημιουργηθεί η Μεγάλη Ελλάδα.¹⁵

Πάντως, τουλάχιστον στην αρχή της Μικρασιατικής Εκστρατείας, δεν είναι ορατή κάποια διαφορετική συναισθηματική αντίδραση μεταξύ των στρατιωτών που ήταν πρόσφυγες και εκείνων που κατάγονταν από την Παλαιά Ελλάδα. Έτσι, ο υπολοχαγός Σταύρος Χριστοδουλίδης κατέγραψε στο δικό του ημερολόγιο το κλίμα που δημιουργήθηκε όταν, στις 7 Μαΐου, επιβιβάστηκε στο πλοίο που θα τον μετέφερε από τον Πειραιά στη Σμύρνη: «Η μουσική του Συν/τος παίζει 'Του Αητού τον Γυιο' και διάφορα άλλα πατριωτικά εμβατήρια τα οποία μας γεμίζουν ενθουσιασμόν και ρίγη συγκινήσεως διατρέχουν το σώμα μας».¹⁶ Τον ίδιο ενθουσιασμό κατέγραψε στο ημερολόγιό του και ο ανθυπολοχαγός Παντελής Πρινωτάκης, όταν το σύνταγμα στο οποίο ανήκε πληροφορήθηκε την αποστολή του στη Σμύρνη: «Ο ενθουσιασμός των αξιωματικών και των οπλιτών είναι πρωτοφανής». Ήταν οι πρώτες στιγμές της μικρασιατικής εκστρατείας, γεμάτες ενθουσιασμό, ανέφελος από αυτό που επρόκειτο να ακολουθήσει.

Το συναίσθημα του φόβου

Πέρα από ενθουσιασμό, συγκίνηση και υπερηφάνεια, η συμμετοχή στον πόλεμο εγείρει, μοιραία, και ένα άλλο συναίσθημα, το οποίο συχνά, όπως ήδη προαναφέρθηκε, είναι δύσκολα ανιχνεύσιμο στα ημερολόγια, καθώς υπάρχουν φορές που είτε υποτιμάται είτε φαίνεται να

12. Ό.π., 45-46.

13. Ό.π., 46.

14. Λεφτέρης Γ. Παρασκευαΐδης, «*Αδελφή Στρατιώτου*». *Ημερολόγιο και αλληλογραφία ενός φαντάρου της μικρασιατικής εκστρατείας*, επιμ. - σχόλια: Γιώργος Λ. Παρασκευαΐδης (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2006), 25.

15. Θεόδωρος Π. Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου: Μικρασιατική Εκστρατεία 1920-1922*, επιμ.: Περικλής Θ. Κιακίδης (Ν. Σιδηροχώρι: Δήμος Νέου Σιδηροχωρίου, 2010), 2-3.

16. Σταύρος Χριστοδουλίδης, *Ημερολόγιον Εκστρατείας Μ. Ασίας*, επιμ.: Κωνσταντίνος Κρίνος-Πανίτσας (Αθήνα: Συλλογές 2005), 19.

απουσιάζει, περιέργως, μέσα σε καταστάσεις κινδύνου. Πρόκειται για «ένα από τα πιο επιδραστικά συναισθήματα στην ανθρώπινη ιστορία», τον φόβο.¹⁷ Στο παρακάτω απόσπασμα, που διασώζει ο υπολοχαγός Χριστοδουλίδης, βλέπουμε ακριβώς αυτήν την απουσία καταγραφής του φόβου: «Ανεβαίνω μετά του Στρατηγείου σε ένα ύψωμα,, από πίσω οι οβίδες σκάζουν διαρκώς εις μικράν αφ' ημών απόστασιν. Είμαι κατάκοπος και ξαπλώνομαι κάτω από ένα κλαρί και λαγοκοιμούμαι υπό τον νανουριστικόν(;) κρότον των οβίδων και της συναυλίας των σφαιρών Πεζικού και Πολυβόλων».¹⁸ Να υποθέσουμε ότι δεν φοβάται μπροστά στον κίνδυνο; Παρακάτω θα δούμε πως αυτό δεν ισχύει. Πέρα όμως από το ιδανικό του γενναίου και άφοβου στρατιώτη, όπως αυτό αποτυπώνεται στη γραφή του, υπάρχει και ένας ακόμη παράγοντας που πιθανώς εξηγεί τη συμπεριφορά του. Είναι η κούραση. Σε αυτό, εξάλλου, ο Χριστοδουλίδης είναι κατηγορηματικός: «Είμαι κατάκοπος!» Και σε περιπτώσεις, όμως, που η κούραση δεν αναφέρεται, υπάρχει και, προφανώς, διαμορφώνει τα συναισθήματα και τις πράξεις των δρώντων προσώπων. Συχνά, μάλιστα, η κούραση δημιουργεί στον στρατιώτη το συναίσθημα της παραίτησης, μεγαλύτερο, αναμφίβολα, σε περιόδους έντασης και πολεμικών αποτυχιών, και αυτό, με τη σειρά του, διαμορφώνει τον τρόπο δράσης του.¹⁹ Βλέπουμε, έτσι, τον στρατιώτη Θεόδωρο Κιακίδη να γράφει στο ημερολόγιό του: «Μόλις κάθομαι σε κανένα βράχο, αμέσως αποκοιμιέμαι. Η κούραση ξεπερνάει την αίσθηση του κινδύνου. Αμέσως όμως με ξυπνούν για να συνεχίσω το τρέξιμο. Δεν υπάρχουν λέξεις που μπορούν να περιγράψουν την κατάστασή μας. Ίσως μια αδέσποτη σφαίρα να ήταν η λύση».²⁰ Σε αυτές τις περιπτώσεις, ακόμη και ο θάνατος φαντάζει ως λύτρωση, όπως στην περίπτωση του στρατιώτη Καραγιάννη, όταν εκείνος ζαλίστηκε και έπεσε κάτω από εξάντληση στη δραματική τελική υποχώρηση, τον Αύγουστο του 1922:

Σαν να ζαλίστηκα, έπεσα στην άκρη, στον ίσκιο μιας βελανιδιάς και περίμενα με ευχαρίστηση το θάνατό μου... «Αφησέ με, συνάδελφε», παραπονέθηκα, «ας με σουβλίσουν, δεν αντέχω άλλο». Ο άγνωστος επέμενε... «Σώθηκε η καρδιά μου», γκρίνιασα, «δεν έχω κουράγιο, τέσσερα χρόνια πολεμάω, δεν μπορώ». «Μπορείς», φώναξε... Γονάτισε δίπλα μου εκείνος ο σωτήρας και μου πέρασε το ζωνάρι του στη μέση μου.²¹

Η εξέλιξη της μικρασιατικής εκστρατείας, λόγω της φύσης της, πυροδότησε πλήθος από εναλλαγή συναισθημάτων. Από τον αρχικό ενθουσιασμό στην πλήρη κατάρρευση και την επιλογή του θανάτου αντί της ζωής. Η περίπτωση του στρατιώτη Κεφαλογιάννη, τον ενθουσιασμό του οποίου στην αρχή της εκστρατείας έχουμε ήδη καταγράψει, είναι ενδεικτική. Περιγράφοντας την κατάσταση την επαύριον της ήττας, ο Κεφαλογιάννης κατέγραψε: «Η πρωΐα τεθλιμμένη από τον άδικον σκοτωμό των ανθρώπων μας εξυπνά διά να οικτίρωμεν και ημείς ημάς αυτούς. Το χθεσινόν διαρκές βογγητό τόσων θανατηφόρων τεράτων, σήμερον δεν ακούεται πλειά. Το κακόχηον κελάδημά των δεν συντροφεύει το τερπνόν και αρμονικόν τοιούτον του αηδονιού».²² Αν σκεφτεί κανείς πως λίγο νωρίτερα ανέμενε τη μάχη με χαρά και συγκίνηση, τα ποιητικά αυτά λόγια περικλείουν ένα ηχηρό αντιπολεμικό μήνυμα.

Ο υπολοχαγός Χριστοδουλίδης αναφέρεται συχνά στο απaráμιλλο θάρρος και στην ανδρεία των στρατιωτών του, τους οποίους παρομοιάζει με γίγαντες «των οποίων η καρδιά

17. Bourke, *Fear*, 111.

18. Χριστοδουλίδης, *Ημερολόγιον Εκστρατείας Μ. Ασίας*, 27-28.

19. Δαλεζίου, «Κάθισα στο αντίσκηνο...», 52.

20. Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 72.

21. Χρήστος Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη. Μια συγκλονιστική μαρτυρία για τις ελληνικές εκστρατείες (1918-1922)*, επιμ. - σχολιασμός: Φίλιππος Δρακονταειδής, (Αθήνα: Κέδρος 2013), 271-272.

22. Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό*, 47-48.

ατσαλώνεται εις το πυρ».²³ Υπάρχουν όμως στιγμές που οι αναφορές στον στρατιώτη-ήρωα δίνουν τη θέση τους σε αναφορές στον στρατιώτη-άνθρωπο που φοβάται, αγωνιά και πανικοβάλλεται:

Οι Λοχαγοί και ο Διοικητής του Τάγματος εξορμώσι πρώτοι, διότι οι στρατιώται προ της οφθαλμοφανούς καταστροφής δεν είχαν την διάθεσιν να υπακούσουν εις τας επανειλημμένας διαταγάς. Ακολουθούν αυτούς 8-10 φιλότιμοι στρατιώται. [...] Μερικοί στρατιώται του 26ου Συν/τος φεύγουν πανικόβλητοι μετατρέποντες ούτω την αποχώρησιν του Συν/τός των εις φυγήν. Τους γυρίζουμε πίσω δι' απειλών και με το πιστόλι εις το χέρι.²⁴

Είναι, προφανώς, εκείνες οι στιγμές της μάχης που οι κανόνες της στρατιωτικής πειθαρχίας υποχωρούν και η ιεραρχία καταργείται, παραχωρώντας τη θέση της πρωτίστως στο ένστικτο της επιβίωσης.

Οι στρατιώτες δεν είχαν λάβει τη συστηματική στρατιωτική εκπαίδευση των αξιωματικών, γεγονός που, μοιραία, μείωνε τις αντιστάσεις τους, ιδιαίτερα στις περιόδους των στρατιωτικών αποτυχιών. Επίσης, η στρατιωτική εκπαίδευση που είχαν λάβει οι αξιωματικοί είχε εδραιώσει μέσα τους το πρότυπο συμπεριφοράς του ιδανικού στρατιώτη, που έπρεπε να υπηρετούν σε βαθμό μεγαλύτερο απ' όσο οι απλοί στρατιώτες, που ήταν περισσότερο διαλλακτικοί. Είναι ενδεικτικό ένα περιστατικό που διασώζει ο διοικητής του Α' Σώματος Στρατού, Νικόλαος Τρικούπης. Όταν, λοιπόν, ο Τρικούπης ένας «αξιωματικός καριέρας, ποτισμένος με την εθνικιστική περηφάνεια του ελληνικού στρατού των Βαλκανικών Πολέμων»,²⁵ διέταξε μια «αυτοκτονική» επίθεση κατά των Τούρκων, οι άντρες του αρνήθηκαν να τον υπακούσουν. Ο ίδιος αργότερα έγραψε: «Προ τοιαύτης θλιβεράς καταστάσεως ευρεθείς, με συντετριμμένην καρδίαν διέταξα την καταστροφήν των πυροβόλων και των πολυβόλων, όπερ εγένετο, και εξήτησα την υπογραφήν δηλώσεως των παρευρισκομένων αξιωματικών περί της στάσεως των οπλιτών [...] και εν τέλει συγκατετέθη να υψωθή λευκή σημαία».²⁶

Ο οπλίτης Χαράλαμπος Πληζιώτης ήταν ένας από εκείνους τους στρατιώτες που βίωσαν τον φόβο, κάποια στιγμή κατέρρευσαν ψυχολογικά κι έτσι δεν επιχείρησαν την απόκρυψη του. Η παρακάτω καταγραφή δεν είναι ενδεικτική μονάχα του φόβου που νιώθει ο στρατιώτης, αλλά είναι και ένα παράδειγμα για το πώς ο φόβος επέδρασε στο σώμα του, κάνοντάς το να λειτουργεί μηχανικά: «Τετέλεστα! Είναι πλέον η τελευταία μου μέρα. Τα απεχαιρέτησα όλα όσα είχα αγαπητά σαυτόν τον κόσμο! Έχω κουφαθή, ούτε βλέπω, ούτε εσθάνομαι τίποτα, κρατώ το όπλο στα χέρια μου, γεμίζω, ρίχνω, και αδιάζω, άλλο τίποτε!».²⁷ Σε έναν παρόμοιο ορυμαγδό εχθρικών σφαιρών, όταν ο Τριανταφυλλίδης προσπάθησε να προστατευθεί σκύβοντας πίσω από την ασπίδα του πυροβόλου, άκουσε έναν στρατιώτη να λέει στον ανθυπολοχαγό: «ο Τριανταφυλλίδης σκύβει διότι φοβάται...».²⁸ Τότε ο ανθυπολοχαγός του απάντησε: «κάνε το ίδιο και συ, βλάκα. Αλλοίμονο σ' εμένα που είμαι υποχρεωμένος, να παρατηρώ όρθιος προς κανονισμόν της βολής».²⁹

Ο Κιακίδης είναι ίσως ο ημερολογιογράφος που εκφράζει πιο συχνά απ' ό,τι οι υπόλοιποι

23. Χριστοδουλίδης, *Ημερολόγιον Εκστρατείας Μ. Ασίας*, 45.

24. Ό.π., 56-57.

25. Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009), 513.

26. Νικόλαος Τρικούπης, *Διοικήσεις Μεγάλων Μονάδων εν Πολέμω 1918-1922* (Αθήνα: χ.ε., 1935), 368.

27. Χαράλαμπος Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921 (Μικρά Ασία - Θράκη)*, εισαγ. - επιμ.: Ματούλα Ρίζου-Κουρούπου (Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1991), 208.

28. Χαράλαμπος Δ. Τριανταφυλλίδης, *Η μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιον ενός οπλίτου. (Μικρασιατικόν Οροπέδιον - Αλμυρά Έρημος - Σαγγάριος - Αίτια της καταστροφής του Αυγούστου 1922)*, Βιβλίον Δεύτερον (Αθήνα - Γιάννινα: Δωδώνη, 1984), 390.

29. Στο ίδιο.

τα συναισθήματά του. Ένα από αυτά είναι και ο φόβος. Σε μια καταγραφή του εξομολογήθηκε τη συγκυρία μέσα στην οποία αναδύθηκε το συγκεκριμένο συναίσθημα. Ο φόβος, σύμφωνα με τον ίδιο, εμπίπτει στην ψυχή του στρατιώτη εν αναμονή και μετά το πέρας της μάχης, όχι κατά την εξέλιξή της. Η ερμηνεία του είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα:

Συνειδητοποίησα κάτι πολύ παράξενο: ο φόβος του θανάτου δεν αγγίζει τους στρατιώτες στη μάχη. Πολεμούν, πυροβολούν, φωνάζουν συνθήματα, ιδρώνουν, τρέχουν, αμύνονται, επιτίθενται, τραυματίζονται και το τελευταίο που σκέπτονται είναι η ζωή τους. Ο φόβος του θανάτου υπάρχει, σε έντονο βαθμό, πριν και μετά από τη μάχη, αλλά ποτέ κατά τη διάρκειά της. Ιδέες όπως, πατρίδα, εθνικοί στόχοι, πίστη, ιδανικά, έχουν ελάχιστη, σχεδόν αμελητέα βαρύτητα όταν η μάχη είναι σε εξέλιξη. Ο στρατιώτης, στον πόλεμο, γίνεται θηρίο που κινείται από τα ένστικτά του. Μόνο σαν καταλαγιάζει η μάχη, ξαναβρίσκει τον ανθρώπινο εαυτό του και σκέπτεται το δίκαιο, το άδικο, την πατρίδα, τους δικούς του· και πανικοβάλλεται από το φόβο του θανάτου από τον οποίο μόλις γλίτωσε.³⁰

Ο στρατιώτης Παρασκευαΐδης πάλι, αφοπλιστικά ειλικρινής στο ημερολόγιό του, δίχως να περιορίζεται από το πρότυπο του ατρόμητου ήρωα-στρατιώτη,³¹ περιέγραψε πώς μαζί με δύο συνάδελφους του προσπάθησαν να εξασφαλίσουν μια θέση περισσότερο ασφαλή, με σκοπό να καταφέρουν να γυρίσουν ζωντανοί στα σπίτια τους.³² Κι όταν αργότερα άρχισαν να ακούγονται φήμες για προέλαση προς την Άγκυρα, ο Παρασκευαΐδης για άλλη μια φορά ομολόγησε τον φόβο του ίδιου και των συναδέλφων του: «Άρχισε να διαδίδεται για προέλαση προς την Άγκυρα! Μας έπιασε τρεμούλα, κυριολεκτικά. Δεν πρέπει να το κρύβουμε. Η αλήθεια πρέπει να λέγεται ξεθαρητά. Το καταλαβαίνουμε ότι θα είναι ο τάφος μας».³³

Το συναίσθημα του φόβου αποτυπώνεται, όπως είδαμε, σε όλη τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας, τις ημέρες όμως της τελικής τουρκικής αντεπίθεσης, τον Αύγουστο του 1922, ήταν πολύ έντονο. Ήδη πριν ξεσπάσει η τουρκική επίθεση, «η ατμόσφαιρα ήταν γεμάτη αδημονία από την εκνευριστική αναμονή του αγνώστου», έγραψε χαρακτηριστικά ο στρατιώτης Χρήστος Σπανομανώλης.³⁴ Οι στιγμές της υποχώρησης ήταν τραγικές κι ο χρόνος αποκτούσε άλλη διάσταση, επιβεβαιώνοντας τη σχετικότητά του: «Οι δείκτες όμως του ρολογιού δεν εννοούν να προχωρήσουν. Σκαλώνουν στα λεπτά, που μας φαίνονται αιώνες».³⁵ Παγιδευμένος μέσα στην «κοιλιάδα του θανάτου» που ονομάζεται Αλή Βεράν, ο στρατιώτης σκεφτόταν τη μητέρα του: «Τώρα μέσα σ' αυτή την αντάρα που θα ξεσπούσε σε λίγο μούρθε στο νου η μορφή της μάνας μου και τα τελευταία λόγια της. Αυθόρμητα έβαλα το χέρι μου στον κόρφο μου κι έκλεισα για λίγο σφιχτά μες τη παλάμη μου το φυλαχτό. “Παναγιά βόηθα!”».³⁶ Κι αν για τον Σπανομανώλη το φυλαχτό «ησυχάζει» τον τρόπο του, το ίδιο κάνει και το χιούμορ για τον στρατιώτη Πάρη Βουρβούλια, ο οποίος, αναμένοντας το σήμα του λοχαγού για επίθεση, απευθύνθηκε στον παιδικό του φίλο με τα παρακάτω λόγια: «Χρηστάκη, ώρα για το γαλατάκι σου... ετοιμάσου...».³⁷ Και ο Σπανομανώλης συνέχισε: «Ερχόταν σχεδόν κάθε μέρα στη Σμύρνη στο σπίτι μου και άκουγε την μητέρα μου κάθε φορά για το γαλατάκι. Πού το σκέφθηκε αυτή την ώρα ο άθλιος».³⁸ Ήταν οι πιο δραματικές ώρες της μικρασιατικής εκστρατείας, οι στιγμές που οι στρατιώτες συναντιούνταν με τον θάνατο επιχειρώντας να τον ξεγελάσουν.

30. Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 63.

31. Δαλεζίου, «*Κάθισα στο αντίσκηνο...*», 53.

32. Παρασκευαΐδης, «*Αδελφή Στρατιώτου*», 33-34.

33. Στο ίδιο, σ. 194.

34. Χρήστος Σπανομανώλης, *Αιχμάλωτοι των Τούρκων* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1969), 36.

35. Ό.π., 51.

36. Ό.π., 61.

37. Στο ίδιο.

38. Στο ίδιο.

Φρίκη: απάθεια, λύπη και θυμός

Οι στρατιώτες έρχονταν συχνά αντιμέτωποι με εικόνες απίστευτης φρίκης. Οι εικόνες αυτές άλλοτε τους προκαλούσαν θυμό, άλλοτε λύπη, ενώ ορισμένες φορές τις περιγράφουν χωρίς να εκφράζουν κάποιο συναίσθημα, σχεδόν αδιάφορα. Χαρακτηριστική αυτής της απάθειας με την οποία αντιμετώπιζε συχνά τα τεκταινόμενα ο στρατιώτης που, «όταν θα βρεθεί μέσα στον πόλεμο, μεταμορφώνεται σ' ένα αναισθητο κτήνος»,³⁹ όπως έγραψε ο Παρασκευαΐδης, είναι η παρακάτω συζήτηση μεταξύ δύο τραυματιοφορέων, που έθαβαν συναδέλφους τους σε ένα μαζικό τάφο:

Μακάρι να μας ταιριάσει και εμάς το ίδιο. Να γλυτώσουμε, βρε αδελφέ, απ' αυτήν την κόλαση. Εχάσαμε την ανθρωπιά μας. Δεν γνωριζόμαστε αναμεταξύ μας. Σκοτώνεται ο διπλανός σου, ο φίλος σου ή και ο αδελφός σου και με απάθεια σαν να συνέβη κάτι το συνηθισμένο, ξακολουθείς να τουφεκίζεις ατάραχος τον εχθρό που βρίσκεται μπροστά σου. Έλα να τους πετάξουμε μέσα στο λάκκο και να πάμε αμέσως για τραυματίες.⁴⁰

Θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνεύσει κανείς την απάθεια των τραυματιοφορέων ως ένδειξη επαγγελματικής διαστροφής, μια απλή διεκπεραίωση επαγγελματικής υπόθεσης, ωστόσο, από το κείμενο φαίνεται πως επρόκειτο περισσότερο για μια θλιβερή συμφιλίωση με την ωμότητα του πολέμου.

Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο με τον στρατιώτη Αργυρόπουλο, ο οποίος υπήρξε κι αυτός μάρτυρας της φρίκης του πολέμου, αδυνατώντας να συγκρατήσει τα δάκρυά του: «Τα πτώματα ημετέρων και Τούρκων είναι αμέτρητα. “Αχ Θεέ μου τι φρικτόν, ποιος μπορεί να ανθέξει προ της κοσμοκαταστροφής ταύτης, ποιος μπορεί να κρατήσει τα δάκρυα;”».⁴¹ Ο στρατιώτης Κιακίδης, πάλι, περιέγραψε κι αυτός μια σκηνή φρίκης, αυτή τη φορά όμως όχι στο πεδίο της μάχης:

Το κρανίο του πρώτου θύματος είναι σπασμένο, προφανώς με υποκόπανο και το μυαλό του είναι χυμένο στο χώμα. Το δέρμα... είναι γεμάτο φλύκταινες που προκάλεσαν οι θύτες του με φωτιά ή ζεματιστό νερό... Το δεύτερο θύμα έχει ένα διαμπερές τραύμα στο στομάχι... Το πτώμα του τρίτου οπλίτη... φαίνεται να έχει συρθεί για μία απόσταση, πιθανώς από ιππέα.⁴²

Ο αποτρόπαιος αυτός θάνατος των τριών στρατιωτών προκάλεσε βαθιά οδύνη στους συναδέλφους τους: «Ο ιερεύς του συντάγματος διαβάζει την επικήδεια δέηση. Πολλοί βουρκώνουν, άλλοι ξεσπούν σε αναφιλητά. Οι σκέψεις μας παγαίνουν στις μάνες των ηρωικών αυτών θυμάτων. Η ελπίδα μας είναι να μην μάθουν πόσο άγρια δολοφονήθηκαν τα παιδιά τους· να νομίζουν ότι έπεσαν στον αγώνα, ότι θυσιάστηκαν για την πατρίδα».⁴³

Ο θάνατος του συμπολεμιστή, του φίλου, του συμπατριώτη, αναδύεται πολύ συχνά από τις σελίδες των αναμνήσεων των στρατιωτών, αναδεικνύοντας τον κοινό κώδικα της συντροφικότητας, αρχή κυρίαρχη σε κάθε πόλεμο μεταξύ των στρατιωτών που πολεμούν δίπλα δίπλα, αντιμετωπίζουν τις ίδιες στερήσεις, μοιράζονται τις ίδιες χαρές και λύπες και, εντέλει, ενώνονται ψυχικά σε μια μεγάλη οικογένεια. Είναι χαρακτηριστική η μεγάλη λύπη που αισθάνθηκε ο στρατιώτης Κεφαλογιάννης, όταν είδε τους νεκρούς, άταφους συναδέλφους του, την οποία εξέφρασε μέσω του διάχυτου λυρισμού του:

Τι φρικτόν θέαμα ο άνθρωπος! Εάν τους έβλεπον αι δεσποινίδες έτσι γυμνούς, πρησμένους και κατάμαυρους από τον ήλιο, ορισμένους, για μια στιγμή, θα απεχθάνοντο τον κόσμο και τα μά-

39. Παρασκευαΐδης, «*Αδελφή Στρατιώτου*», 146.

40. Ό.π., 147.

41. Αθανάσιος Αργυρόπουλος, *Μνήμες πολέμων 1917-1922* (Αθήνα: χ.ε., 1985), 66.

42. Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 53.

43. Στο ίδιο.

ταια πάθη του ανθρώπου και πρώτα πρώτα τον εαυτόν τους; ω άνθρωπε! [...] Δύστυχες ψυχές, γυρίσετε πάλι στο παλιό σας σπίτι, δότε του ζωή για ν' ανοίξει το παντοτεινό και σκοτεινό κελί σας. Τι φρίκη, τι ανατριχίλα!⁴⁴

Στενά συνδεδεμένος με τη λύπη είναι και ο σαρκασμός του θανάτου, έσχατο καταφύγιο σε μια αναπόδραστη μοίρα που βιώνεται με ένταση από τους στρατιώτες. Η παρακάτω αναφορά του Καραγιάννη δείχνει πώς, μέσα στις σκληρές συνθήκες του πολέμου, όπου ο θάνατος είναι πανταχού παρών, το τραγικό στοιχείο συνυπάρχει συχνά με το κωμικό, καθώς βλέπουμε στρατιώτες να γελάνε, όταν πριν λίγο έκλαιγαν και ύστερα πάλι να κλαίνε. Το «μαύρο» χιούμορ σε τέτοιες συνθήκες λειτουργεί ίσως αναλγητικά:

Δακρύζουμε για κάθε σκοτωμένο, εκείνος όμως δεν μας βλέπει να καταλάβει πόσο μας λείπει. «Και ο Κόψιμος;» ρώτησε ο επιλοχίας. «Πήγε από κόψιμο», απάντησε ο φίλος του, «και γυρίζοντας, κόπηκε στα δύο». [...] οι δύο πασίγνωστοι στρατιώτες του λόχου Τρακάδας και Σαράβαλος... Όλο τον μισοκακόμοιρο παρίσταναν και όλο βραδυπορούσαν, απόντες σε όλα τα προσκλητήρια... Είχαν λοιπόν διαγραφεί από κάθε υπηρεσία του λόχου. Όταν ο επιλοχίας φώναξε τα ονόματά τους, όλοι απαντήσαμε με ένα στόμα: «Τρακάδας, είπατε; Σκοτώθηκε. Σαράβαλος, είπατε; Σκοτώθηκε». Και ο επιλοχίας είπε: «Έπεσε η τρακάδα και πλάκωσε το σαράβαλο». Και όλοι βάλαμε τα γέλια. Και ύστερα κλάψαμε, επειδή είχε σκοτωθεί ο Ακρίδας, ακρίδα σκέτη που έπεφτε πάνω στον εχθρό σαν κατάρα.⁴⁵

Μια από τις πιο τραγικές σελίδες σε κάθε πόλεμο είναι εκείνη της εγκατάλειψης των τραυματιών στο πεδίο της μάχης. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι στρατιώτες αναγκάστηκαν να αφήσουν πίσω τους συναδέλφους τους προκειμένου να σώσουν τους εαυτούς τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι λογικό να υποθέσει κανείς πως η ένταση των συναισθημάτων είναι πιο έντονη, ανάκατη μεταξύ φόβου, απόγνωσης και ντροπής:

Μέσα στα σκοτεινά ακούονται οι φωνές των τραυματιών: - Παιδιά, πάρτε μας! Κι εμείς έχουμε μάνες. Πού μας αφήνετε εδώ; Κανείς δεν απαντούσε. Σ' αυτές τις ώρες ο λαιμός σφίγγεται ψηλά και τα μέλη κινούνται μηχανικά. Τα αισθήματα μένουν ναρκωμένα. Είναι η στιγμή που το ένστικτο της αυτοσυντηρήσεως κυριαρχεί απόλυτα και κάνει το σώμα να λειτουργήσει όπως αυτό θέλει. Ο σώζων εαυτόν σωθήτω!⁴⁶

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι σκηνές ωμής βίας, οι οποίες προκαλούσαν στους στρατιώτες άλλοτε το συναίσθημα του θυμού και της εκδικητικότητας και άλλοτε εκείνο του αποτροπιασμού: «Τόσα είχαν δει τα μάτια μου, εκείνο όμως που έβλεπαν δεν το είχαν ξαναδεί, ούτε επρόκειτο να το ξαναδούν... Όλα εκείνα τα πράγματα [αναφέρεται σε πτώματα τεμαχισμένα, κρεμασμένα, σουβλισμένα] ήταν άνδρες της διλοχίας... Επέστρεψα στην πλατεία του χωριού, διψασμένος για εκδίκηση».⁴⁷ Για να αποφύγει την εκδίκηση εκ μέρους των στρατιωτών του ο ανθυπολοχαγός Πρινιωτάκης, συγκέντρωσε τους Τούρκους κατοίκους του Δικελή σε δύο σπίτια με φύλαξη:

Είναι φρικιαστικόν το θέαμα, κατά τας αφηγήσεις τούτων, των κατά μήκος της οδού Περγάμου - Δικελή υπερογδοήκοντα πτωμάτων των ανδρών της εφοδιοπομπής και της σταλείσης ενισχύσεως άτινα ακόμη ακρωτηριασμένα, πεταλωμένα, γυμνά και εις στάσεις ανηθίκους, εύρηται άταφα και άμορφα με όλην την έκφρασιν των βασανιστηρίων τα οποία υπέστησαν. Οι στρατιώται μας του αποσπάσματος Δικελή, εξαγριωθέντες εκ των πληροφοριών τούτων και εκδικούμενοι τας διαπραχθείσας θηριωδίας εις βάρος των συναδέλφων των, πολλοί των οποίων ήσαν και συγγενείς των, ετοιμάζουν σφαγήν κατά των Τούρκων κατοίκων του Δικελή...⁴⁸

44. Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό*, 40.

45. Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 157-158.

46. Σπανομανώλης, *Αιχμάλωτοι των Τούρκων*, 74.

47. Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 243-244.

48. Παντελής Πρινιωτάκης, *Ατομικόν ημερολόγιον. Μικρά Ασία, 1919-1922*, επιμ.: Ν. Α. Καββαδίας (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1998), 43.

Έχει υποστηριχθεί πως όταν οι σκηνές φρίκης αφορούν τον «άλλον», τον εχθρό, ο αποτροπιασμός των στρατιωτών αμβλύνεται.⁴⁹ Παρόλα αυτά αρκετοί στρατιώτες δεν μπορούσαν να κρύψουν τη λύπη τους με τα όσα διαδραματίζονταν μπροστά τους, ενδεχομένως γιατί έβλεπαν στην περίπτωση των αντιπάλων τους και τη δική τους μοίρα. Στο συγκεκριμένο ζήτημα οι ημερολογιογράφοι στρατιώτες δεν μπορούν, κατά τη γνώμη μου, να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικό δείγμα στρατιωτών, καθώς το συναίσθημα που εκφράζουν φαίνεται να αφορά μόνο τους ίδιους, σε αντίθεση με τις άλλες περιπτώσεις που εκφράζουν συνήθως συναισθήματα που, όπως γράφουν, πέρα από τους εαυτούς τους, αφορούσαν και τους συναδέλφους τους. Όταν, λοιπόν, ο στρατιώτης Παρασκευαΐδης συνάντησε στο διάβα του πτώματα στρατιωτών σε αποσύνθεση, έγραψε χαρακτηριστικά: «Δεν ξέρουμε βέβαια αν είναι δικοί μας ή Τούρκοι. Πάντως, άνθρωποι είναι. Μητέρες και παιδιά θα κλάψουν γι' αυτούς!».⁵⁰ Ο ανθυπολοχαγός Πρινιωτάκης έγραψε επίσης: «Δυστυχώς δεν έλειψαν και παρεκτροπαί και βιαιότητες των στρατιωτών μας. Εγώ, ατομικώς, πονών κατάκαρδα δια την παρουσιαζόμενη απανθρωπία, συνεκράτησα κατά το δυνατόν με απειλές και ύβρεις, ακόμη και με ραβδισμούς, τους στρατιώτες μου...»⁵¹ Καθώς μάλιστα ο ελληνικός στρατός πυρπολούσε χωριά και πόλεις, ο στρατιώτης Κιακίδης έγινε μάρτυρας εικόνων που τον συγκλόνισαν:

Ένας άλλος γέρος σακκαλής προσπαθεί να σβήσει την φωτιά σε μια παράγκα. Δεν προλαβαίνει. Ένας Έλληνας ήρωας, υπερβαίνοντας το καθήκον του, σκύβει από το άλογό του και δίνει στον άμοιρο γέρο δύο ηχηρά χαστούκια που τον σωριάζουν καταγής. Ο γέρος δεν κλαίει. Μόνο κοιτάζει τις φλόγες να αποτελειώνουν το έργο τους. Οι εικόνες είναι συγκλονιστικές. Πολύ περισσότερο όταν τις ζεις, παρά όταν τις γράφεις ή όταν τις διαβάζεις. Η μάνα έχει τώρα τυλίξει το μωρό της με ένα τσεμπερί, για να το προστατέψει από τον κίνδυνο. Ο νους μου παγαίνει σε μια άλλη μάνα και σε παρόμοια δεινά.⁵²

Λίγες ημέρες μετά, ο ίδιος στρατιώτης, σε ένα άλλο πυρπολημένο χωριό, αντίκρουσε ένα μικρό κορίτσι να κλαίει μόνο του μπροστά από το φλεγόμενο σπίτι του. Στο ημερολόγιό του βλέπουμε τις σκέψεις του:

Ο εικοστός αιώνας, λένε, θα ήταν ο αιώνας των φώτων και του πολιτισμού. Αυτό το κοριτσάκι που κλαίει, καταρρίπτει αυτή τη θεωρία και αποδεικνύει ότι το ανθρώπινο γένος διατηρεί στο ακέραιο τα ζωώδη του ένστικτα. Διαπράττονται βαρβαρότητες, υποφέρουν γυναίκοπαιδα, καίγονται σπίτια, καταστρέφονται περιουσίες. Έχουμε ξαναγυρίσει στον Μεσαίωνα· ακόμα πιο πίσω, στην πρωτόγονο εποχή.⁵³

Πρόκειται, κατά την άποψή μου, για το κρίσιμο εκείνο σημείο όπου οι στρατιώτες κάνουν τη δική τους υπέρβαση, παύουν να λειτουργούν μέσα στο πλαίσιο της εθνικής αποστολής τους και μεταφέρονται στο επίπεδο της ηθικής, εκεί όπου ο πόλεμος είναι εξ ορισμού κατακριτέος και απόβλητος.

Αυτή η υπέρβαση του εθνικού, μάλιστα, οδηγεί, σε κάποιες περιπτώσεις, τους στρατιώτες σε μια απολογητική συμπεριφορά, όπως συνέβη, για παράδειγμα, στην περίπτωση του στρατιώτη Κιακίδη, ο οποίος, αντιγράφοντας, χρόνια μετά, το ημερολόγιό του, ένιωσε την ανάγκη να επιβεβαιώσει τον πατριωτισμό του:

Αυτός ο ρεαλισμός μπορεί ενδεχομένως να εκληφθεί σαν προκατάληψη, σαν υποκειμενικότητα, ίσως ακόμα και σαν έλλειψη πατριωτισμού. Θέλω να τονίσω, ότι αγαπάω την πατρίδα μου με πάθος. Όπως την ίδια μου τη μάνα. Και θα έδινα ακόμα και την ζωή μου, υπερασπίζοντάς την. Αλλά σκοπός αυτού του ημερολογίου δεν είναι η ωραιοποίηση των γεγονότων, προς τέρψη

49. Δαλεζίου, «Κάθισα στο αντίσκηνο...», 56.

50. Παρασκευαΐδης, «Αδελφή Στρατιώτου», 205.

51. Πρινιωτάκης, *Ατομικόν ημερολόγιον*, 144.

52. Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 76.

53. Ό.π., 78.

αυτών που ενδεχομένως κάποτε θα διαβάσουν τις σελίδες του. Σκοπός του ήταν να καταγραφεί η αλήθεια, όπως την ζούσα ή τουλάχιστον όπως την αντιλαμβανόμουν.⁵⁴

Η λεπτή γραμμή της συμπεριφοράς προς τον «εθνικά άλλο» είναι εμφανής σε κάποια ημερολόγια. Ο στρατιώτης Καραγιάννης, για παράδειγμα, όταν ανακάλυψε έναν Τούρκο στρατιώτη τραυματισμένο να τον εκλιπαρεί για λίγο νερό, έσπευσε αμέσως να του προσφέρει. Τη σκηνή αυτή, όμως, αντίκρυσε ο αποκαλούμενος «Μπόγιας», παρατσούκλι που του είχε δοθεί «επειδή μυριζόταν τους αδέσποτους Τούρκους και τους σκότωνε... Και πάντα γύριζε με κάτι από τον σκοτωμένο στα χέρια του, απόδειξη πως είχε τελειώσει τη δουλειά του»,⁵⁵ ο οποίος αντέδρασε έντονα: «Τι κάνεις εκεί;... Ποτίζεις τον εχθρό σου!»⁵⁶ Ο Καραγιάννης τότε του απάντησε: «Τι φταίει αυτός... φταίνε οι Μεγάλοι που μας οδηγούν εδώ και σκοτωνόμαστε. Έχει τρία παιδιά ο δύστυχος»⁵⁷ και η ιστορία εξελίχθηκε ως εξής:

«Τώρα θα δεις πώς θα τον περιποιηθώ εγώ», φώναξε ο Μπόγιας και γύρισε το όπλο του. «Αν τον πειράξεις», προειδοποίησα, «σου τινάζω τα μυαλά στον αέρα». Και επειδή είδα πως δεν περίμενε τέτοια αντίδραση και τα είχε χάσει, τον χτύπησα καταπρόσωπο με το κοντάκι μου, «σιχτήρ», του φώναξα, θα τον σκότωνα.⁵⁸

Μελαγχολία και απογοήτευση

Οι στρατιώτες που, όπως είδαμε, ξεκίνησαν με μεγάλη χαρά και ενθουσιασμό την εκστρατεία τους, όσο περνούσε ο καιρός έχαναν τον ενθουσιασμό τους και έπεφταν σε μελαγχολία και απογοήτευση. Τα συναισθήματα αυτά κλιμακώνονταν δικαιολογημένα τις περιόδους των μεγάλων θρησκευτικών εορτών, όταν η ανάμνηση της πατρίδας και των αγαπημένων προσώπων βίωνονταν ακόμη πιο έντονα. Ο στρατιώτης Κεφαλογιάννης, που περίμενε με προσμονή να συμμετάσχει στη μάχη στις αρχές της εκστρατείας, την πρωτοχρονιά του 1921 έγραψε στο ημερολόγιό του: «Όλοι χαίρουν και από κανένα δεν λείπει το τελευταίο και πλειοφτηνό φάρμακο, η ελπίς. Πρέπει λοιπόν να ελπίζω και εγώ; – έστω. Θα ελπίζω έως ότου έλθει το πλήρωμα του χρόνου».⁵⁹ Ο ανθυπολοχαγός Πρινιωτάκης, πάλι, εξέφραζε συχνά τη μελαγχολία του ήδη από τον Δεκέμβριο του 1919. Στο κείμενό του ο προσωπικός τόνος είναι έντονος: «Μα Θεέ μου, δεν θα λήξουν πια τα βάσανά μας; Έως πότε θα ζούμε μακράν του κόσμου, μέσα στη μοναξιά, τας κακουχίας, τους κινδύνους της ζωής του μετώπου;»⁶⁰ Την παραμονή των Χριστουγέννων του 1921, ο Πρινιωτάκης, βυθισμένος στις σκέψεις του, προέβη σε μια δήλωση που θα την χαρακτήριζα, αν μη τι άλλο, ρηξικέλευθη για έναν βαθμοφόρο στρατιωτικό: «Αχ, αυτός ο πόλεμος! Τι φρίκη! Τι απελπισία!! Και όμως πολεμούμε, γιατί το θέλουν οι τρανοί. Ναι, το θέλει ο Μπριάν, ο Λούδ Τζωρτζ και ο Σφόρτσα και πολεμά ο άλλος, ο χαμάλης, γιατί οι πλούσιοι, κατά το πλείστον, μένουν στα καλά των και στην ησυχία των».⁶¹ Η μελαγχολία των γιορτών ανιχνεύεται και στο κείμενο του στρατιώτη Παρασκευαΐδη, ο οποίος, την επομένη των Χριστουγέννων του 1920, κατέγραψε τις δικές του σκέψεις: «Τώρα γεράσαμε και ξεχαστήκαμε δω πέρα. Δεν είμαστε πια εμείς, αποκτηνωθήκαμε, χάσαμε τον

54. Στο ίδιο, σ. 78.

55. Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 221-222.

56. Ό.π., 222.

57. Στο ίδιο.

58. Στο ίδιο.

59. Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό*, 105.

60. Πρινιωτάκης, *Ατομικόν ημερολόγιον*, 164.

61. Ό.π., 168-169.

ανθρωπισμό μας. Φορτωμένοι πολεμικές μηχανές, αλωνίζουμε βουνά και κάμπους μέρα-νύχτα, και κυνηγάμε να σκοτώσουμε ανθρώπους σαν κι εμάς που δε μας πείραξαν, που δεν τους ξέρουμε καθόλου».⁶² Ωστόσο, οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου το επόμενο διάστημα μετέτρεψαν την εορτινή μελαγχολία του Παρασκευαΐδη σε μόνιμη. Σε μια επιστολή που απέστειλε μάλιστα στον πατέρα του, στις 30 Ιουλίου του 1921, δεν του έκρυψε την απογοήτευσή του: «Αν περιμένετε να σιάξουν τα πράγματα, δεν θα τελειώσουν ποτέ».⁶³ Τα συναισθήματά του εντάθηκαν μετά την υποχώρηση από τον Σαγγάριο: «Όλοι μας σκεφτόμαστε τι θα απογίνουμε. Μέσα στο Τάγμα μας τουλάχιστο έχει σκορπίσει μια απογοήτευση και λύπη για τις τόσες ταλαιπωρίες και θυσίες μας, που κατέληξαν χωρίς κανένα θετικό αποτέλεσμα. Όλοι αναρωτιόμαστε· τι θα γίνουμε; Πότε θα τελειώσει αυτός ο πόλεμος;».⁶⁴

Οι δυσμενείς εξελίξεις στο πολεμικό μέτωπο οδήγησαν κάποιους στρατιώτες να μεταβάλουν τις σκέψεις τους για το σύνολο της εκστρατείας. Έτσι, ο στρατιώτης Καραγιάννης υποστήριξε ότι επιθυμία του ήταν να μείνει στα μετόπισθεν:

Δηλαδή είπα μέσα μου, αυτοί είναι ευνοούμενοι και δεν πάνε στον πόλεμο. Μήπως να μην πήγαινα και εγώ; Μα τι θα έλεγα; Επειδή υπήρχε έλλειψη, είπα στον λοχαγό μου πως ήμουν ζυμωτής και φούρναρης, ας μην ήξερα την τύφλα μου, και πως επιπλέον είχα πένθος. Παρακαλούσα συνεπώς να μείνω μερικές μέρες στο έμπεδο.⁶⁵

Ακόμη πιο προωθημένες υπήρξαν οι σκέψεις του Σμυρνιού στρατιώτη Χαράλαμπου Πληζιώτη, ο οποίος έφθασε στο σημείο να ειρωνευθεί τον ρόλο που ο ελληνικός στρατός επιθυμούσε να διεκδικεί ως μια απελευθερωτική και εκπολιτιστική δύναμη:

αφού τους ηλευθέρωσε από τον τουρκικόν ζυγόν, τι άλλο θέλουν; Καημένοι άνθρωποι! Ζούσαν, όπως κιάν έχη, κάπως καλά, ήσυχα... όταν μια ωραία πρωίαν βλέπουν τους αδελφούς των Έλληνας να έρχονται ως Άγγελοι παρρηγορίας και Ελευθερωταί!! Τώρα τι έχη να γείνη ματά 2-3 ημέρες σαυτά όλα τα χωριά της Απελευθερωμένης αυτής περιφέρειάς, ο θεός γνωρείζη!! [...] και πολλά και διάφορα άλλα σχέδια, καλά και αγαθά της Ελευθερίας!! και του Πολιτισμού! Τέλος πάντων αυτή η προέλασις έγεινε να καταστρέψωμε αρκετά χωριά και κάμποσες χιλιάδες ησύχων ανθρώπων, επίσης να τραβήξομαι και μείς αυτά τα μυστήρια!⁶⁶

Μάλιστα, ο Πληζιώτης, ήδη στα μέσα Αυγούστου του 1920, δεν είχε πλέον καμία επιθυμία να συμμετάσχει στην επικείμενη εκστρατεία: «Τα πράγματα αρχίζουν πάλιν και βρομούνε, μυρίζη προέλασις, και άλλο δεν συλλογιζόμεθα τα πόδια μας, τι έχουν να τραβείξουν, αυτά θα τα πληρώσουν. Το φυσούμαι και δεν κρυώνει».⁶⁷ Λίγους μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1921, έγραψε χαρακτηριστικά στο ημερολόγιό του: «φθάνη μόνον να μην μας λένουν Γενή-Σεχίρ, Κιοπρού-Χισάρ, Εσκή-Σεχίρ και τα ρέστα. Δεν θέμε να ακούγομαι αυτά τα συχαμένα ονόματα!! γιατί μας χαλούν το κέφι!».⁶⁸ Η ηθική διδασκαλία που, όπως είδαμε, διενεργείται στους στρατιώτες δεν φαίνεται ικανή να επηρεάσει τον Πληζιώτη: «Στας 10 ήλθε ο λοχαγός και μας ενέπλησε ενθουσιασμού με κάμποσα πατριωτικώτατα λόγια!! Εμπρός τα κορόιδα!».⁶⁹ Η στάση του Πληζιώτη πάντως ενδεχομένως να υποδηλώνει τη σοβούσα αντιπαράθεση Ελλαδιτών και Μικρασιατών στρατιωτών. Προφανώς οι Μικρασιάτες στρατιώτες, Οθωμανοί υπήκοοι, αντιλαμβάνονταν τι τους περίμενε σε περίπτωση αποτυχίας, ενώ είχαν

62. Παρασκευαΐδης, «*Αδελφή Στρατιώτου*», 131.

63. Ό.π., 192.

64. Ό.π., 223.

65. Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 180.

66. Πληζιώτης, *ό.π.*, σσ. 136, 137.

67. Στο ίδιο, σσ. 63-64.

68. Στο ίδιο, σσ. 186-187.

69. Στο ίδιο, σ. 193.

κάθε λόγο να είναι επιφυλακτικοί στις ενέργειες της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας μετά τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920.

Όσο ο πόλεμος παρατεινόταν, δεν έλειψαν και οι στρατιώτες εκείνοι που εκδήλωναν την πρόθεσή τους να αυτοκτονήσουν: «Αγαπητοί μου, όλοι σας! Αντί να τελειώσουν τα βάσανά μας, αυτά αυξάνουν ακόμα περισσότερο. Έβγαλα λοιπόν την απόφαση να τελειώσω και να σας αφήσω γεια». Νόμισα πως ο άνθρωπος είχε όρεξη να επαναλαμβάνει το ίδιο αστείο [...] άκουσα έναν πυροβολισμό [...] Είχε αυτοκτονήσει με το βραχύκαννο όπλο του». ⁷⁰ Τους τελευταίους μήνες του πολέμου η απόλυση, ένα όνειρο που όλο και απομακρυνόταν, ήταν η μοναδική σκέψη των στρατιωτών, ακόμη κι αν τους οδηγούσε σε ακρότητες, όπως, για παράδειγμα, έναν στρατιώτη που έφθασε στο σημείο να ψιθυρίσει: «Ας απολυθώ εγώ... και δεν πάει να γίνει η Σμύρνη στάχτη!» ⁷¹ Την άνοιξη του 1922 ένας στρατιώτης από τις νεότερες κλάσεις απέστειλε μια φωτογραφία στην εφημερίδα *Εμπρός*, μαζί με μια επιστολή, η οποία έγραφε: «Αγαπητό “Εμπρός”, διά τας επί θύραις εορτάς του Πάσχα οι ακοίμητοι φρουροί της Μεγάλης Πατρίδος μας, σας εύχονται χρόνια πολλά και ευτυχή και σας στέλλουν μίαν παραστατικήν εικόνα της ζωής των μετά την λήψιν του ταχυδρομείου, το οποίον τόσον εναγωνίως αναμένουν». ⁷² Η εφημερίδα δημοσίευσε τη φωτογραφία με το παραπάνω κείμενο και από κάτω σχολίασε: «Ιδού Στρατός, τον οποίον φαντάζονται ότι θα εκτελέση τους ατίμους όρους της ειρήνης». ⁷³ Η πραγματικότητα, όμως, ήταν διαφορετική. Οι στρατιώτες των παλαιότερων κλάσεων εξοργίστηκαν με την πρωτοβουλία του οπλίτη, η οποία δεν τους αντιπροσώπευε καθόλου:

Καθώς είχα προβλέψει έντονος εξεδηλώθη η οργή μερικών εκ των ανδρών της πυροβολαρχίας κατά των δύο συναδέλφων, που είχαν υπογράψει την επιστολήν. Αυτοί έσπευσαν, να τους διαβεβαιώσουν, ότι είναι ξένοι προς την ευχητήριον επιστολήν, λέγοντες ότι την έγραψεν ο Τριανταφυλλίδης και έβαλε τας υπογραφάς μας. Τότε η μήνις των εστράφη εναντίον μου με αποδοκιμασίας κατά του φοιτητού, όπως με απεκάλουν. ⁷⁴

Επίλογος

Στις εφημερίδες που οι ίδιοι οι στρατιώτες εξέδιδαν στο Μέτωπο η «Μεγάλη Ιδέα» ήταν απύσχα. ⁷⁵ Η «Ιδέα», με την οποία είχαν γαλουχηθεί από μικρά παιδιά και η οποία τους ώθησε στην Ανατολή, ήταν πλέον ένας βραχνάς από τον οποίο έψαχναν τρόπο να απαλλαχθούν.

Η μετατροπή του απόλυτου ενθουσιασμού, που υπήρχε στην αρχή της εκστρατείας, σε πλήρη απογοήτευση, το τελευταίο έτος της παραμονής στο μέτωπο, είναι έκδηλη σε όλα τα ημερολόγια των στρατιωτών. ⁷⁶ Τη μεταστροφή αυτή ο στρατιώτης Θεόδωρος Κιακίδης τη θεώρησε μοιραία, όταν χρόνια μετά, καθώς αντέγραφε το ημερολόγιό του, ήρθε ενώπιον μιας τραγικής διαπίστωσης:

Τώρα που καθαρογράφω το ημερολόγιό μου, παρατηρώ ότι μέσα από αυτές τις σελίδες βγαίνει μια σημαντική, μια τραγική διαπίστωση: πως ενώ στην αρχή της εκστρατείας ο ενθουσιασμός μας για την απελευθέρωση των πατρίδων μας και για την δόξα του έθνους μας ήταν υπέρμετρος, στην συνέχεια παρατηρείται μια μεταστροφή των συναισθημάτων μας, που καταλήγουν όχι μόνο στην αγανάκτηση και

70. Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 182-183.

71. Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 90.

72. Τριανταφυλλίδης, *Η μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιον ενός οπλίτου*, 465.

73. Στο ίδιο.

74. Ό.π., 466.

75. Παπαλεξάνδρου, «Αι εφημερίδες του μετώπου», 227· Γιαννίκος, «Οι εφημερίδες του Μικρασιατικού Μετώπου».

76. Με εξαίρεση το ημερολόγιο του Χαράλαμπου Πληζιώτη που, όπως είδαμε, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιος ενθουσιασμός ούτε στην αρχή.

στην καταρράκωση των ελπίδων μας, αλλά ακόμα και σ' αυτή την απώλεια του πατριωτισμού μας. Δεν θα προσπαθήσω εδώ να αναλύσω τα αίτια και να εντοπίσω τους υπεύθυνους αυτής της μεταστροφής. Θα αναφέρω μόνο ότι υπήρξε μοιραία για τον αγώνα μας. ⁷⁷

Η συναισθηματική αυτή μεταστροφή αποτέλεσε, πράγματι, μια από τις αιτίες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Καθώς, μεταξύ άλλων, οι ματαιωμένες ελπίδες για απόλυση, από έναν πόλεμο που είχε διαρκέσει περισσότερο από το προσδοκώμενο και που δεν φαινόταν να τελειώνει, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην τελική ήττα και στον τρόπο που αυτή ήρθε. Η ανυπομονησία για συμμετοχή στην εκστρατεία που θα πραγματοποιούσε τη «Μεγάλη Ιδέα» των Ελλήνων μετατράπηκε σε ανυπομονησία για επιστροφή στην πατρίδα. Θα μπορούσε να ειπωθεί, ως ένα συγκεντρωτικό συμπέρασμα, πως η «Μεγάλη Ιδέα» που έτρεφε μέχρι τότε τον ελληνικό εθνικισμό κατέρρευσε μπροστά στις τεράστιες κακουχίες και απογοητεύσεις της ζωής στο μέτωπο. Όταν πια η «Ιδέα» είχε νικηθεί από τη συνθήκη, ο ελληνικός στρατός κλήθηκε να αντιμετωπίσει την τουρκική επίθεση του Αυγούστου του 1922 σωματικά και ψυχικά καταβεβλημένος. Το αποτέλεσμα είναι γνωστό.

77. Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 37.

Η Μαφία στα χρόνια του φασισμού: Εξαφάνιση ή προσαρμογή; Η οικογένεια Bonanno

ΘΕΟΠΟΥΛΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

Υπ. διδάκτωρ, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ

Περίληψη

Αντικείμενο του παρόντος κειμένου αποτελεί η επίδραση του φασιστικού καθεστώτος στη δράση της ιταλικής Μαφίας. Ως κεντρικό παράδειγμα ανάλυσης της σχέσης του φασισμού και της ιταλικής Μαφίας λαμβάνεται η οικογένεια Bonanno. Η επιλογή αυτή βασίζεται στο γεγονός πως η πορεία της οικογένειας αυτής, από την άνοδο του Μπενίτο Μουσολίνι στην εξουσία έως και τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, συνιστά ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο η Μαφία επηρεάστηκε από το φασιστικό καθεστώς, περιορίστηκε, αναδιαμόρφωσε τις δομές και τις πρακτικές της και, τελικά, κατόρθωσε να ενισχύσει τη δύναμή της, παρά την κατασταλτική πολιτική που επιχείρησε να εφαρμόσει ο Μουσολίνι. Αναλυτικότερα, εξετάζεται η μεταβατική πορεία της οικογένειας από τη Σικελία στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, οι δεσμοί που διατηρήθηκαν ανάμεσα στις δύο ηπείρους, οι πολιτικές και οι μηχανισμοί καταστολής της Μαφίας από το φασιστικό καθεστώς, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους το οργανωμένο έγκλημα κατάφερε να επιβιώσει αυτών και να συνεχίσει τη δράση του.

Abstract

The subject of this paper is the influence of the fascist regime on the activities of the Italian Mafia. The Bonanno family is taken as the central example for analyzing the relationship between fascism and the Italian Mafia. This choice is based on the fact that the history of this family, from Benito Mussolini's rise to power through the end of World War II, constitutes one of the most characteristic examples of how the Mafia was influenced by the fascist regime, restricted, reshaped its structures and practices, and ultimately managed to strengthen its power, despite the repressive policies Mussolini attempted to implement. More specifically, this study examines the family's migration from Sicily to the United States, the ties that were maintained between the two continents, the policies and mechanisms employed by the fascist regime to suppress the Mafia, as well as the ways in which organized crime managed to survive these measures and continue its activities.

Η Μαφία αποτελεί ένα από εκείνα τα κοινωνικά φαινόμενα τα οποία μπορούν χαρακτηριστούν ενσωματωμένα στην κοινωνία. Για την ιστορική έρευνα αποτελεί πολυδιάστατο ζήτημα, με τις ιστορικές πηγές να παρουσιάζουν μια ξεκάθαρη εικόνα για το περιεχόμενο, αλλά και τη σύστασή του. Ιστορικά κείμενα, βιογραφίες των σημαντικότερων προσωπικοτήτων της Μαφίας, κρατικά αρχεία, αλλά και στρατιωτικές αναφορές, όπως οι εκθέσεις Herlands, αποτελούν κύρια πηγή για την ιστορία της Μαφίας¹. Εξίσου σημαντική είναι η βάση πληροφοριών που δημιουργήθηκε μέσα από τις δίκες ανθρώπων της Μαφίας, με πρωτοβουλία των δικαστών του Παλέρμο Chinnini, Falcone και Borsellino, στόχος των οποίων ήταν, μεταξύ άλλων, και η έρευνα του τρόπου, με τον οποίο η Μαφία, και συγκεκριμένα η Cosa Nostra, διενεργεί τις οικονομικές της δραστηριότητες.²

Προέλευση

Ως όρος, η λέξη Μαφία εντοπίζεται για πρώτη φορά στα 1862-1863, στο θεατρικό έργο των Giuseppe Rizzoto και Gaspare Mosca, *I mafiusi di La Vicaria* («Οι μαφιόζοι της Βικάρια»). Το έργο αυτό αφηγούνταν την ιστορία μελών της Camorra,³ τα οποία εξέτιαν την ποινή τους στις φυλακές του Παλέρμο το 1854. Κατά τη διάρκεια του 1871 εντοπίζεται ξανά η χρήση του όρου *mafiosi* σε νομοθετικά έγγραφα, για να περιγράψει εγκληματικά στοιχεία της εποχής. Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα η λέξη Μαφία συνυπάρχει με τον όρο Camorra, και μόνο προς τα τελευταία έτη του ξεκινά ένας διαχωρισμός, με τη λέξη Μαφία να διατηρείται στο πέρασμα του χρόνου.⁴

Οι απόψεις σχετικά με την πρώτη εμφάνιση της Μαφίας ποικίλλουν, με πολλούς να την τοποθετούν ήδη στον 9ο αιώνα.⁵ Ωστόσο, αν θέλουμε να περιορίσουμε τα χρονικά πλαίσια, θέτοντας ως κριτήριο τον τρόπο δράσης της και τη χρονική εκείνη στιγμή που η Μαφία οργανώθηκε και εδραιώθηκε στην ιταλική κοινωνία, μπορούμε να ορίσουμε ως σημείο καμπής τα μέσα του 19ου αιώνα, μετά την ενοποίηση του ιταλικού κράτους και τα κενά στην εξουσία που δημιούργησε, ειδικά στην περιοχή του Παλέρμο, στη Νάπολη, στην Καλαβρία και στο Τράπανι.

Ήδη από τον 17ο αιώνα η Ιταλία ταλανίζεται από το φαινόμενο της ληστείας. Ομάδες ληστών, αποτελούμενες από μέλη από διάφορα κοινωνικά στρώματα (αγρότες, στρατιώτες και ανθρώπους με αβέβαιο μέλλον), είχαν ως κύριο στόχο τους γαιοκτήμονες και τους εμπόρους. Λόγω των γενικότερων αναταραχών της εποχής, οι τοπικοί άρχοντες ανέχονταν τις ληστρικές αυτές δραστηριότητες, προς περιορισμό της δύναμης των γαιοκτημόνων. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι τοπικοί άρχοντες βοηθούσαν τους ληστές να βρουν καταφύγιο στα δάση ή στην ύπαιθρο. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στη διατήρηση της εγκληματικότητας στον χρόνο. Πριν την ενοποίηση του κράτους, εντοπίζονται ολοένα και περισσότερες συμμορίες, με κορύφωση

1. Βλ. ενδεικτικά, Tim Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Η συμπαιγνία των Συμμάχων με το οργανωμένο έγκλημα, 1941-1950*, μτφρ. Ελευθερία Τσίτσα (Αθήνα: Ιωλκός, 2008), όπου αναφέρονται πληροφορίες των αρχείων Herlands σχετικά με την Μαφία. Επίσης βλ. Salvatore Lupo, *History of the Mafia* (Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2009)· Cesare Mori, *The last struggle with the Mafia* (Λονδίνο: Black House, 2016)· Mafia Library, *The Bonanno Mafia Crime Family* (Νέα Υόρκη: Mafia Library, 2024)· Tim Newark, *Lucky Luciano: Mafia murderer and secret agent* (Εδιμβούργο: Mainstream Publishing, 2010)· Vittorio Coco - Manoela Patti, *Relazioni mafiose. La mafia ai tempi del fascismo* (Ρώμη: XL edizioni, 2010).

2. David Anversa, *History of the Italian Mafia. The comprehensive guide to discover the origin, development, and spread of Sicilian Mafia in Italy and the world. From 1800 up to the present day* (χ.ε., 2020), 100.

3. Ο όρος αναφερόταν σε παράνομες οργανώσεις που ήλεγχαν την αγορά, τις δημοπρασίες, τη σύναψη συμβολαίων και τα αποτελέσματα ψηφοφοριών στην περιοχή της Νάπολης ήδη από τον 18ο αιώνα.

4. Lupo, *History of the Mafia*, 3· Salvatore Lupo, *La Mafia. Centosessant'anni di Storia* (Ρώμη: Donzelli Editore, 2023), 3.

5. Patrick J. Ryan, *Organized Crime. A reference handbook* (Σάντα Μπάρμπαρα: ABC Clío, 1995), 33· Diego Gambetta, *The Sicilian Mafia. The business of private protection* (Λονδίνο: Harvard University Press, 1993), 261.

του φαινομένου κατά την περίοδο 1819-1849, όποτε οι άρχοντες ξεκίνησαν να χρησιμοποιούν τους ληστές για προσωπικές τους υποθέσεις. Σταδιακά, το φεουδαρχικό καθεστώς αντικαταστάθηκε από μια καπιταλιστική ανάπτυξη υπό αστική ηγεμονία, η οποία έφερε αλλαγές και στις ομάδες των ληστών, οι οποίοι συνέχισαν τις δραστηριότητές τους, όμως ξεκίνησαν να θέτουν τους δικούς τους κανόνες και τη δική τους ιεραρχία. Οι φτωχοί ληστές - μαφιόζοι ενώθηκαν με τους πλούσιους και πεπαιδευμένους μαφιόζους, συσπείρωση η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση από το κοινό στο οργανωμένο έγκλημα. Δημιουργήθηκε σταδιακά μια ιδιάζουσα «ελίτ», που έδινε το δικαίωμα κοινωνικής ανέλιξης στους απλούς πολίτες.⁶

Την περίοδο αυτή εντοπίζεται συχνά ο όρος *camprieri* (ένοπλοι φρουροί, καθήκον των οποίων ήταν η προστασία μεγάλων εκτάσεων γης ενώ ταυτόχρονα ήταν και εκτελεστικοί παράγοντες της Μαφίας), αλλά και *gabellotti*. Οι τελευταίοι αποτελούσαν μισθωτές και διαχειριστές αγροτικών εκτάσεων, οι οποίοι πλούτισαν αγοράζοντας τίτλους ιδιοκτησίας από τους έκπτωτους φεουδάρχες. Ο ρόλος τους ήταν διττός: στην επαρχία θεωρούνταν άρχοντες, ενώ στις πόλεις αποτελούσαν ειδική μονάδα της αστυνομίας, που ασχολήθηκε με τη διατήρηση του φόβου και του σεβασμού απέναντι στην εξουσία, διασφαλιζόνταν την τάξη και την ισορροπία.⁷

Η μετάβαση από τη φεουδαρχική οργάνωση της κοινωνίας σε μια νέα μορφή αστικής ηγεμονίας, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα και με κορύφωση τον 19ο αιώνα, με την ενοποίηση του ιταλικού κράτους, αποτέλεσε μια διαδικασία αποσταθεροποίησης για τη σικελική πραγματικότητα. Η πτώση των φεουδαρχικών δομών, σε συνδυασμό με την αδυναμία του νέου κράτους να επιβάλει αποτελεσματικά την εξουσία και την τάξη, δημιούργησε κενό εξουσίας, ειδικότερα στην ύπαιθρο. Οι φτωχοί αγρότες, υπό την πίεση των νέων γαιοκτημόνων, βρέθηκαν σε κατάσταση ανασφάλειας, όπου η κρατική παρέμβαση ήταν ανεπαρκής έως και ανύπαρκτη. Στο πλαίσιο αυτό η Μαφία αναδύθηκε όχι μόνο ως εγκληματικό φαινόμενο αλλά ως άτυπος μηχανισμός επιβολής της τάξης. Προσέφερε προστασία στους αδύναμους, ρύθμιζε διαφορές και επέβαλλε κανόνες, λειτουργώντας ως ενδιάμεσος φορέας εξουσίας ανάμεσα σε αγροτικούς πληθυσμούς, γαιοκτήμονες και την τοπική εξουσία. Βασικές πρακτικές της για την επιβολή της τάξης ήταν η χρήση βίας, ο εκφοβισμός και η επιβολή φόρων, με αποτέλεσμα σταδιακά να μετατραπεί από μια απλή συμμορία σε μια οργανωμένη δύναμη κοινωνικού ελέγχου. Συνοπτικά, μεμονωμένα άτομα ή ομάδες καλούνταν να προστατεύσουν την ιδιοκτησία των χωρικών, την τιμή των γυναικών, να τιμωρήσουν τους παραβάτες και να μεσολαβήσουν σε πιθανές συγκρούσεις και διαμάχες. Οι άντρες αυτοί αποτέλεσαν την πρώιμη μορφή της Μαφίας, επονομαζόμενοι ως *uomini d'ordine*.⁸

Σταδιακά η Μαφία έπαψε να αποτελεί λύση στις αδυναμίες του κράτους και μετατράπηκε η ίδια σε ιδιότυπη μορφή εξουσίας, μέσω του φόβου και της αυθαίρετης απονομής δικαιοσύνης. Εκμεταλλευόμενα την υφιστάμενη κατάσταση, μέλη της Μαφίας προέβαιναν σε δολιοφθορές εις βάρος χωρικών και κτηνοτρόφων, ώστε στη συνέχεια να προσφερθούν ως προστάτες τους με οικονομικά ανταλλάγματα ή έναντι της υποταγής τους. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής ήταν ο πλήρης έλεγχος των κτημάτων, των συμβολαίων και της τοπικής ασφάλειας από τη Μαφία, ο οποίος ξεκινά κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα.⁹

6. Enzo Ciconte, *Storia Criminale. La resistibile ascensione di mafia, 'ndragheta e camorra dall'Ottocento ai giorni nostri* (Rubbettino, 2019), 40-43· Lupo, *History of the Mafia*, 33.

7. Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy. Society and Politics 1943-1988* (Λονδίνο: Penguin Books, 1990), 34· Lupo, *History of the Mafia*, 31· Gambetta, *The Sicilian Mafia*, 80.

8. Lupo, *History of the Mafia*, 11-12· Salvatore Mugno, *Nascita della mafia. Storie di "uomini d'onore" istruite in Sicilia (1838-1846) da Pietro Calà Ulloa, il Procuratore generale del Re che scoprì la piovra* (Παλέρμο: Navarra Editore, 2025), 111· Στάθης Πανταζής, *Cosa Nostra. Μια ιστορία εγκλήματος και όχι μόνο* (Αθήνα: SDP, 2025), 30-34.

9. Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 31.

Τι εννοούμε με τον όρο Μαφία ;

Στο σημείο αυτό, πριν εμβαθύνουμε στην οικογένεια Bonanno, κρίνεται σημαντική η ανάλυση του περιεχομένου της Μαφίας –όπως αυτή συνέστη κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, χρονικό σημείο που θα μας απασχολήσει στο παρόν άρθρο– της οργανωτικής της δομής, της ιεραρχίας και του κώδικα αξιών της.

Η ιεραρχική συγκρότηση της ιταλοαμερικανικής Μαφίας –γνωστή και ως Cosa Nostra– βασίστηκε στην έννοια του σεβασμού και κυρίως στον σεβασμό απέναντι στην ηγεσία της. Παρότι δεν λείπουν οι εσωτερικές συγκρούσεις ή οι αιματηροί πόλεμοι στους κόλπους της Μαφίας, θεμελιώδες στοιχείο στο οποίο βασίστηκε η συνοχή και η διατήρησή της στον χρόνο ήταν η αποδοχή της εξουσίας του αρχηγού και η αυστηρή τήρηση της ιεραρχίας.¹⁰

Το 1931 ο Salvatore Maranzano επιδιώκει να επιβάλει ένα σαφές και ιεραρχημένο σύστημα διοίκησης, με στόχο τον περιορισμό των ανεξέλεγκτων συγκρούσεων και να ενισχύσει την πειθαρχία εντός της εγκληματικής οργάνωσης, βασιζόμενος στις ιδέες της ιταλικής παράδοσης. Θεμελιώδης ήταν η αρχή πως όλα τα μέλη της Μαφίας αποτελούσαν άντρες τιμής (*uomini d'onore*),¹¹ άτομα τα οποία τελούσαν υπό την απόλυτη προστασία της οργάνωσης. Κανένα μέλος δεν μπορούσε να υποστεί βλάβη χωρίς ρητή εντολή του αρχηγού. Οποιαδήποτε αυθαίρετη πράξη βίας συνιστούσε παράβαση της τάξης της οργάνωσης και τιμωρούνταν.¹²

Στην κορυφή της ιεραρχίας βρισκόταν ο Δον, απόλυτος αρχηγός της οικογένειας και υπεύθυνος για τις κρίσιμες αποφάσεις που αφορούσαν τις δραστηριότητες, τις συμμαχίες και τις εσωτερικές ισορροπίες. Ακολουθούσε στην ιεραρχία ο *υπαρχηγός*, ο οποίος επιβαρυνόταν με την άμεση εκτέλεση των αποφάσεων του αρχηγού και αναλάμβανε τη διοίκηση σε περιπτώσεις προσκόμματος του αρχηγού. Τρίτη στην ιεραρχία θέση κατείχε ο *σύμβουλος* (*consigliere*), πρόσωπο εμπιστοσύνης με κύριο ρόλο αυτόν του διαμεσολαβητή, χωρίς συνήθως να εμπλέκεται σε πράξεις βίας. Κάτω από την ανώτατη ηγεσία, η οργάνωση διαιρούνταν σε φατρίες, καθεμιά από τις οποίες τελούσε υπό την ηγεσία ενός *κάπο* (*capo*). Ακολουθούσαν οι *στρατιώτες* (*soldati*), βαθμίδα η οποία ήταν η πρώτη στην οποία μπορούσε να τοποθετηθεί κάποιος με την είσοδό του στο οργανωμένο έγκλημα. Τον ρόλο αυτό αναλάμβαναν, ωστόσο, μόνο άτομα σικελικής καταγωγής. Εκτός της επίσημης ιεραρχίας, υπήρχαν και οι *συνεργάτες* (*colleghe*). Δεν αποτελούσαν μέλη της Μαφίας, αλλά συνεργάζονταν άμεσα μαζί της, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις προστασίας της απέναντι στις κρατικές αρχές.¹³

Πυλώνας της λειτουργίας και διατήρησης της Μαφίας ήταν η *omertà*, ο κώδικας σιωπής. Ετυμολογικά προέρχεται από την λατινική λέξη *homo* (άνθρωπος, άνδρας) και αρχικά λεγόταν *ominietà*. Για τους μαφιόζους κανένα έγκλημα δεν έχει διαπραχθεί αν δεν υπάρχουν μάρτυρες και όλα τα στόματα είναι κλειστά. Οποιαδήποτε συσχέτιση με τις αρχές ή διαρροή πληροφοριών σχετικά με τη δράση της Μαφίας απαγορευόταν ρητά, κανόνας ο οποίος ίσχυε όχι μόνο για τα μέλη της αλλά και κάθε συνεργάτη ή ακόμα και απλό πολίτη. Η *omertà* συνδεόταν άρρηκτα με τον κώδικα τιμής των *uomini d'onore* και τους επέβαλλε ως μόνο τρόπο εκδίκησης την αυτοδικία. Η τήρησή της επισφραγιζόταν με ιερό όρκο στην τελετή μύησης των μελών, κατά τη διάρκεια της οποίας το νέο αυτό μέλος υποσχόταν αιώνια πίστη και υποταγή στον αρχηγό και την οικογένεια μέχρι τον θάνατό του. Η παραβίασή της θεωρούνταν εσχάτη προδοσία και τιμωρούνταν με θάνατο. Η ύπαρξη της *omertà* επέτρεψε στη Μαφία να γιγαντωθεί σταδιακά

10. Πανταζής, *Cosa Nostra*, 41.

11. Ο όρος διαφοροποιείται απ' αυτόν των *uomini d'ordine*, που αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, καθώς πλέον αναφερόμαστε σε μέλη του οργανωμένου εγκλήματος και όχι σε μεμονωμένα άτομα ή ομάδες που επέβαλλαν την τάξη μετά την ενοποίηση της Ιταλίας.

12. Πανταζής, *Cosa Nostra*, 42.

13. Ό.π., 42-44.

σε παγκόσμια εγκληματική οργάνωση, κρατώντας τη δομή της κρυφή και σε μεγάλο βαθμό ανεπηρέαστη από τις αρχές για περισσότερο από έναν αιώνα. Η αποκάλυψη της δράσης της έγινε γνωστή μόνο όταν σημαντικά στελέχη της, όπως ο Tomazo Buscetta, αποφάσισαν να σπάσουν αυτόν τον κώδικα τιμής.¹⁴

Εξίσου σημαντική διαδικασία για την οργάνωση της Cosa Nostra ήταν και η διαδικασία μύησης των νέων μελών. Βασική προϋπόθεση ένταξης στην οργάνωση ήταν η καταγωγή ή/και οι δεσμοί αίματος. Για να γίνει κάποιος μέλος της, έπρεπε να έχει σικελική καταγωγή ή, σε ιδιαίτερες περιπτώσεις, να κατάγεται από την Κάτω Ιταλία. Πρωταρχικής σημασίας ήταν οι δεσμοί αίματος, καθώς ολόκληρο το οικοδόμημα της Μαφίας στηριζόταν στις συγγενικές σχέσεις, οι οποίες εξασφάλιζαν την εμπιστοσύνη και την τήρηση της omertà. Η τελετή μύησης γινόταν ενώπιον του αρχηγού και ακολουθούσε συγκεκριμένα βήματα. Αρχικά, ο αρχηγός τρυπούσε το δάχτυλο του υποψηφίου με καρφίτσα και το αίμα του τοποθετούνταν επί του προσώπου του αγίου κάποιας εικόνας. Στη συνέχεια το νέο μέλος κρατούσε αυτή την εικόνα, την οποία έκαίγαν, ορκιζόμενος αιώνια πίστη. Οι στάχτες της σκορπίζονταν στον αέρα ως σύμβολο της μοίρας των προδοτών. Ο μνημένος έδινε έναν πατροπαράδοτο όρκο, δηλώνοντας την ένταξη του στην «ιερή αλυσίδα» της φαμίλιας. Η τελετή ολοκληρωνόταν με χειροφίλημα προς τον αρχηγό, κίνηση που συμβόλιζε την εφ' όρου ζωής υποταγή.¹⁵

Οι κανόνες συμπεριφοράς της Cosa Nostra αποτελούσαν στο σύνολό τους έναν άτυπο κώδικα ηθικής. Έχουν αναφερθεί ήδη ο νόμος της σιωπής, η αυτοδικία και η απόλυτη υποταγή και ο σεβασμός στην ιεραρχία. Εκτός αυτών, υπήρχαν και κανόνες που αφορούσαν την προσωπική ζωή και την οικογένεια. Συγκεκριμένα, απαγορευόταν ρητά η εγκατάλειψη συζύγου και παιδιών. Απαγορευόταν εξίσου στα μέλη να «κοιτάζουν» τις γυναίκες άλλων μελών, πράξη η οποία τιμωρούνταν ακόμα και με θάνατο. Δεν επιτρέπονταν ακόμα τα διαζύγια, οι εξωσυγγενικές σχέσεις και οποιαδήποτε παρέκκλιση από τη σικελική παράδοση. Ήταν υποχρεωτικό για όλα τα μέλη να δημιουργήσουν οικογένεια, διασφαλίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη συνέχεια της Μαφίας.¹⁶

Η χρήση ναρκωτικών θεωρούνταν αδυναμία και οδηγούσε ακόμα και στην αποβολή από την οργάνωση. Αντίστοιχα αυστηροί ήταν οι κανόνες περί κατάχρησης του αλκοόλ και της χαρτοπαιξίας, από την άποψη πως τέτοιου είδους αδυναμίες μπορούν να θολώσουν την κρίση των μελών και να τα καταστήσουν ευάλωτα. Βασική αρχή αποτελούσε η διακριτικότητα. Όφειλαν να διατηρούν χαμηλό προφίλ, χωρίς να επιδεικνύουν τον πλούτο τους.¹⁷

Η οικογένεια Bonanno

Η οικογένεια Bonanno έχει τις ρίζες της στο Castellammare del Golfo, περιοχή της βορειοδυτικής Σικελίας. Ο έλεγχος της τοπικής Μαφίας ανήκε στις οικογένειες Magaddino και Bonanno. Αναφορικά με τον πρώτο αρχηγό της οικογένειας, οι απόψεις διίστανται. Κάποιοι ερευνητές θεωρούν πρώτο αρχηγό της τον Sebastiano Di Gaetano, ενώ άλλοι τον Paolo Orlando.¹⁸

Κεντρική μορφή της οικογένειας Bonanno ήταν ο Giuseppe Carlo (Joe) Bonanno. Γεννήθηκε στις 18 Ιανουαρίου 1905 στο Castellammare del Golfo. Πατέρας του ήταν ο Salvatore Bonanno και μητέρα του η Catherine Bonventre, οι οποίοι προέρχονταν από οικογένειες με βαθιά

14. Ό.π., 45-56· Mori, *The last struggle with the Mafia*, 39· Coco - Patti, *Relazioni mafiose*, 28· Lupo, *History of the Mafia*, 137· Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 29.

15. Πανταζής, *Cosa Nostra*, 48-50.

16. Ό.π., 54-55.

17. Ό.π., 55.

18. Andy Petepiece, *The Bonanno Family. A History of New York's Bonanno Mafia Family* (Tellwell Publishing, 2021), 1.

ιστορία στη Μαφία.¹⁹ Το 1908 η οικογένειά του μετακομίζει στο Μπρούκλιν, όπου ο πατέρας του διηύθυνε ένα εργοστάσιο ζυμαρικών και μια ταβέρνα. Το 1912 επιστρέφουν στη Σικελία, λόγω της αναζωπύρωσης της σύγκρουσης με την αντίπαλη φατρία της περιοχής, Buccellato.²⁰

Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Salvatore Bonanno τραυματίζεται κατά τις εχθροπραξίες με τις αυστρουγγρικές δυνάμεις και επιστρέφει στην πατρίδα του, τη Σικελία. Εκεί, εξαιτίας του τραύματός του, η υγεία του επιδεινώνεται, αρρωσταίνει βαριά και τελικά πεθαίνει. Ο γιος του, Giuseppe Bonanno, είναι τότε μόλις δέκα ετών και αδυνατεί να αναλάβει την αρχηγία της οικογενείας. Την ευθύνη αυτή αναλαμβάνει ο στενός φίλος και συνεργάτης του Salvatore, Stefano Maggadino, ο οποίος στα επόμενα χρόνια θα διδάξει στον Τζουζέπε τους κανόνες της σικελικής παράδοσης.²¹

Μουσολίνι και φασισμός

Βασικό προαπαιτούμενο της ιστορικής έρευνας ώστε να γίνει αντιληπτή η δράση των οικογενειών της Μαφίας είναι η διερεύνηση της κατάστασης τόσο στην Ιταλία όσο και στη Σικελία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι ρίζες του φασισμού εντοπίζονται σε μια περίοδο βαθιάς κρίσης για την Ιταλία, στα τέλη του 19ου αιώνα, κατά την έναρξη της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού, ωστόσο οι συνθήκες που επέτρεψαν την ουσιαστική του εδραίωση διαμορφώθηκαν μέσα στη δίνη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο πόλεμος αυτός προκάλεσε εκτεταμένες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αναταραχές, αποσταθεροποιώντας το φιλελεύθερο σύστημα και ενισχύοντας αντιφιλελεύθερες και αντικοινοβουλευτικές δυνάμεις, οι οποίες σταδιακά απέκτησαν κεντρικό ρόλο στη δημόσια ζωή. Μέσα σε αυτό το κλίμα αβεβαιότητας, βίας και θεσμικής αποδυνάμωσης, η Σικελία –και οικογένειες όπως εκείνη των Μπονάνο– βρέθηκαν αντιμέτωπες με ένα νέο πολιτικό περιβάλλον, όπου η άνοδος του φασισμού δεν αποτέλεσε απλώς μια κυβερνητική αλλαγή αλλά ένα συνολικό μετασχηματισμό της ιταλικής κοινωνίας.²²

Μέσα στο γενικό κλίμα δυσαρέσκειας που επικρατούσε στην Ιταλία, αναδείχθηκε μια νέα πολιτική φυσιογνωμία, ο Μπενίτο Μουσολίνι. Γεννημένος το 1883 από πατέρα σιδερά και μητέρα δασκάλα, υπήρξε μέλος του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (PSI), με συμμετοχή στην τοπική κυβέρνηση, και δεν δίσταζε πολλές φορές να απειλεί τους πολιτικούς του αντιπάλους, δημιουργώντας αναταραχές. Ήδη από τα προπολεμικά χρόνια μπόλιαζε τις σοσιαλιστικές ιδέες με στοιχεία κορπορατισμού.²³ Εγκατέλειψε σταδιακά την πολιτική ιδεολογία της αριστεράς και υιοθέτησε εθνικιστικές αντιλήψεις, οι οποίες δικαιολογούσαν τη χρήση βίας ως μέσο επιβολής της τάξης, με αποκορύφωμα την ίδρυση του φασιστικού κόμματος, το 1919. Υπόσχεση του κόμματος ήταν να αντικατασταθεί η απουσία νόμου και τάξης από μια ισχυρή κυβέρνηση που θα αποκαθιστούσε την ιταλική υπερηφάνεια.²⁴

Ο φασισμός για τον Μουσολίνι δεν ήταν ένα απλό πολιτικό σύστημα, αλλά ένα συνολικό εγχείρημα κοινωνικής και ηθικής αναδιαμόρφωσης της Ιταλίας, μέσω του ολοκληρωτικού ελέγχου του κράτους. Γι' αυτόν ο φασισμός λειτουργούσε ως μια κοσμική θρησκεία, με κύριο

19. Mafia Library, *The Bonanno Mafia Crime Family*, 7.

20. Ό.π., 8· Petepiece, *The Bonanno Family*, 29.

21. Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 28-29.

22. Emilio Gentile, *Φασισμός: Ιστορία και ερμηνεία*, μτφρ. Β. Κατσίφος (Αθήνα: Ασίνη, 2007), 24-25.

23. Eward M. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι*, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006), 867.

24. Tom Behan, *Arditi del Popolo. Η ιστορία της πρώτης αντιφασιστικής οργάνωσης και η αποτρέψιμη άνοδος του Μπενίτο Μουσολίνι*, μτφρ. Α. Τσεκρέκου - Κ. Πίττας (Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2012), 64.

στόχο της ενοποίησης έθνους. Κεντρικό στοιχείο ήταν η λατρεία του Duce, παρουσιάζοντας τον Μουσολίνι ως μια ηρωική φιγούρα που θα βελτίωνε την εθνική κατάσταση.²⁵

Στις 29 Οκτωβρίου 1922 δίνεται στον Μουσολίνι από τον βασιλιά Βίκτορα Εμμανουήλ Γ' εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Αν και ο βασιλιάς διατήρησε τη θέση του, η δύναμη του Κοινοβουλίου άρχισε να συρρικνώνεται. Στα επόμενα έτη διακυβέρνησης του Μουσολίνι έγινε αισθητή η χρήση της βίας, της αστυνόμευσης αλλά και ο περιορισμός της ελευθερίας του Τύπου.²⁶

Μετά την κατάληψη της εξουσίας, και ιδιαίτερα μετά το 1926, η φασιστική βία εντάθηκε και μετασχηματίστηκε από μια άναρχη πρακτική των *squadristi* (ταγμάτων εφόδου) σε ένα θεσμοθετημένο σύστημα κρατικής καταστολής. Μέσω των νόμων του 1925-1926, κατήργησε τα πολιτικά κόμματα και ίδρυσε το Ειδικό Δικαστήριο για την άμυνα του κράτους και τη μυστική αστυνομία OVRA, ενώ οι *squadristi* ενσωματώθηκαν στην Εθελοντική Πολιτοφυλακή για την Εθνική Ασφάλεια, νομιμοποιώντας τη βίαιη δράση τους ως τμήμα του κρατικού μηχανισμού. Ταυτόχρονα, η χρησιμοποιήθηκε η πολιτική εξορία (*confino*) για την απομόνωση πλειίστων πολιτών σε απομακρυσμένες περιοχές και νησιά, υπό άθλιες συνθήκες. Η βία ήταν καθημερινό φαινόμενο και εκφραζόταν, μεταξύ άλλων, μέσω οικονομικών κυρώσεων, εκφοβισμών, βασανιστηρίων, δημιουργώντας ένα κλίμα φόβου και καχυποψίας. Η βία δεν λειτουργούσε μόνο ως μορφή τιμωρίας, αλλά και ως εργαλείο κοινωνικής συμμόρφωσης, με στόχο της διαμόρφωση ενός πειθαρχημένου φασιστικού λαού.²⁷

Μετά το 1935 ο φασισμός του Μουσολίνι έγινε πιο επιθετικός και ολοκληρωτικός. Ο πόλεμος θεωρούταν απαραίτητο εργαλείο για την εκπαίδευση των Ιταλών στη σκληρότητα και την υπακοή. Η ιδεολογία του εκφράστηκε ακόμα μέσα από την υιοθέτηση αντισημιτικών νόμων, με στόχο τον διαχωρισμό της «ανώτερης» ιταλικής φυλής από «κατώτερα στοιχεία».²⁸

Επίσημη βία και Μαφία

Βασική θέση της φασιστικής ιδεολογίας υπήρξε η διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας και, στο πλαίσιο αυτό, ο περιορισμός της εγκληματικότητας, κέντρο της οποίας θεωρούταν η σικελική Μαφία, ήταν σημαντικό θέμα.

Τον Μάιο του 1924 ο Μουσολίνι επισκέπτεται τη Σικελία, όπου τον υποδέχθηκε ο εκπρόσωπος του φασιστικού κόμματος, Alfredo Ciuazzo. Στις 11 Μαΐου εκφώνησε ομιλία στην οποία υποσχόταν την καταστολή της Μαφίας. Η αντίδραση του κοινού ήταν εκστατική, γεμάτη επευφημίες. Ο αγώνας κατά της Μαφίας θα έπαινε να είναι μια απλή ρητορεία, κάτι το οποίο επιβεβαιώθηκε από την επίσκεψη του Μουσολίνι στην *Piana degli Albanesi*. Η αστυνομική συνοδεία του Μουσολίνι ήταν υπερπληθής και είχε ήδη συζητηθεί το θέμα της ασφάλειάς του με τον τοπικό δήμαρχο, Don Ciccio Ciuccia. Μετά την επίσκεψή του, θέλησε να γυρίσει στο Παλέρμο. Ο Ciuccia τότε υπέδειξε στην αστυνομική συνοδεία να μη συνεχίσει την προστασία του Μουσολίνι, καθώς ήταν ο ίδιος μαζί του και οι άντρες του. Ανέφερε συγκεκριμένα: «Η εξοχότητά σας δεν πρέπει να φοβάται τίποτα, όταν είναι πλάι μου. Κανείς να μην τολμήσει ν' αγγίξει ούτε τρίχα από το κεφάλι του Μουσολίνι». Ο Μουσολίνι εξοργίστηκε και ένιωθε μεγάλη ταπείνωση από το γεγονός αυτό, καθώς η κυρίαρχη εξουσία στη Σικελία ήταν, υποτίθεται, ο ίδιος και όχι ένας άνθρωπος της Μαφίας. Από το σημείο αυτό ενισχύθηκε η αποφασιστικότητά του να καταστείλει την Μαφία.²⁹

25. Michael R. Ebner, *Ordinary Violence in Mussolini's Italy* (Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2011), 17-20.

26. Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020), 31-32.

27. Ebner, *Ordinary Violence*, 38-47.

28. Ό.π., 203-205.

29. Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 41-42.

Κεντρική προσωπικότητα του αστυνομικού και πολιτικού πλαισίου του αγώνα καταστολής της Μαφίας αποτέλεσε ο Cesare Mori.³⁰ Η επιτυχημένη καριέρα του στην εφαρμογή του νόμου φάνηκε ήδη από τη νεαρή ηλικία των 23 ετών, οπότε και τιμήθηκε με μετάλλιο ανδρείας επειδή κατάφερε να αφοπλίσει έναν ένοπλο που είχε τραυματίσει ένα στρατιώτη σε μια σύγκρουση σε πορνείο. Στον εθνικό διαγωνισμό για τα σώματα δημόσιας ασφάλειας ήρθε πρώτος ανάμεσα στους 107 συμμετέχοντες. Η πρώτη θέση που έλαβε ως μέρος του σώματος ήταν στην Ραβένα, ενώ αργότερα μετακινήθηκε στη Σικελία. Εκεί ο Mori σημείωσε μεγάλες επιτυχίες, σημαντικότερη των οποίων ήταν η σύλληψη του Paolo Grisafi, διάσημου παράνομου της περιοχής, και της συμμορίας του.³¹

Η καταλληλότητά του όμως δεν στηρίζεται μόνο στην ανδρεία και την ευφυΐα που υπέδειξε στα παραπάνω παραδείγματα. Πολλοί χαρακτήρισαν τον Mori ως ένα σκληρό άνθρωπο, σταθερό στις αξίες του. Υποστήριζε σθεναρά τη διατήρηση της τάξης, ενάντια όχι μόνο στους σοσιαλιστές αλλά και στους εθνικιστές. Ως διοικητής της αστυνομίας της Ρώμης, σε μια πορεία διαμαρτυρίας, σκότωσε φοιτητές και αντιμετώπιζε ποινική δίωξη. Ο τρόπος του άρεσε στους φασίστες, όμως η δύναμή του μπορούσε να αμαυρώσει την προπαγανδιστική εικόνα του φασισμού. Αντιμετώπιζε τους σοσιαλιστές και τους φασίστες επί ίσοις όροις. Το Μάιο του 1922 περίπου 20.000 φασίστες εισέβαλαν στην Μπολόνια και απαίτησαν την παραίτησή του. Εκείνος αρνήθηκε και έστησε οδοφράγματα για να προστατέψει τα γραφεία του. Λόγω της γενικής αναστάτωσης μεταφέρθηκε στο Μπάρι, στη νότια Ιταλία, όπου ο φασισμός δεν είχε τόσο έντονη παρουσία.³²

Η κατάσταση στη Σικελία είχε γίνει αφόρητη για τον Μουσολίνι και ήταν επιτακτική ανάγκη να εξομαλυνθεί. Σε συνάντηση του με τον Ciuccio και τον Ferenzonni, αποφάσισαν να αναθέσουν τη διοίκηση του νησιού τον Mori. Αν και οι δύο τελευταίοι δεν ήταν πλήρως ικανοποιημένοι με την απόφαση, γνώριζαν πως η ανάληψη αυτής της θέσης μπορεί να γίνει μόνο από ένα άτομο με ισχυρό υπόβαθρο στην αστυνομία. Άλλωστε, για πολλούς μήνες στο Τράπανι ο Mori μελετούσε το φαινόμενο της Μαφίας και περίμενε τη στιγμή που ένα μέλος της κυβέρνησης θα καταλάβει την αξία του και θα τον τοποθετήσει στην κατάλληλη θέση ώστε να αποδώσει τα μέγιστα.³³ Στις 23 Οκτωβρίου 1925 ο Cesare Mori τοποθετείται στο Παλέρμο, όπου και ξεκινά το πρόγραμμά του κατά της Μαφίας.³⁴

Η στρατηγική του στηρίχθηκε τόσο σε πρακτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο. Αρχικά θέλησε να επιδείξει την κρατική ισχύ, αυξάνοντας την αστυνόμευση και περιορίζοντας τη δράση της Μαφίας. Συμπεριέλαβε και Σικελούς πολίτες στις δράσεις του, προσπαθώντας να άρει κάθε πιθανό σύνδεσμο της Μαφίας με τον λαό. Ακόμα, εκμεταλλεύτηκε τις γνώσεις των δικαστικών υπαλλήλων για τον προσδιορισμό των τοπικών ορίων δράσης της Μαφίας.³⁵ Σε δεύτερο επίπεδο, στόχευε να κερδίσει με το μέρος του τον λαό της Σικελίας, να στρέψει δηλαδή την κοινή γνώμη εναντίον της Μαφίας. Κατάφερε να δημιουργήσει ένα αίσθημα δικαιοσύνης και προσπάθησε να ενισχύσει το ηθικό των πολιτών, ώστε να είναι ικανοί να αντιστέκονται στο

30. Γεννήθηκε στην Παβία της Ιταλίας το 1872. Τα πρώτα χρόνια της ζωής του τα πέρασε σε ορφανοτροφείο, μέχρι που οι βιολογικοί του γονείς τον αναγνώρισαν ως δικό τους παιδί. Μεγαλώνοντας εισήχθη στη στρατιωτική σχολή, την οποία όμως εγκατέλειψε για να παντρευτεί τη σύζυγό του, Angelina Salvi. Ο πατέρας της δεν μπόρεσε να καλύψει το χρηματικό ποσό που ήταν απαραίτητο για την προίκα σε έναν αξιωματικό του στρατού, κάτι που δεν εμπόδισε τον Mori να προχωρήσει σ' αυτόν τον γάμο, ακόμα κι αν έπρεπε να εγκαταλείψει την καριέρα του. Παρέμεινε με την Angelina για το υπόλοιπο της ζωής του.

31. Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 49.

32. Ό.π., 37.

33. Lupo, *History of the Mafia*, 173.

34. Giustina Manica, *Mafia e politica tra fascismo e postfascismo. Realtà siciliana e collegamenti internazionali, 1924-1948* (Ρώμη: Piero Lacaita Editore, 2010), 41· Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 44.

35. Manoela Patti, *La mafia alla sbarra. I processi fascisti a Palermo* (Παλέρμο: Istituto Poligrafico Europeo, 2014), 27.

έγκλημα. Η αντίσταση αυτή στο έγκλημα θα έλεγε κανείς πως στηρίχθηκε, σε μεγάλο βαθμό, και στην αυστηροποίηση των ποινών.³⁶

Δεν ήταν λίγοι οι ισχυρισμοί πως ο Mori χρησιμοποιούσε βασανιστήρια για να αποσπάσει τις ομολογίες των υπόπτων. Αν και δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία, γνωρίζοντας κανείς τη βίαιη φύση του φασισμού μπορεί να αιτιολογήσει την ύπαρξη τέτοιων ισχυρισμών. Λέγεται πως ο Mori επανέφερε την εφαρμογή της *casseta*, ενός ξύλινου κουτιού στο οποίο ήταν κλεισμένος ο κρατούμενος όση ώρα δεχόταν μαστίγωμα. Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο Michele Pantaleone,

τα άκρα του που κρέμονταν ήταν δεμένα με καλώδιο στα πλάγια του κουτιού. Κατόπιν μούσκευαν τον δύστυχο άνθρωπο με αλατόνερο και τον μαστίγωναν με λουρί από δέρμα βοδιού. Με τον τρόπο αυτό, το μαστίγωμα ήταν πιο επώδυνο, αλλά δεν άφηνε σημάδια. Έπειτα ξερίζωναν μαλλιά και νύχια και έκαιγαν τις πατούσες του. Τον υπέβαλαν σε ηλεκτροσόκ, του πίεζαν βίαια τα γεννητικά του όργανα και κάθε τόσο τοποθετούσαν ένα χωνί στο στόμα, του έκλειναν τα ρουθούνια και τον ανάγκαζαν να καταπίνει αλμυρό νερό μέχρι να πρηστεί το στομάχι του.

Ο Mori δεν είχε ανάγκη, όμως, τις ομολογίες των κρατουμένων. Στις περιπτώσεις που έβρισκε δυσκολία στην απόδοση κατηγορίας εις βάρος ενός ατόμου, μηχανευόταν ο ίδιος κάποιο αδίκημα οργανωμένης σύμπραξης για εγκληματικό σκοπό. Με τις πρακτικές του και την αποτελεσματικότητά του κέρδισε τον σεβασμό των ανθρώπων της υπαίθρου. Καθιέρωσε, ακόμα, την απονομή μεταλλίων ανδρείας σε πολίτες που βοηθούσαν άμεσα σε επιχειρήσεις κατά των εγκληματιών.³⁷

Υπερατλαντικές διαδρομές του εγκλήματος

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η δράση του Mori –η οποία ολοκληρώθηκε κατά το τελευταίο έτος της δεκαετίας του 1920, κατά το οποίο έληξε η σταδιοδρομία του ως υπάρχου στο Παλέρμο– υπήρξε αναμφίβολα επιτυχημένη όσον αφορά τον περιορισμό της Μαφίας, όχι όμως και την ολοκληρωτική εξάλειψή της. Πολλοί από τους διωχθέντες κατέφυγαν σε άλλα μέρη της Ιταλίας, όπου και συνέχισαν τη δράση τους, ενδεχομένως πλέον υπό τη μορφή συμμοριών. Αλλά και στη Σικελία, η Μαφία συνέχισε να υφίσταται, αν και με σαφώς περιορισμένη κυριαρχία και σημαντικά μειωμένο το κύρος και την αίγλη που την χαρακτήριζαν. Αξίζει να σημειωθεί πως μεγάλος αριθμός μελών της Μαφίας μετακινήθηκε εντός Ιταλίας, σε περιοχές όπως η Μπολόνια, αλλά και ένας εξίσου σημαντικός αριθμός κατέφυγε στις ΗΠΑ, όπου η δράση τους επρόκειτο να πάρει νέες διαστάσεις και μορφή.

Η μαζική εισροή μελών της Μαφίας στις ΗΠΑ συνέπεσε χρονικά με τη λήξη του «πολέμου του Castellammare». Ο πόλεμος αυτός υπήρξε μια διετής αιματηρή σύγκρουση για την κυριαρχία στο οργανωμένο έγκλημα της Νέας Υόρκης, ανάμεσα στον Joe Masseria και τον Salvatore Maranzano. Λύση στη διαρκώς τεταμένη κατάσταση έδωσε ο Charles «Lucky» Luciano, οργανώνοντας τη δολοφονία και των δύο.³⁸ Στη συνέχεια αναλαμβάνει ο ίδιος την εξουσία, σηματοδοτώντας τη μετάβαση από την παραδοσιακή Μαφία σε ένα νέα μορφή της. Το 1931 ο Lucky Luciano δημιουργεί την *Commission*, ένα συμβούλιο που διασφάλιζε

36. Cesare Mori, *The last struggle with the Mafia*, 146-147· Archivio del Istituto Gramsci, Fondo: Girolamo Li Causi, serie: Documenti sy banditismo, associazionismo mafioso e ordine pubblica in Sicilia, Busta 41, fascicolo 619 “Mafia del Gesù” III, 8· Pasquale Marchese, *La beffa di Lucky Luciano. Lo sbarco alleato in Sicilia* (Τράπανι: Coppola editore, 2010), 32.

37. Newark, *Μαφία και Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος*, 57-58.

38. Newark, *Μαφία και Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος*, 108-113· Giuseppe Carlo Marino, *I Padrini. Da Vito Cascio Ferro a Lucky Luciano, da Calogero Vizzini a Stefano Bontate, fatti, segreti, e testimonianze di Cosa Nostra attraverso le sconcertanti biografie dei suoi protagonisti* (Ρώμη, Newton Compton editori, 2001), 160-163· Mafia Library, *The Bonanno Mafia Crime Family*, 15-16.

την ισορροπία μεταξύ των ισχυρότερων οικογενειών της Μαφίας στη Νέα Υόρκη. Η Μαφία, πλέον, έχει βαθιά επιχειρησιακό χαρακτήρα, με έντονα στοιχεία στρατηγικής επέκτασης και ωμής βίας, μακριά από τις επιταγές της σικελικής παράδοσης.³⁹

Παράλληλα, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, έχει ξεκινήσει ένα κίνημα υπέρ της ποτοαπαγόρευσης σε αρκετές πολιτείες της Αμερικής. Η θέση αυτή ξεκίνησε από θρησκευτικές προτεσταντικές οργανώσεις, κυρίως των μεθοδιστών. Από τη στιγμή που ξεκίνησε η ποτοαπαγόρευση, ξεκίνησε και η «μαύρη αγορά».⁴⁰ Ο Joe Bonanno εκμεταλλεύεται τις συνθήκες αυτές και προσπορίζεται μεγάλα κέρδη μέσω της παράνομης παραγωγής και διακίνησης αλκοολούχων ποτών, αξιοποιώντας την οικογενειακή εμπειρία στην οινοποιία. Η δραστηριότητα αυτή προσελκύει σταδιακά πολλούς Ιταλούς. Τα μέλη της Μαφίας κατορθώνουν με σχετική ευκολία να χρηματίζουν τους Ιρλανδούς αστυνομικούς της περιοχής⁴¹ και μέσα σε λίγα χρόνια κατάφεραν να συγκεντρώσουν τεράστια χρηματικά ποσά και να εδραιώσουν την παρουσία τους στο οικονομικό και εγκληματικό τοπίο της πόλης της Νέας Υόρκης. Σταδιακά κατέληξαν να παράγουν αλλά και να εισάγουν όλο και καλύτερης ποιότητας αλκοολούχα ποτά από την Αγγλία, τον Καναδά και τη Σκωτία. Η αύξηση της εγκληματικότητας, ωστόσο, προβλημάτισε την κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, με αποτέλεσμα την πρόταση λήξης της ποτοαπαγόρευσης από τον Φραγκλίνο Ρούσβελτ. Αν και καταργήθηκε τον Δεκέμβριο του 1933, η ποτοαπαγόρευση κατάφερε να εδραιώσει την ιταλική Μαφία στην Αμερική ως μια κυρίαρχη δύναμη, με οικονομικές αλλά και πολιτικές επιρροές.⁴²

Από αυτό το σημείο, η Μαφία στις Ηνωμένες Πολιτείες εξελίσσεται σε ένα από τα πιο ισχυρά και οργανωμένα εγκληματικά δίκτυα παγκοσμίως. Οι βασικές της δραστηριότητες περιλάμβαναν τη διακίνηση αλκοόλ, τον τζόγο, την πορνεία, τον εκβιασμό και, αργότερα, τα ναρκωτικά. Ήδη από τη δεκαετία του 1920, η ιταλοαμερικανική Μαφία αποκτά σημαντική επιρροή στο λιμάνι της Νέας Υόρκης, χρησιμοποιώντας εμπορικές εταιρείες και εργατικά συνδικάτα για να καλύπτει το λαθρεμπόριο και να ελέγχει την τοπική αγορά. Μετά το τέλος της ποτοαπαγόρευσης, ξεκινά πολιτικο-οικονομικές δραστηριότητες, όπως και επιχειρήσεις σε ναυπηγεία και οικοδομικά έργα, αλλά επεκτείνεται ακόμα και σε προγράμματα παροχής βοήθειας σε λιμενεργάτες.⁴³

Παρά το γεγονός ότι η δράση της Μαφίας είχε πλέον μεταφερθεί στην αμερικανική ήπειρο, οι δεσμοί με τη Σικελία δεν παύουν να υφίστανται. Η παρουσία μαφιόζων στο νησί λειτουργούσε ως γέφυρα ανάμεσα στις δύο ηπείρους για τη μεταφορά ανθρώπινου δυναμικού, πληροφοριών και προϊόντων.

Η Μαφία και ο πόλεμος: Δυο στιγμές, επιχείρηση Underworld και επιχείρηση Husky

α. Επιχείρηση Underworld

Καθοριστική στιγμή στην ιστορία του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί η 7η Δεκεμβρίου 1941, όταν σημειώθηκε η ιαπωνική επίθεση στο Pearl Harbor. Έπειτα από αυτήν η Αμερική κηρύττει τον πόλεμο εναντίον της Ιαπωνίας και, λίγο αργότερα, κατά της Γερμανίας και της Ιταλίας. Έτσι, σηματοδοτείται η είσοδος της στον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στις 9 Φεβρουαρίου 1942, στο υπερωκεάνιο *Normandie*, που βρίσκεται στο λιμάνι της Νέας Υόρκης, ξεσπάει φωτιά, με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική καταστροφή του. Αναφερόμαστε

39. Giustina, *Mafia e politica tra fascismo e postfascismo*, 192-193.

40. Πανταζής, *Cosa Nostra*, 38.

41. Mafia Library, *The Bonanno Mafia Crime Family*, 10.

42. Manica, *Mafia e politica tra fascismo e postfascismo*, 185· Πανταζής, *Cosa Nostra*, 38-39.

43. Giuseppe Incandela, *Vincoli d’onore. Storie e uomini di mafia tra New York e Palermo* (Παλέρμο: La Zisa, 2009), 25.

σε ένα πλοίο μεγάλης σημασίας για την Αμερική, καθώς μόλις είχε μετατραπεί σε οπλιταγωγό που θα μετέφερε στη Βρετανία 10.000 Αμερικανούς στρατιώτες. Αν και η επίσημη έκθεση ανέφερε πως η φωτιά ξεκίνησε από μια μικρή σπίθα και δεν κατάφερε να περιοριστεί λόγω λανθασμένων χειρισμών, πολλοί ήταν εκείνοι που πίστεψαν πως η καταστροφή του *Normandie* ήταν αποτέλεσμα δολιοφθοράς.⁴⁴

Στο πλαίσιο αυτό, η ανάγκη αξιοποίησης κάθε πιθανής βοήθειας ήταν επιβεβλημένη. Ήδη πριν από την καταστροφή του πλοίου είχαν ξεκινήσει συζητήσεις ανάμεσα στις Υπηρεσίες Πληροφοριών του Αμερικανικού Ναυτικού για τη χρήση ενδεχόμενης βοήθειας που θα μπορούσε να προσφέρει η Μαφία. Η βοήθεια που αναμενόταν από τις οικογένειες της Μαφίας σίγουρα δεν αφορούσε την επάνδρωση του στρατού, αλλά στόχευε στη διατήρηση της ισορροπίας και της τάξης στα λιμάνια, ταυτόχρονα με την παρεμπόδιση οποιασδήποτε πιθανής δολιοφθοράς.⁴⁵

Αμέσως στράφηκαν στον Joseph Lanza και τον Meyer Lansky, έμπιστα μέλη της οικογένειας Genovese. Μετά από συζητήσεις κατέληξαν πως για την επιτυχία αυτής της συνεργασίας και την ασφάλεια στα λιμάνια της Νέας Υόρκης ήταν απαραίτητη και η συμμετοχή του Lucky Luciano, ο οποίος μεταφέρθηκε αμέσως στη φυλακή Great Meadow (Μεγάλο Λιβάδι), όπου οι συνθήκες κράτησης ήταν καλύτερες και η πρόσβαση των Lanza και Lansky ευκολότερη, παρά το γεγονός πως αποτελούσε ένα σωφρονιστικό ίδρυμα υψίστης ασφαλείας.⁴⁶ Βάσει της έκθεσης Herlands, αλλά και τις δηλώσεις αξιωματικών των Υπηρεσιών Πληροφοριών του Αμερικανικού Ναυτικού, η βοήθεια των Lanza, Lansky και Luciano είναι αδιαμφισβήτητη. Προσέφεραν, όπως ήλπιζαν οι υπηρεσίες, πληροφορίες που αποδείχθηκαν πολύτιμες ώστε να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά τα συμποτάζ των πρακτόρων του Χίτλερ ή του Μουσολίνι και ταυτόχρονα να μπορούν ανεμπόδιστα να συνεχιστούν οι νηοπομπές στρατιωτών και προμηθειών στους Συμμάχους.⁴⁷ Λίγο αργότερα, η συνεργασία του αμερικανικού κράτους και της Μαφίας επεκτείνεται στη Σικελία.

β. Επιχείρηση Husky

Τον Ιανουάριο του 1943 πραγματοποιείται η διάσκεψη της Καζαμπλάνκας, κατά τη διάρκεια της οποίας αποφασίζεται από τους Φρανγκλίνο Ντ. Ρούσβλετ και Ουίνστον Τσώρτσιλ η επίθεση στη Σικελία.⁴⁸ Με την απόφαση αυτή ξεκινάει η προετοιμασία της επιχείρησης Husky.⁴⁹ Οι αξιωματικοί που επιλέχθηκαν να συμμετάσχουν ήταν οι ίδιοι που βοήθησαν στην προστασία των λιμανιών της Νέας Υόρκης. Οι επαφές με στελέχη των εγκληματικών οργανώσεων φάνηκαν αναγκαίες για μία ακόμη φορά. Ο Lansky και ο Luciano υπέδειξαν στους αξιωματικούς τα γεωγραφικά σημεία που θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν και φρόντισαν να διασφαλίσουν, μέσω των σικελικών εγκληματικών οργανώσεων, την ανεμπόδιστη απόβασή τους στη Σικελία. Συγκεκριμένα, ο Don Calogero Viccini, Σικελός capo, φρόντισε για τη διευκόλυνση της απόβασης, καλωσορίζοντας τους Συμμάχους με αμερικανικές σημαίες. Τοπικά δίκτυα ενημέ-

44. Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 141-145.

45. Giustina, *Mafia e politica tra fascismo e postfascismo*, 212.

46. Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 167.

47. Marino, *I Padrini*, 177-181· Lupo, *La mafia*, 182.

48. Chris Bishop - David Jordan, *Η ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η άνοδος και η πτώση του Γ' Ράιχ, 1939-1945*, μτφρ. Σταυρούλα Τσιάρια (Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία, 2009), 221-222· Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 195-196.

49. Αναφερόμαστε στη μεγαλύτερη αμφίβια επιχείρηση έως εκείνη την εποχή. Στις 9 Ιουλίου 1943, 2.500 πλοία και αποβατικά σκάφη και 160.000 άνδρες, εκ των οποίων οι 3.000 αλεξιπτωτιστές, μετακινήθηκαν προς τη Σικελία. Λόγω καιρικών συνθηκών η επιχείρηση αντιμετώπισε δυσκολίες. Η δύναμη του αέρα είχε ως αποτέλεσμα την προσγείωση αρκετών αλεξιπτωτιστών μακριά από το προγραμματισμένο σημείο. Ταυτόχρονα, όμως, ακριβώς λόγω των καιρικών αυτών συνθηκών, οι ιταλικές δυνάμεις δεν περίμεναν επίθεση. Τα πρώτα στρατεύματα αποβιβάστηκαν χωρίς αντίσταση και δημιούργησαν παράκτιες οχυρώσεις· Bishop - Jordan, *Η ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, 222-224.

ρωσαν τους Αμερικανούς για διαδρομές, γεωγραφικές ιδιομορφίες και διαθέσιμες των χωρικών. Αμέσως μετά την απελευθέρωση, μέλη της Μαφίας ανέλαβαν διοικητικούς ρόλους ως εγγύηση σταθερότητας.⁵⁰

Προφανώς, η μεταφορά του Luciano στη φυλακή Great Meadow δεν ήταν η μόνη ανταμοιβή του για τις πληροφορίες που παρείχε. Μετά την κατάληψη της Σικελίας, η αμερικανική κυβέρνηση αποφάσισε τον επαναπατρισμό του ίδιου αλλά και άλλων πενήντα μελών της ιταλοαμερικανικής Μαφίας, ανάμεσα στους οποίους ήταν ο Jo Adonis και ο Frank Corrola.⁵¹ Στις 10 Φεβρουαρίου 1946 ο Luciano φεύγει με το πλοίο *Laura Keene* για την Ιταλία. Έκτοτε συνέχισε το παράνομο εμπόριο μεταξύ Ιταλίας, Γαλλίας και Αμερικής, μεταφέροντας μεγάλες ποσότητες ηρωίνης μέσα σε ζαχαρωτά ή κονσέρβες σαρδέλας.⁵²

Η σχέση της Μαφίας με το κράτος μπορεί να επιβεβαιωθεί από έγγραφα και αναφορές, όπως το «Formation group favoring autonomy under direction of Mafia», το οποίο προοριζόταν για το OSS,⁵³ αλλά και από δηλώσεις πρώην πρακτόρων της CIA, όπως αυτή του Victor Marchetti: «La mafia, per sua natura anticomunista, é uno degli elementi su cui poggia la CIA per tenere sotto controllo l'Italia».⁵⁴

Ο Bonanno ανάμεσα σε Αμερική και Σικελία

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σε αντίθεση με τον Lucky Luciano, ο οποίος αποτέλεσε κύρια μορφή και ενεπλάκη στα γεγονότα του πολέμου επηρεάζοντάς τα, ο Joe Bonanno κατάφερε όχι μόνο να αποφύγει τη στράτευση αλλά και να ισχυροποιήσει τη θέση του στον αμερικανικό υπόκοσμο. Αν και είχε κληθεί να υπηρετήσει στον στρατό τον Οκτώβριο του 1940, επικαλέστηκε την ιδιοκτησία της Sunshine Dairy Farm, μιας μεγάλης γαλακτοκομικής μονάδας στη Νέα Υόρκη, που θεωρήθηκε υψίστης σημασίας για τον πολεμικό εφοδιασμό, επιτυγχάνοντας έτσι την εξαίρεσή του από τη στρατιωτική θητεία. Παράλληλα, ανέπτυξε επιχειρηματικές δραστηριότητες, όπως η Grand Cheese Company, αλλά και εταιρείες ένδυσης, ως βιτρίνα για τα παράνομα έσοδα, αλλά και ως μέσο ελέγχου των εργατικών συνδικάτων των τομέων της πολεμικής βιομηχανίας. Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, εκμεταλλευόμενος την πολεμική κατάσταση, νομιμοποίησε την παρουσία του στις ΗΠΑ, αποκτώντας αμερικανική υπηκοότητα το 1945, παραμένοντας ωστόσο ενεργό μέλος της Επιτροπής (*Commission*), συμμετέχοντας στον συντονισμό των δραστηριοτήτων των Πέντε Οικογενειών.⁵⁵

Η επιστροφή στη Σικελία

Μετά το τέλος του πολέμου, και τρεις δεκαετίες μετά τη μετανάστευή του στην Αμερική, ο Joe Bonanno επιστρέφει, το φθινόπωρο του 1957, στην πατρίδα του, τη Σικελία. Την περίοδο αυτή το οργανωμένο έγκλημα της περιοχής αναπτύσσεται ραγδαία, ανακτώντας την αίγλη

50. Lupo, *La mafia*, 177· Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 199, 201, 205-206.

51. Giustina, *Mafia e politica tra fascismo e postfascismo*, 213.

52. Marino, *I Padrini*, 182· Incandela, *Vincoli d'onore*, 26· Lupo, *History of the Mafia*, 219, 224.

53. Το Office of Strategic Services (OSS), η Υπηρεσία Στρατηγικών Υπηρεσιών των ΗΠΑ, ιδρύθηκε το 1942 και ήταν πρόδρομος της CIA. Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ανέλαβε μυστικές επιχειρήσεις, κατασκοπεία, προπαγάνδα και στήριξη αντιστασιακών κινημάτων σε κατεχόμενες χώρες. Στην Ιταλία του 1943 φαίνεται να συνεργάστηκε με αντιφασιστικά και μαφιοζικά δίκτυα για συλλογή πληροφοριών και διευκόλυνση των συμμαχικών επιχειρήσεων.

54. «Η Μαφία, από τη φύση της αντικομμουνιστική, είναι ένα από τα στοιχεία στα οποία στηρίζεται η CIA για να κρατά την Ιταλία υπό έλεγχο»· Giustina, *Mafia e politica tra fascismo e postfascismo*, 24.

55. Mafia Library, *The Bonanno Mafia Crime Family*, 23-24· Petepiece, *The Bonanno Family*, 36-39.

που είχε στερηθεί κατά τη διάρκεια του φασιστικού καθεστώτος. Η επίσκεψή του συμπίπτει –όχι όμως τυχαία– με τη διάσκεψη του Παλέρμο, μια συνάντηση μεταξύ των σημαντικότερων στελεχών της ιταλικής και της αμερικανικής Μαφίας, στο Hotel de Palmes.⁵⁶ Σε αυτή συζητήθηκε και αποφασίστηκε η διεθνής συνεργασία για τη διακίνηση ναρκωτικών, η επέκταση των δικτύων και η αναγκαιότητα διατήρησης των ισορροπιών ανάμεσα στις οικογένειες σε Ιταλία και Αμερική. Συγκεκριμένα, οι Αμερικάνοι θα επέτρεπαν στους Σικελούς να διακινούν ελεύθερα τα προϊόντα τους στην Αμερική και τον Καναδά και, ταυτόχρονα, θα μπορούσαν οι ίδιοι να μεταφέρουν τα δικά τους στις περιοχές της Σικελίας.⁵⁷ Η παρουσία του Joe Bonanno είχε κομβικό χαρακτήρα, όχι μόνο λόγω του κύρους του ίδιου και της οικογένειάς του αλλά και εξαιτίας των στενών δεσμών που διατηρούσε με σημαντικές σικελικές προσωπικότητες, όπως ο Frank Garofalo. Ο ρόλος του στη διάρκεια του πολέμου, ειδικά αν συγκριθεί με αυτόν του Luciano, κρίνεται μηδαμινός. Για τον Bonanno, ο πόλεμος δεν ήταν δική του υπόθεση και λόγω της νόμιμης γαλακτοκομικής του επιχείρησης συνεισέφερε σε αυτόν εφοδιάζοντας τον στρατό με τα απαραίτητα για την επιβίωσή του, πράξη που τον κρατούσε μακριά από τα πεδία της μάχης.⁵⁸ Πλέον βρισκόταν στην κατάλληλη θέση, καθώς είχε ισχυροποιήσει τόσο τις νόμιμες όσο και τις εγκληματικές του δραστηριότητες, αλλά και είχε καλλιεργήσει τις σχέσεις του με ανθρώπους του οργανωμένου εγκλήματος, ώστε να επωφεληθεί πλήρως από το καθεστώς που είχε εδραιωθεί στις δύο πλευρές του Ατλαντικού.

Με την επιστροφή του στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο Joe Bonanno βρέθηκε στο στόχαστρο της ίδιας της Μαφίας. Για χρόνια θεωρούνταν ένας ήσυχος capo, σταθερός στις αξίες της σικελικής παράδοσης. Όμως η αλαζονεία του και η δίψα για κέρδος τον οδήγησαν σε απομόνωση και τελικά στην πτώση του.⁵⁹ Παρά το γεγονός αυτό, είχε ήδη εδραιώσει ισχυρούς δεσμούς και έχει συμβάλει καθοριστικά στην τοποθέτηση της Ιταλίας ανάμεσα στους πλέον ενεργούς συμμάχους της Cosa Nostra σε παγκόσμιο επίπεδο.

Αντί συμπεράσματος

Βασιζόμενοι στα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η Μαφία κατά τη διάρκεια του φασισμού δεν εξαφανίστηκε αλλά προσαρμόστηκε. Η επιχείρηση εξάλειψής της από το φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι, κυρίως μέσω της δράσης του Cesare Mori, υπήρξε σε μεγάλο βαθμό επιτυχημένη –κυρίως ως προς τον περιορισμό της.

Ωστόσο, έρευνες που διεξήχθησαν το 2007 στα Κρατικά Αρχεία του Παλέρμο έδειξαν πως η δράση του Mori ήταν απλώς επιφανειακή, έως και κίβδηλη. Στις αναφορές των Carabinieri σημειώνονται και τα παρακάτω:

Παρά τα επανειλημμένα κύματα αυστηρών μέτρων που έλαβε η αστυνομία και η δικαστική εξουσία [κατά τη διάρκεια της επιχείρησης Mori], η εγκληματική οργάνωση, γνωστή στη Σικελία και αλλού με το γενικότερο όνομα «Μαφία», έχει επιβιώσει. Δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει. Το μόνο που συνέβη ήταν ότι υπήρξαν μερικές παύσεις, δημιουργώντας την εντύπωση πως όλα ήταν ήρεμα. [...] Κύριος στόχος τους ήταν να εξαπατήσουν τις αρχές και να μαλακώσουν τη λεγόμενη κοινή γνώμη, ώστε να μπορούν να λειτουργούν με όλο και μεγαλύτερη ελευθερία και διαστροφή.⁶⁰

Ήταν μια ψευδαίσθηση για τον Μουσολίνι πως θα μπορούσε να εξαφανίσει ολοσχερώς τη

56. Incandela, *Vincoli d'onore*, 27-28· Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 393-395.

57. Mafia Library, *The Bonanno Mafia Crime Family*, 27.

58. Ό.π., 24· Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 190.

59. Mafia Library, *The Bonanno Mafia Crime Family*, 33.

60. John Dickie, *Mafia Brotherhoods. Camorra, mafia, 'ndrangheta: the rise of the Honoured Societies*, (Λονδίνο: Sceptre, 2011), 337.

Μαφία. Αν και την περιόρισε ασφυκτικά σε ένα μικρό μέρος της Σικελίας, δεν πέτυχε την πλήρη εξάλειψή της. Αντιθέτως, η πίεση αυτή οδήγησε στη μετανάστευση, στην ανασύνταξη και τελικά στην ενίσχυσή της εκτός Ιταλίας, καθώς βρήκε ένα τεράστιο νέο πεδίο δραστηριότητας στις ΗΠΑ.⁶¹ Το γεγονός πως οι κοινωνικές συνθήκες που επέτρεψαν την αρχική της εμφάνιση δεν έπαψαν να υφίστανται, αποτέλεσε τη βάση για την επανεμφάνισή της στη Σικελία.⁶² Η οικογένεια Bonanno αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ιστορικής διαδρομής, το οποίο ενσαρκώνει τη μετάβαση από τη σικελική τοπική δράση της Μαφίας σε ένα οργανωμένο παγκόσμιο δίκτυο εγκληματικότητας. Στο ερώτημα «εξαφάνιση ή προσαρμογή;» η απάντηση δίνεται με σαφήνεια: Η Μαφία προσαρμόστηκε, μετασχηματίστηκε και διεύρυνε τη σφαίρα δράσης της, παραμένοντας ενεργή καθ' όλη τη διάρκεια του φασιστικού καθεστώτος.

Για τους Σικελούς του Παλέρμο, η ανάμνηση των γεγονότων παραμένει διττή: Θυμούνται την ανακούφιση που ένιωσαν όταν απελευθερώθηκαν από τη φασιστική εξουσία και τη γερμανική κατοχή, αλλά δεν έπαψαν να νιώθουν αποστροφή για τη Μαφία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένας πολίτης του Παλέρμο που έζησε τους βομβαρδισμούς της πόλης του: «Εκλεισαν συμφωνία με τους κακοποιούς και έπειτα καταλήξαμε γι' άλλη μια φορά με τη Μαφία να έχει πάρει και πάλι τον έλεγχο».⁶³

61. Gino Pallotta, *Dizionario storico della mafia. La vecchia e la nuova "onorata società", le sue leggi, la sua storia, i suoi "padrini"* (Ρώμη: Newton Compton editori, 1977), 46-47.

62. Coco - Patti, *Relazioni mafiose*, 17.

63. Newark, *Μαφία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 23.

Ο Καραγκιόζης στρατιώτης: Στρατιωτικές παραστάσεις ελληνικού θεάτρου σκιών εν καιρώ πολέμου ως όψεις λαϊκής κουλτούρας

ΑΝΘΗ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ

Δρ Τμήματος Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ, διδάσκουσα ΤΘΣ ΕΚΠΑ

Περίληψη

Εδώ διερευνάται ο ρόλος του ελληνικού θεάτρου σκιών (Καραγκιόζη) ως κυρίαρχης έκφανσης λαϊκής κουλτούρας κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Μέσω αρχείων και Τύπου τεκμηριώνεται και αποτιμάται η ευρεία εξάπλωση του Καραγκιόζη στο μέτωπο, συνήθως με εμπυχωτές στρατιώτες. Το θέαμα λειτούργησε ως μέσο ψυχαγωγίας, ψυχολογικής/εθνικής ανάτασης, αλλά και πολιτικής χειραγώγησης. Αποδεικνύεται πως λόγω χαμηλού κόστους και αμεσότητας επεκράτησε, δημιουργώντας όψεις ταυτότητας και συνιστώντας πηγή της μεταπολεμικής άνθησης της τέχνης αυτής ανά τον ελληνισμό.

Abstract

We examine Greek shadow theatre (Karagiozis) as a vital aspect of popular culture during the Asia Minor Campaign. Through archives and press, the extensive presence of performances at the front, usually staged by soldiers is documented and evaluated. Karagiozis served as a tool for entertainment, psychological/national boosting, and ideological mobilization. The research highlights how, due to low cost and immediacy, it dominated the military's cultural space and fostered a collective identity, significantly contributing to the genre's subsequent flourishing in post-war Hellenism worldwide.

Καθώς η έρευνα στο σύμπαν του θεάτρου σκιών φέρνει στο φως ένα ευρύ, αθησαύριστο ή μη αξιολογημένο σώμα αρχείων και πληροφοριών γύρω από τον πόλεμο, επιβεβαιώνοντας εμμέσως και τη δημοφιλία του σε επίπεδο αφηγηματικό και πλαίσιο εμπορικό, παρακάτω θα εστιάσουμε στην παρουσίαση επιλεγμένων όψεων του, που συνδέουν την πολιτισμική θεωρία με τη λαϊκή κουλτούρα μέσα από το παράδειγμα της συνθήκης της Μικρασιατικής Εκστρατείας (1919-1922) και των συγκειμένων της, όπως αποκρυσταλλώθηκαν στον Τύπο¹ εν μέρει δε και στους Βαλκανικούς Πολέμους, ως τεκμηριωμένο βήμα εκκίνησης της σχετικής δράσης. Διερευνώντας το περιβάλλον, τα υποκείμενα της δράσης,² τα εφαιτήριά της, την επιτυχία ή μη που γνώρισε, στόχος είναι η χαρτογράφηση, η ταυτότητα, η αποτίμηση και η νοηματοδότησή της.

Σε διασκεδάσεις της Στρατιάς Μικράς Ασίας αναδείχθηκαν, στο πλαίσιο καλλιέργειας μιας συλλογικής κοινωνικής λαϊκής κουλτούρας, το θέατρο,³ ο κινηματογράφος,⁴ οι αθλητικοί αγώνες,⁵ η μουσική,⁶ ο χορός, η αφήγηση παραμυθιών, η ανάγνωση βιβλίων, Τύπου και η έκδοση εφημερίδων,⁷ η αλληλογραφία με τους οικείους και «Αδελφές του Στρατιώτη»,⁸ αγροτικές ενασχολήσεις και ψάρεμα. Η συμβολή του θεσμού της Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων (ΧΑΝ) σε κάποιες από τις παραπάνω αποδεικνύεται καθοριστική.⁹ Τον Ιανουάριο του 1922 ο Μεσολογγίτης Αναστάσιος Παπούλας (1857-1935), αρχηγός της Στρατιάς Μ. Ασίας (Νοέμβριος 1920 - Μάιος 1922) δήλωνε στη

1. Στο ίδιο ζήτημα, των παραστάσεων θεάτρου σκιών εν μέσω Μικρασιατικής Εκστρατείας, εστιάζει η μελέτη της γράφουσας, «The activity of Greek soldiers-Karagiozis puppeteers during the Asia Minor campaign in Smyrna and its environs, through the Greek political and military Press: An unexplored theatrical topic», στον συλλογικό τόμο *Smyrna, as a Symbol: From the 19th century to September 1922*, Aim. Themopoulou και Η. Georgelin επιμ. (υπό έκδοση). Για τις ανάγκες της ευρύτερης μελέτης του ζητήματος, ερευνήθηκε ο πολιτικός Τύπος Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης και εν μέρει Αττικής, Πελοποννήσου και Κύπρου. Από τον στρατιωτικό Τύπο, ερευνήθηκαν εφημερίδες των αρχείων των ΕΣΗΕΑ και ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ. Για τη διευκόλυνση πρόσβασης ευχαριστίες οφείλονται στους Δ. Σκλαβενίτη, Όλγα Παρασκευά και Γ. Τσακνιά, αντιστοίχως. Για τον Τύπο της ΕΣΗΕΑ βλ. πλέον και το συλλογικό 1922: *Με ξιφολόγη και γραφίδα στο Μικρασιατικό Μέτωπο. Αρχαιακές Συλλογές της ΕΣΗΕΑ*, Δ. Σκλαβενίτης επιμ. (ΕΣΗΕΑ, 2022). Πολλά τεύχη στρατιωτικών εφημερίδων λανθάνουν, ελάχιστα βρέθηκαν στα Γενικά Αρχεία του Κράτους μέσω ποικίλων ιδιωτικών συλλογών, ενώ τεύχη κάποιων εντύπων (π.χ. *Ρέγγα*, *Σκανδαλιάρης*, *Καμπάνα*, *Ρομβία*, *Φλυαρία*), που αναφέρονται στον Τύπο (βλ. π.χ. Αντίλοχος, «Τα περιοδικά του Μετώπου», *Ο Συνάδελφος* (Σμύρνη), 8 Απριλίου 1922, 3) και τη βιβλιογραφία (π.χ. Κ. Μισαηλίδης, «Οι εφημερίδες του μετώπου», *Πολεμικά φύλλα από την Μικρασιατική εκστρατεία*, τ. 1 (χ.ε., 1923) δεν εντοπίστηκαν. Δεν στάθηκε εφικτή η αυτοψία σε εφημερίδες του αρχείου των αδελφών Δεσποτοπούλου, που πλέον πέρασαν από το αρχείο Φώντα Λάδη στο Ίδρυμα ΣΟΦΙΑ, το οποίο στο μεταξύ μετέφερε την έδρα του από την Αθήνα στην Κύπρο.

2. Εδώ ο όρος «λαϊκή κουλτούρα» χρησιμοποιείται με χαρακτηριστικά που του αποδίδει ο Ρ. Γουίλιαμς (Raymond Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, μτφρ. Βενετία Αποστολίδου (Γνώση, 1994) και κυρίως με τις παραμέτρους όχι τόσο του Καραγκιόζη ως θεάματος υποδεέστερου είδους αλλά ως του θεάματος που αρέσει σε πολλούς, που δημιουργείται από τον λαό για τον λαό και που προσπαθεί να κερδίσει την εύνοια του λαού.

3. Βλ. ενδεικτικά «Παραστάσεις εις το Μέτωπον», *Αμάθεια* (Σμύρνη), 9/22 Μαρτίου 1922, 2· Μ. Σιμόπουλος, *Οι ήθοιοι στον πόλεμο* (χ.ε., 1935) (= «Οι ήθοιοι στον πόλεμο (του 1922)», *Το Δελφίνι: Τα Νέα μας* 24 (Χειμώνας 2018): 25, (Χειμώνας 2020): 8-11, 6-8 αντιστοίχως· Ν. Σοϊλεντάκης, *Από τα Χανιά στο Καλέ Γκρότο: Η μικρασιατική εκστρατεία. Ιστορικό - φωτογραφικό αρχείο λοχία Παναγιώτη Ν. Σοϊλεντάκη* (Αρμός, 2022), 71-80.

4. Βλ. ενδεικτικά «Σήμερα δίδεται κινηματογράφος με την συνέχειαν της ρωσικής ταινίας “Οι Κοζάκοι” στο “Θέατρον ‘Σπίτι Στρατιώτου’», *Ο Συνάδελφος*, 27 Απριλίου 1922, 3· *ό.π.*, 30 Απριλίου, 4, 7, 11, 18, 21, 25, 28 Μαΐου, 1, 4, 8, 15 Ιουνίου 1922, 3· «Δυο φορές επισκέφτηκα το σπίτι του στρατιώτη και παρακολούθησα κινηματογράφο. Άλλη μια φορά επισκέφτηκα ένα οθωμανικό θέατρο», Χρήστος Καραγιάννης, *Το ημερολόγιον 1918-1922* (Αποστολόπουλος, 1976), 144.

5. «Ο αθλητισμός εις το Μέτωπον», *Ο Συνάδελφος*, 23 Απριλίου 1922, 3.

6. Α. Θ. Παπαγεωργίου, «Η ζωή του Μετώπου και η ζωή της Σμύρνης: Μια θαυμάσια σύγκριση», *Ο Συνάδελφος*, 17 Μαΐου 1922, 2.

7. Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, «Αι εφημερίδες του Μετώπου: από την ιστορίαν του Τύπου», *Ελληνικά Γράμματα* 41, τ. Δ' (15 Φεβρουαρίου 1929), 224-230.

8. Φώντας Λάδης, *Χαίρε μέσα από τη μάχη: Μακεδονία - Θράκη - Μικρασία 1918-1922* (Τροχαλία, 1993)· Γιάννης Παπακώστας (επιμ.), *Προς την αδελφήν στρατιώτου: Γράμματα από το Μικρασιατικό Μέτωπο* (Πατάκης, 2007)· τμήμα του αρχείου των αδελφών Δεσποτοπούλου διαθέσιμο στο <https://www.mnimes.com>.

9. Συλλογικό, *Η Χ.Α.Ν. Εν Ελλάδι: Ιστορική ανασκόπησης ενός κολοσσίου, παγκοσμίου οργανισμού* («Τύπος» Κ. Ι. Θεοδωρόπουλος, 1921), 27, 29, 47, σποράδην.

συμυρναϊκή εφημερίδα *Κόσμος*, για όσους κατατάσσονταν, σε μια προσπάθεια επίδειξης κανονικότητας της ζωής του Μετώπου, ερμηνεύσιμη ως δείγμα μιας ευρύτερης προσπάθειας χειραγώγησης και διαμόρφωσης ψευδούς συνείδησης: «Μόνον διασκεδάσεις δεν Έχουν μεγάλες! Πάντως όμως ο απαραίτητος Καραγκιόζης υπάρχει!»¹⁰ Τα λόγια του αρχιστράτηγου επιβεβαιώνονται μέσα από πολυάριθμα δημοσιεύματα εφημερίδων που αλιεύθηκαν.

Σε αυτό το πλαίσιο, η αθηναϊκή εφημερίδα *Ελευθέρον Βήμα* σημειώνει (Απρίλιος 1922):

Θέλετε να μάθετε πώς περάσαμε τό Πάσχα ημείς, [...] μέσα στά βάθη της Δυτικής Ασίας καί πεντακόσια χιλιόμετρα πέραν της Ιωνικής ακτής, [...] στόν κάμπο τού Αφιών Καραχισάρ! [...] Ριχνόμαστε όλοι στό φαγητό, προπόσεις με γέλια καί αστειύσιμους [...]. Στο τέλος στήνεται χορός Ελληνικός [...] Τό βράδυ θέατρο καί Καραγκιόζης καί τραγούδια καί γλέντια.¹¹

Δυο μήνες αργότερα, στην αθηναϊκή εφημερίδα *Εμπρός* διαβάζουμε:

Από ανώτερον αξιωματικόν ελθόντα προχθες από τό Μέτωπον μανθάνομεν ότι δεν υπάρχει στρατιωτικός σχηματισμός εκεί ο οποίος νά μην Έχη τόν Καραγκιόζη του. Ο ανώτερος αξιωματικός ούτος υπολογίζει περισσοτέρους τών πεντακοσίων Καραγκιόζηδων λειτουργούντων εις όλον τό Μέτωπον.¹²

Αναλυτικότερες πληροφορίες αντλούνται από τον συμυρναϊκό Τύπο. Στην εφημερίδα *Κόσμος* επισημαίνεται (1919) πως οι παραστάσεις δίδονταν όχι στην πρώτη γραμμή αλλά στα μετόπισθεν και τις προφυλακές:

σάν γυρίσωμε στη[ν] εφεδρεία, δηλαδή μερικά μέτρα πίσω απ' την πρώτη γραμμή εκεί νά δής απολαύσεις. [...] Οι στρατιώτες[ε] μετέχουν τών αγώνων [...] καί τό πλέον ψυχαγωγικότερον, βλέπουν λίγο Καρακιοζι [sic] καί απολαμβάνουν... Θέατρο.¹³

Ο ψευδώνυμος αρθρογράφος «Διαβάτης» (*Κόσμος*, 1922) προσθέτει:

Σήμερα ακούς τριάντα θίασοι νά παίζουν στό Μέτωπο με επιτυχία αν καί αποτελούνται από ερασιτέχνες. Ο Καραγκιόζης Έχει καταστή κοινός παντού [...] Με μιά λέξι τό Μέτωπο Έχει γίνει μιά απέραντη σκηνη.¹⁴

Σύμφωνα, άλλωστε, με ανταπόκριση στρατιώτη του ιππικού στη συμυρναϊκή εφημερίδα *Ο Συνάδελφος*,

καταντά νά ξεχάση κανείς ότι βρίσκεται στό Μέτωπο [...] Τό καφενείον [...] τό θέατρον, ο Καραγκιόζης [...] καί αρκετά άλλα μέσα διατίθενται πρός τέρψιν τών στρατιωτών [...] Εγκατεστάθη θέατρον, εγκατεστάθη Καραγκιόζης. [...] Καί τώρα οι ιππείς διαλέγουν καί παρίστανται σε όποιο θέαμα γουστάρουν.¹⁵

Το καλοκαίρι του 1920, ο Κώστας Μισαηλίδης (1883-1955), ανταποκριτής του *Κόσμου* στο μικρασιατικό μέτωπο, σημειώνει:

Μπορεί απ' ένα Ελληνικό σύνταγμα νά λείπει ο συνταγματάρχης, νά μην έχη στελέχη, νά μην έχη μεταγωγικά, αλλ' είνε αδύνατον νά μην έχη τόν... Καραγκιόζη του. [...] Στην πλατεία του αναρρωτηρίου ο υποδεκαετής Γεωργίου έχη στημένη τήν... σκηνη του. Τέσσαρες πάσαλοι, ένα τσουβάλι, καί δύο μέτρα άσπρο πανί. Για σκηνικά του: τό απαραίτητο σαράϊ καί τό καλυβόσπιτο τού αθανάτου τύπου, τού Καραγκιόζη.[...] Η πολιτική της ημέρας περνά από τήν [ε]ιρωνεία τού Καραγκιόζη. Ο Μουσταφά

10. «Βαρουσήμανται δηλώσεις του στρατηγού Παπούλα: ομιλεί δια τα παιδιά του», *Κόσμος* (Σμύρνη), 3/16 Ιανουαρίου 1922, 1.

11. Πολεμιστής, «Πάσχα στα χαρακώματα: Η ζωή του μετώπου», *Ελευθέρον Βήμα* (Αθήνα), 23 Απριλίου 1922, 2.

12. «Πεννιές», *Εμπρός* (Αθήνα), 9 Ιουνίου 1922, 1.

13. Το Γοργόφτερο Ευζωνάκι του Μαιάνδρου, «Απ' τη ζωή του μικρασιατ. μετώπου: Οι εύζωνοι στην Ιωνία», *Κόσμος*, 14/27 Σεπτεμβρίου 1919, 1. Για στρατιωτικές θεατρικές παραστάσεις της *Γκόλφως* βλ. ενδεικτικά [Μ. Αυγέρης, επιμ.], *Από την αιχμαλωσία: Το ημερολόγιο του αερ. Λοχ. Β. Κ. (χ.ε., 1923)*, 156· Γ. Β. Διαμαντάκος, *Από τον στρατιωτικόν βίον: Αύγουστος 1916 – Νοέμβριος 1920* (Αίολος 2021), 104-106· ΣΥΡΑΝΩ, «Χριστουγεννιάτικα», *Κόσμος*, 25 Δεκεμβρίου 1921/7 Ιανουαρίου 1922, 2· «Θέατρον “Σπίτι Στρατιώτου”», *Ο Συνάδελφος*, 29 Απριλίου, 1922, 3.

14. Διαβάτης, «Μέσα στα βουνά», *Κόσμος*, 24/7 Ιουνίου 1922, 1.

15. Γ. Παπαευγενίου, «Η ζωή στο Μέτωπο», *Ο Συνάδελφος*, 6 Αυγούστου 1922, 2.

Κεμάλ αιωνίως τρώγει ξύλο από τόν Μπάρμπα Γεώργο. [...] Στίς 9 αντράκτ [...] κόβει την παράστασι στό πιό [sic] ενδιαφέρον σημείο καί περιφέρει τόν δίσκον. [...] ο Γεωργίου δεν [...] παίζει για τους παράδες. Παίζει για τό κέφι του. [...] Εψες την παράστασι την διέκοψεν η άφιξις ενός κάρρου γεμάτου από σαμάρια. Ο Γεωργίου διακόπτει την παράστασι καί τρέχει πρός τό κάρρο. «-Τί Έπαθε καί τό 'κοψε στη μέση; ρωτώ τόν ταγματάρχη Ταμπάκη. -Είνε ο επί της παραλαβής τών σαγμάτων.» Σε λίγο, αφού τελείωσε τη δουλειά του, γύρισε, μπηκε στη σκηνη καί δικαιολογήθηκε διά τού Καραγκιόζη: «-Πού ήσουν βρε Καραγκιόζη, τόν ρωτά ο σιορ Νιόνιος. -[λογοκριμμένο κείμενο δύο σειρών] -Τί λες μωρέ; Σώπα κι Έχουμε καί δημοσιογράφο εδώ...».¹⁶

Καθώς ο Κ. Μισαηλίδης, ερχόμενος ως πρόσφυγας στην Ελλάδα, συνέχισε την ενασχόλησή του με τη δημοσιογραφία, αναδημοσίευσε πλείστες από τις παλαιότερες ανταποκρίσεις του στον ελληνικό Τύπο. Ανάμεσά τους εντοπίζεται και το παραπάνω άρθρο με τροποποιημένο τίτλο (πλέον «Ο Καραγκιόζης»), με μικροαλλαγές και προσθήκες,¹⁷ συμπεριλαμβανομένου του λογοκριμένου κειμένου.¹⁸

Η εφημερίδα *Ο Συνάδελφος* μάς πληροφορεί (άνοιξη 1922) πως

από της προχθες ήρχισαν οι παραστάσεις τού αψύχου θιάσου (Καραγκιόζη) παραπλεύρως τού κεντρικού (!) καφενείου της Πυροβολαρχίας μας. Κάθε βράδυ συγκεντρώνονται όλαι [sic] οι φαντάροι καί απολαμβάνουν τόν κ. Ομορφονιό!!! [...] Η φτώχεια θέλη καλοπέρασι!¹⁹

Στο ξεκίνημα του τελευταίου καλοκαιριού στο μικρασιατικό μέτωπο, η δημοφιλής *Φούντα*, εφημερίδα των ευζώνων, πιστοποιεί πως και η ασθένεια χρειάζεται καλοπέραση: «στό Σανατόριον κάθε βράδυ ο Καραγκιόζης σκορπάει τό γέλιο με τά χαριτωμένα καλαμπούρια του».²⁰ Ανάλογη πληροφορία της δημοτικότητας του καμπούρη ήρωα καταγράφει *Το Σούσουρο*, έτερη εφημερίδα στρατιωτών: «Εις τόν Καραγκιόζην μας κάθε βράδυ άγριαι πένναι».²¹ Τον Αύγουστο του 1922 στην ΧΙ Μοίρα Τραυματιοφορέων,

ανάμεσα εις τά άγρια βουνά, υπάρχει στημένο τό πρόχειρον θέατρον τού ερασιτεχνικού θιάσου Μοίρας [...] κι' όταν δεν παίζουν οι ερασιτέχναι, ο αμίμητος Καραγκιοζοπαίκτης μας, μάς χαρίζουν [ενν. χαρίζει] κάθε βράδυ εδώ στην ερημιάν ευχάριστας ώρας.²²

Και από τη Χ Μοίρα Τραυματιοφορέων όμως δεν έλειπε ο Καραγκιόζης και το ευρύ κοινό. Τόσο, που στην εφημερίδα της, *Φορείον*, σημειώνεται πως «ο Καραγκιόζης έπαυσε νά εργάζεται διότι δεν υπάρχει χώρος δι' όλους τους θεατάς».²³ Η στρατιωτική εφημερίδα *Αραμπάς* μας ενημερώνει πως στον Λόχο Τηλεγραφητών, κατά τη στρατοπέδυσή του (1922) στην κοιλάδα του Σαγγάριου, ο Καραγκιόζης υποχρεώθηκε να παραχωρήσει τη θέση του στον θεατρικό θίασο του μίμου Μ. Ροτζάιρον. Μολονότι η σάτιρα του καμπούρη θυμοφιλόσοφου Καραγκιόζη περιγράφεται ως πιο ενδιαφέρουσα από τον επαρχιακού επιπέδου θίασο, η θελκτική παρουσία γυναικών ηθοποιών σ' αυτόν βάρυνε την πλάστιγγα υπέρ του:

16. Κ. Μισαηλίδης, «Εις το Μέτωπο Νικομηδείας: Σκίτσα και εντυπώσεις της στιγμής. Αύγουστος 1920», *Κόσμος*, 28/10 Αυγούστου 1920, 1.

17. «-Που ήσουν βρε Καραγκιόζη, τον ρωτά ο σιορ Νιόνιος. -Πήγα να σαμαρώσω τον Κεμάλη -Τί λες μωρέ; [...] Θα φάνε και θα πάνε στο... θέατρό τους. Στον δρόμο, στην πορεία, ακους από φαντάρους διαλόγους σαν κι αυτόν: -Τι παίζει απόψε η Κυβέλη; -Τον Καραγκιόζη που έγινε προφήτης. -Στον κινηματογράφο θα πάμε απόψε ή στην οπερέττα; -Ξεαρτάται από το πρόγραμμά τους! Έτσι κι εδώ. [...] Στίς 8 το βράδυ, σημαίνει ο συναγεμός του... θεάτρο. Και προσέρχεται όλο το Σύνταγμα».

18. Κ. Μισαηλίδης, «Ο Καραγκιόζης», *Χρυσάλλις*, 25 Αυγούστου 1926, χ.σ., στο Ειρ. Σαρίογλου (επιμ.), *Η μικρασιατική εκστρατεία του Κώστα Μισαηλίδη: Οι ανταποκρίσεις του από το μέτωπο (1919-1922)* (ΙΔΙΣΜΕ, 2019), 209-210.

19. Γ. Χαλκ. «Ο Καραγκιόζης», *Ο Συνάδελφος*, 18 Μαΐου 1922, 2.

20. «Θεατρική κίνησις», *Η Φούντα*, 12 Ιουνίου 1922, χ.σ.

21. «Της Στιγμής», *Το Σούσουρο: 43ου Πεζικού Συντάγματος*, 10 Ιουλίου 1922, [3] (= Συλλογικό, 1922: *Με ξιφολόγη και γραφίδα στο Μικρασιατικό Μέτωπο*, 108).

22. Ι. Αγγελόπουλος, «Η ψυχαγωγία του Μετώπου», *Ο Συνάδελφος*, 4 Αυγούστου 1922, 2.

23. «Μικρές ειδήσεις ντόπιες», *Φορείον*, 1 χ.η., [2] (= Συλλογικό, 1922: *Με ξιφολόγη και γραφίδα στο Μικρασιατικό Μέτωπο*, 122).

Μέσα στην καντίνα μας τού Μπελιτζέ, τό μοναδικό ίσως σπήτι που έχει κεραμίδια. Κεί που κάθε βράδυ ο καραγκιόζης μας σκόρπαγε τίς σάτυρες του, πρόχειρα και βιαστικά στήθηκε η σκηνη απ' την οποία ο κ. Ροτζάϊρον θά μάς έδινε την ευκαιρία νά ψυχολογήσουμε εκεί μέσα περισσότερο απ' αλλού πουθενά την λαχτάρα τών φαντάρων μας γιά ποδόγυρο και γενικά γιά ψυχαγωγία. Η σκηνη τού Καραγκιόζη εύκολα αντικαταστάθηκε από μιά φτωχική σκηνη συνοικιακού ή καλύτερα επαρχιακού θιάσου».²⁴

Σπάνια αντίτυπα αυτοσχέδιων εφημερίδων στρατιωτών όχι μόνο επιβεβαιώνουν την εξάπλωση του θεάτρου σκιών, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, αποδεικνύοντας τη δύναμή του στη λαϊκή συνείδηση των χαμηλών τάξεων του στρατού, αλλά και πληροφορούν το αναγνωστικό τους κοινό ονομαστικά για τρεις στρατιώτες καραγκιοζοπαίκτες. Η *Ηχώ του Μετώπου*, αναφέρει πως καθώς

ο Καραγκιόζης τού Βουτσινά, αναζητώντας στέγη, εισήλθε λαθραίως στην αίθουσα χορού τού Πυροβολικού γιά νά εγκατασταθεί [...] πεζοί και πυροβοληταί συγκεντρώνονται εκεί και μετά κατανύξεως παρακολουθούσι τās αγορεύσεις του.²⁵

Η πληροφορία θα πρέπει να αφορά στον εκ Κεφαλληνίας καραγκιοζοπαίκτη Ανδρέα Βουτσινά,²⁶ που έως σήμερα ήταν γνωστή η δράση του ως καραγκιοζοπαίκτη μόνον μετά το 1923.²⁷ Μαρτυρία συναδέλφου του τον συνδέει με την ερμηνεία του αμανέ, επισημαίνοντας πως «το τραγούδι του ήταν μοναδικό, τραγουδούσε τους αμανέδες όπως κανένας άλλος. Αβίαστα, χωρίς να σφίγγεται, με τέχνη και γλύκα».²⁸

Από την εφημερίδα *Αραμπάς* πληροφορείται κανείς πως στρατιώτες διασκεδάζαν (1922) με τον Καραγκιόζη του Διπλαράκου:

οι περίπατοι μάς. Αυτό ήταν μέχρι πρό ολίγου η σπουδαιότερη ενασχόλησή μας κατά τίς ώρες της αναπαύσεως, πού συνεπλήρωνε η βραδυνη δράσι τού Καραγκιόζη τού Κου Διπλαράκου, ο οποίος με αρκετή δόση ικανότητος σκόρπιζε και σκορπίζει τό γέλιο στις πυκνές τάξεις τών θεατών.²⁹

Αν και καραγκιοζοπαίκτης ονόματι Διπλαράκος δεν είναι γνωστός, η σκέψη μας δεν μπορεί παρά να οδηγηθεί στον Γιάννη Βυζανιάρη ή Διπλάρη, που υποστηρίζεται πως, αν και επαγγελματίας υδραυλικός, υπήρξε θαμώνας της εν Πελοποννήσω σκηνης του πολυθρύλητου καραγκιοζοπαίκτη Μίμαρου (Δημήτριος Σαρντούνης), στον οποίο αποδίδεται ο εξελληνισμός του Καραγκιόζη, καθώς και σχεδιαστής φιγούρων του.

Σύμφωνα με την εφημερίδα των στρατιωτών *Η Αρβύλα*, στην περιοχή Κουμαρντά:

Απόψε εξαιρετικώς ελευθέρα η είσοδος εις τόν εν τζαμίω Καραγκιόζην τού κ. Μπομποτίνου. Θά παιχθή «Αι Δημαρχιακά εκλογαί και η δολοφονία τού Καραγκιόζη».³⁰

24. ΚΕΡΚΗΣ, «Εντυπώσεις από το Θέατρο», *Αραμπάς*, φ. 9-10, 17 Απριλίου 1922, [9-10].

25. «Ολιγόστιχα», *Ηχώ του Μετώπου: Εθνική εφημερίς του 14ου Πεζικού Συντάγματος*, φ. 3, έτος 1ον, 13 Μαρτίου 1922, 3 (= Συλλογικό, 1922: *Με ξιφολόγη και γραφίδα στο Μικρασιατικό Μέτωπο*, 72).

26. Βλ. πλέον Ανθή Γ. Χοτζάκογλου, «Όψεις του προφορικού πολιτισμού των Επτανήσων: Νέα στοιχεία για τον Κεφαλονίτη καραγκιοζοπαίκτη Ανδρέα Βουτσινά», *Ο Καραγκιόζης μας* 202 (Σεπτέμβριος 2025), 28-31.

27. «Στη λήθη του χρόνου πέρασε η περίοδος της ζωής του Βουτσινά πριν τις πρώτες καταγραφές παραστάσεων του στις θεατρικές στήλες των εφημερίδων. [...] Η πρώτη αναφορά στο πρόσωπό του εντοπίστηκε στις 4 Αυγούστου 1927» βλ. Ι. Παπαγεωργίου, «Ο Κεφαλονίτης καραγκιοζοπαίκτης Ανδρέας Βουτσινάς», *Τα Φραγκάτα* 44 (Ιούλιος 2016), 7-10.

28. Β. Χριστόπουλος, *Ορέστης: Ο Πατρινός καραγκιοζοπαίκτης Ανέστης Βακάλογλου και δύο ανέκδοτα έργα*, «Γιάννης Μπεκιάρης», «Η καταστροφή των Καλαβρύτων» (Αχαϊκές Εκδόσεις, 1999), 21-24, 46, σποράδην.

29. Ρεπόρτερ, *Αραμπάς: επιθεώρησις του μετώπου εκδομένη υπό του Λόχου Τηλεγραφητών Β' Σ[ώματος] Σ[τρατού]*, φ. 14, 10 Ιουλίου 1922, 10.

30. «Καραγκιόζης», *Η Αρβύλα ΧΠης Μερραρχίας: εβδομαδιαία φανταρική σατυρική επιθεώρησις του Μετώπου*, φ. 14215, έτος Β', 6 Μαρτίου 1922, 2· «Καραγκιόζης», *Η Αρβύλα*, φ. 3, έτος Α', 12 Δεκεμβρίου 1921, [2], αντιστοίχως. Σε άλλο φύλλο της εφημερίδας (26 Ιουνίου 1922, 2) αναγγέλλεται: «(τηλ. αποσπάσματος) “Ο Καραγκιόζης αρχικαγγελάριος [sic] και ο Καγιαλής ναύαρχος” άνευ τέλους».

Τον Καλαματιανό Ιωάννη Μπομποτίνου ή Γεωργόπουλο (Μεσσηνία, 1897 - Αθήνα, 1962)³¹ γνωρίζαμε και ως φιλόλογο και καθηγητή φυσικομαθηματικών, ιθύνοντα νου αντιστασιακής ομάδας,³² αλλά και καραγκιοζοπαίκτη και κυρίως σεναριογράφο του Καραγκιόζη, στην πένα του οποίου αποδίδονται κυρίως ιστορικά έργα, αλλά και κάποια με στενή σύνδεση με μικρασιατικά παραμύθια.³³ Αρχεία του Στρατού επιβεβαιώνουν τη συμμετοχή του Ιωάννη Μπομποτίνου του Γεωργίου ως ανθυπασιστή Μηχανικού σε πολέμους, κατά την περίοδο 1917-1923.³⁴

Μια ενδιαφέρουσα πολιτική καλλιέργειας ελληνοτουρκικών –κι ελληνοαρμενικών– σχέσεων, και δόμησης «γεφυρών» του ελληνικού στρατού με τον γηγενή πληθυσμό, ανεξαρτήτως εθνικότητας και θρησκείας, αποκαλύπτουν Τύπος και βιβλιογραφία, σκιαγραφώντας παράλληλα ένα παράδειγμα εφαρμογής της γκραμσιανής ηγεμονίας.³⁵ Από τον *Κόσμο* του 1919 μαθαίνουμε ότι

οι κάτοικοι της Καραντίνας από τινών ημερών ήρχισαν νά περνούν ζωνη χαρισάμενη και όχι μονότονον όπως πριν. Από της 10 μ.μ. ώρας, σχεδόν καθ' εκάστη συναθροίζονται όλοι οι Καραντινώται συν γυναιξί και τέκνοι εις την άνω Καραντίνα, διά νά διασκεδάσουν και νά θαυμάσουν τās θαυμασίας παραστάσεις, τās οποίας δίδουν επί προχείρου σκηνης οι αγαπητοί μας φανταροί ως Καραγκιοζοπαίκτηι. Τοιουτοτρόπως [...] όχι μόνον ούτοι διασκεδάζουν, λησμονούντες τās πικρίας τού στρατιωτικού βίου, αλλά διασκεδάζουν και τους πολίτας ταυτοχρόνως απολαυστικώτατα.³⁶

Στο ίδιο κλίμα εντάσσεται και άρθρο του 1921, γύρω από παραστάσεις στο Εσκή Σεχίρ, που μετά τον Ιούλιο του 1921 είχε καταλάβει ο ελληνικός στρατός:

Δημόσια θεάματα: [...] Είνε ένας κινηματογράφος ατελέστατος και η ταινία παιζομένη είνε δια κάθεν περίοδον πάντοτε η ίδια. [...] Την μεγαλυτέραν κοσμοπλημμύραν σημειώνει ο στρατιωτικός Καραγκιόζης, γιά τόν οποίον πεθαίνουν κυριολεκτικώς οι κάτοικοι.³⁷

Στο 34ο Σύνταγμα Πεζικού, κατά τον *Συνάδελφο* (1922), η ώσμωση έχει διευρυνθεί κι εκτός από το ελληνικό ψωμί και τα τσιγάρα οι Τούρκοι γείτονες αγάπησαν και τις ελληνικές διασκεδάσεις: «Έρχονται και εις τό θεατράκι μας, στόν καραγκιόζη μας. Συμερίζονται και αυτά τά γούστα μας».³⁸ Το ίδιο πιστοποιεί και η 11η Μοίρα τραυματιοφορέων, με θέατρο ηθοποιών και σκιών, προσβάσιμο για τον τουρκικό ντόπιο πληθυσμό. Ωστόσο, προκειμένου προφανώς να νιώθει προστατευμένο το γυναικείο κοινό και να αμβλυνθούν οι συχνές αναφορές στρατιωτών σε «γιαβουκλούδες» [=αγαπητικές],

τό πρόχειρον θέατρον τού ερασιτεχνικού θιάσου της Μοίρας χωρισμένο σε δύο μέρη με κουβέρτες αποτελεί δύο διαμερίσματα. Ένα γιά μάς κι ένα γιά τους Τούρκους κατοίκους τού χωριού και τά θηλυκά μέλη

31. Π. Μιχόπουλος, συνέντευξη στον Μ. Ρινβολούκρι, μαγνητοταινία αρ. 66, 1969, αρχείο ήχου, 1:47:05, Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ, Συλλογή Προφορικής Λογοτεχνίας Μίλμαν Πάρου, Συλλογή Γουίτμαν / Ρινβολούκρι, <https://sds.lib.harvard.edu/sds/audio/462417608>· Ανθή Γ. Χοτζάκογλου, *Ο καραγκιοζοπαίκτης Λάμπρος Καραδήμας: Όψεις του θεάτρου σκιών στην Πελοπόννησο* (Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας, 2024), 41-43.

32. Ι. Μπομποτίνος, *Οδηγός τού Έλληνας και παντός χρηστου Ανθρώπου εν τω κόσμω διά τό παρόν και τό μέλλον: Συντακτικά επεισόδια. Ο Φόν Κανάρης - Συμμαχικά Αποστολαί. Η ιστορία της εθνικής Αντιστάσεως Ο. Α. Γ. 1941-1945* (χ.ε., 1954).

33. Ανθή Γ. Χοτζάκογλου, «Ο Καραγκιόζης νικητής ψευδολογίας: Μια ακατάγραφη συνδιάλεξη του Ε.Θ.Σ. με το Παραμύθι μέσα από το παράδειγμα επιβίωσης των παραμυθιακών τύπων Aarne-Thompson-Uther 852, 1920, 1960D/G σε παραστάσεις Καραγκιόζη», στο Β. Γεωργοπούλου κ.ά. (επιμ.), *Πρακτικά Στ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου «Θέατρο και Ετερότητα», Ναύπλιο 2017*, τ. Β' (Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, 2021).

34. Συλλογικό, *Μεγάλη στρατιωτική και ναυτική εγκυκλοπαίδεια: Λεξικόν*, τ. 4 (Εκδοσις Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαίδειας, 1929), 669.

35. Βλ. ενδεικτικά Μ. Ζορμπά, «Ηγεμονία και μετα-ηγεμονία στις πολιτισμικές σπουδές: Θεωρητική και πολιτική διαδρομή της Γκραμσιανής έννοιας», εισήγηση στο επιστημονικό συνέδριο *Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2007, <https://pandemos.panteion.gr/handle/123456789/16240>.

36. «Στρατιωτικά θεατρικά παραστάσεις εν Καραντίνα», *Κόσμος*, 26 Ιουλίου/8 Αυγούστου 1919, 2.

37. ΣΥΡΑΝΩ, «Εσκή Σεχίρ: Ο φωτισμός της πόλεως - Τουρκική Αντίληψις - Πώς υδρεύεται Η πόλις - Κοσμική κίνησις - Δημόσια θεάματα - Τα όνειρα των ανδρών», *Κόσμος*, 18/31 Αυγούστου 1921, 1.

38. Κ. Ζωνιάδης, «Έλληνες στρατιώται και Τούρκοι χωρικοί: Η ελληνική επίδρασις», *Ο Συνάδελφος*, 15 Μαΐου 1922, 2, 3 («Αλληλογραφία»).

τών οικογενειών των. Έχουν μάθη πιά και τους έχουμε τακτικούς επισκέπτας κάθε βράδυ. Παρακολουθούν την παράστασιν πίνοντας τόν καφέν των καί καπνίζοντας. [...] και] εκδηλώνουν την έκπληξιν καί την χαράν των μέ το πλατύν, ηχηρόν καί άδολον γέλιοί τους.³⁹

Μέσω του θεσμού του «Σπιτιού Στρατιώτου», που συνδέθηκε με τη ΧΑΝ, το θέατρο σκιών βρέθηκε στη Στρατιά Μ. Ασίας. «Σπίτια Στρατιώτου» λειτουργούσαν ως εντευκτήρια, όπου, κατά τον *Συνάδελο* του 1922, ο εκάστοτε στρατιώτης

θά παίξη λίγο τάβλι, μπιλιάρδο, θά αγοράση χαρτί, φάκελα [...] Κατόπιν θά δη τόν Κινηματογράφον του, θά ακούση τόν Καραγκιόζην του καί θά παρακολουθήση τό θέατρόν του. Όλα αυτά λειτουργούν κάθε ημέραν, με τη σειράν του κάθε θέαμα.⁴⁰

Ο εκ Σμύρνης στρατιώτης του μικρασιατικού μετώπου Χαράλαμπος Πληζιώτης σημείωνε (1920) χαρακτηριστικά στο προσωπικό ημερολόγιό του: «Τό βράδυ πήγαμε στό σπίτι τού Στρατιώτου καί είδαμε τόν Καραγκιόζην. Επιτέλους αξιόθηκα [sic] νά τόν ειδώ [sic] γιά πρώτη φορά». Το καλοκαίρι του 1921, στρατιώτης του μικρασιατικού μετώπου ευρισκόμενος «εις Έρημα βουνά μεταξυ Φιλαδελφειών καί Ουσάκ» σημειώνει: «το τάγμα έφερε από Σμύρνην έναν Καραγκιοζοπαίχτη όπου έπαιζεν ταις παραστάσεις τού Καραγκιόζη [...] καί διασκεδάζαμεν». Καταχωρίσεις στον σμυρναϊκό Τύπο της περιόδου άνοιξη - καλοκαίρι 1922 επιβεβαιώνουν τα παραπάνω, αφού διαπιστώνεται πως στο «Σπίτι Στρατιώτου» Σμύρνης τρεις φορές την εβδομάδα παρουσιαζόταν Καραγκιόζης. Στα εν Μ. Ασία «Σπίτια Στρατιώτου», που το 1920 ανέρχονταν σε δεκατρία⁴¹ και το 1921 σε δεκαέξι⁴² και στα στρατιωτικά νοσοκομεία, οι παραστάσεις θεάτρου σκιών απευθύνονταν σε στρατιώτες και εμψυχώνονταν, κυρίως, από στρατιώτες.⁴³ Τις συγκινητικές περιγραφές εορτασμού του Πάσχα του 1922 στο μέτωπο διαδέχονται καταχωρίσεις για το σμυρναϊκό «Σπίτι Στρατιώτου»:

Σήμεραν δίδεται Καραγκιόζης με τόν Καραγκιόζην γιαιτρόν.⁴⁴
Σήμεραν δίδει ο Καραγκιοζοπαίκτης Γεώργαρος τήν «Πονηριάν τού Καραγκιόζη», αύριον Δευτέραν θά δώση τά «Επτά θηρία».⁴⁵

Σήμεραν δίδεται υπό τού Καραγκιοζοπαίκτη Γεώργαρο ο «Καραγκιόζης φούρναρης».⁴⁶
Σήμεραν δίδεται από τόν Γεώργαρον Καραγκιόζης με τόν «Χριστιανομάχον» εις τέσσαρας πράξεις. Θά δοθούν σήμεραν δύο καί άλλαι δύο αύριο.⁴⁷

Δίδεται από τόν Γεώργαρον Καραγκιόζης, με τόν «Καραγκιόζην λοχίαν». Θά παιχθούν σήμεραν αι δύο πράξεις καί αι έτεροι δύο την Κυριακήν.⁴⁸

Καθ' εκάστην [...] δίδεται από τόν στρατ[ιώτη] Παναγ. Νταμαδάκη, Καραγκιόζης, χάριν τών σπλιτών τών όρχων αυτοκινήτων καί πυροβολικού.⁴⁹

39. Αγγελόπουλος, «Η ψυχαγωγία τού Μετώπου», *Ο Συνάδελο*, 4 Αυγούστου 1922, 2.

40. «Τό Σπίτι τού Στρατιώτου», *Ο Συνάδελο*, 23 Μαρτίου 1922, 1.

41. «Ο κ. Χέντερσον, τόν οποίον είδομεν Ανεκοίνωσεν, ότι με τά ιδρυόμενα προσεχώς “Σπίτια τού Στρατιώτου” εν Κων/πόλει καί εν Ουσάκ της Μικράς Ασίας, διά τόν ελληνικόν στρατόν ιδρυθέντα “Σπίτια τού Στρατιώτου” Ανέρχονται εν συνόλω εις τριάκοντα τέσσαρα (34). Εξ αυτών 13 είνε εις την Μικράν Ασίαν, εις την Θράκην έξ (6), εις την Ήπειρον δύο (2), έτερον έν (1) εις τό Έλληνικόν στρατόπεδον Ηπείρου, εις την Κέρκυραν έν (1), εις την Θεσσαλονίκην τέσσαρα (4) καί εις τας Αθήνας, Πειραιά καί Σαλαμίνα έξ (6)», στο «Ο Αμερικάνος κ. Χέντερσον ομιλεί διά τό παρελθόν καί τό μέλλον της Θράκης: Ονειρώδης Η επελθούσα μεταβολή υπό την ελληνικην διοίκησιν. Η Θράκη θά Αποβή Από τους ωραιότερους “κίπους τού κόσμου”», *Κόσμος*, 15/28 Σεπτεμβρίου 1920, 1.

42. Βλ. σχετικό χάρτη στο Συλλογικό, *Η Χ.Α.Ν. εν Ελλάδα*, [48Η].

43. *Η Καθημερινή*, 17 Ιανουαρίου 1922, 2, όπως αναφέρεται στο Αρ. Μαθιουδάκη, «Θέατρο σκιών και πολιτική μεταβολή στην Αθήνα του μεσοπολέμου», Κ. Δημάδης (επιμ.), *Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014*, «Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία», 5 τ. (ΕΕΝΣ, 2015), τ. Δ', 117· «Χ.Α.Ν.», *Ελεύθερον Βήμα*, 27 Φεβρουαρίου 1922, 2.

44. «Θέατρον Σπίτι Στρατιώτου», *Ο Συνάδελο*, 28 Απριλίου 1922, 3.

45. Ό.π., 1 Μαΐου 1922, 3.

46. Ό.π., 5 Μαΐου 1922, 3.

47. Ό.π., 8 Μαΐου, 1922, 3.

48. Ό.π., 19 Μαΐου 1922, 3· επίσης «Σήμεραν δίδεται Από τόν Γεώργαρον Καραγκιόζης. Παίζεται Η συνέχεια τού “Καραγκιόζη λοχία”, 3[η] καί 4[η] πράξις», ό.π., 22 Μαΐου 1922, 3.

49. “Εις την Γέφυραν Σταυρού”, *Ο Συνάδελο*, 10 Μαΐου 1922, 3.

Το τελευταίο δημοσίευμα πιστοποιεί πως παραστάσεις Καραγκιόζη δίδονταν και στο «Σπίτι Στρατιώτου» της «Γέφυρας Σταυρού», επίσης στη Σμύρνη.

Αν και οι Καραγκιοζοπαίκτης που χρησιμοποιούσαν το ψευδώνυμο «Γιώργαρος» στο πεδίο του θεάτρου σκιών ήταν δύο, δηλαδή ο εξ Ηπείρου Γεώργιος Κρασιώτης και ο εκ Κρήτης Γεώργιος Νταμαδάκης, εδώ θα πρέπει να πρόκειται για τον δεύτερο.⁵⁰ Μας είναι γνωστό, πως τα αδέρφια Νταμαδάκη ήταν τρία, και αν και εργάζονταν στην Αττική ως λουστραδόροι και καρεκλάδες, έγιναν και Καραγκιοζοπαίκτης. Ο μεγαλύτερος αδελφός, Παναγιώτης, είχε πολεμήσει στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ενώ τόσο ο Παναγιώτης όσο και ο Γιώργος πολέμησαν στον Μικρασιατικό, πιθανώς και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο μικρότερος, Κώστας (παρωνύμιο: Καρεκλάς), είχε γεννηθεί στα 1904. Αν οι πληροφορίες που μάς δίδει ο τελευταίος ευσταθούν, ο μεν Π. Νταμαδάκης θα πρέπει να είχε γεννηθεί γύρω στα 1893, ο δε Γιώργος στα 1900-1901. Καθώς ο Π. Νταμαδάκης ήταν της κλάσεως του 1912 και στον Τύπο της εποχής ανακοινώνεται⁵¹ πως, αναλόγως της ανταπόκρισης της κλάσεως του 1923, μπορεί ν' απολυθούν αυτές του 1912, 1913 μαζί με εκείνη του 1904, εικάζεται πως αν δεν υπήρξε κάποιος τραυματισμός ή αιφνίδιο γεγονός, που οδήγησε σε πρόωρη απόλυσή του, ο Π. Νταμαδάκης θα έμεινε στη Μ. Ασία έως τον Αύγουστο του 1922, θεατρίζοντας και τους στρατιώτες.

Καίτοι το δραματολόγιο των στρατιωτικών παραστάσεων μόνο δειγματοληπτικά μας είναι γνωστό, εικάζεται πως δίπλα στις κωμωδίες που διασκεδάζαν τους στρατιώτες και στα πατριωτικά δράματα, που μεταπορίζοντας την εμπειρία της Ελληνικής Επανάστασης δομούσαν μια γενικευμένη εμπειρία (ελληνοτουρκικού) πολέμου, στοχεύοντας στη δημιουργία ενός καθεστώτος αλήθειας ώστε να θωρακίσουν τη φιλοπατρία και το υποτιθέμενο δίκιο του σκοπού του πολέμου,⁵² ιδιαίτερος δημοφιλείς θα ήταν παραστάσεις εμπνευσμένες από τον στρατιωτικό βίο, ώστε μέσω αντανακλάσεων του βίου τους να ενθαρρύνουν τη μέθεξή τους. Έργα με στρατιωτική θεματολογία γνώρισαν άνθηση και στο ελληνικό θέατρο ανδρικήλων των προγενέστερων χρόνων (περ. 1895 κ.ε.), με τον *Βλάκα υπηρέτη* του Δημοσθένη Μαριδάκη,⁵³ τον *Κουλούρη Από τό Καπανδρίτι* και τον *Νεοσύλλεκτο Πασχάλη* του Χρήστου Κονιτσιώτη,⁵⁴ τους *Τρεις δεκανείς* του Αθανάσιου Θαλασσινού,⁵⁵ αλλά και τους μεταγενέστερους (1919, 1920, 1933) *Λοχαγό καί στρατιώτη* και τον *Πασχάλη έφεδρο*, επίσης του Χρ. Κονιτσιώτη,⁵⁶ και τους *Δύο λοχίες* από τους Χαρίλαο Πατέντα⁵⁷ και Ιωάννη Λεβέντη⁵⁸ να κρατούν τα

50. Για βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία του Γ. Κρασιώτη, βλ. Φ. Ν. Βογιατζής, *Το θέατρο σκιών στη Θεσσαλία* (χ.ε., 1995)· Ο ίδιος, «Ανέκδοτα στοιχεία για τον μεγάλο Καλαμπακιώτη καλλιτέχνη του Θεάτρου Σκιών Γιώργαρο Κρασιώτη (†1922/25 π.)», στο Γρ. Σταγέας (επιμ.), *Πρακτικά Α' Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας «Η Καλαμπάκα μέσα από την ιστορία της»*, 8-10 Μαΐου 1998 (Γέννησις, 2001)· Ο ίδιος, «Το Θέατρο Σκιών στην Θεσσαλία: Πτυχές πολιτισμού στην Καρδίτσα και την Θεσσαλία. Μέρος 2ο, συνέχεια από τον 1ο τόμο - 1995», *Γνώση και Γνώμη ΙΘ'* (2006), 177-195.

51. «Η πρόσκλησις τών κληρωτών τού 1923», *Θάρρος*, 3 Αυγούστου 1922, 1.

52. Βλ. ενδεικτικά J. Storey, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, μτφρ. Β. Ντζούνης (Πλέθρον, 2015), 249-250.

53. Ανθή Γ. Χοτζάκογλου, «Ο βλάξ υπηρέτης του Δ. Μαριδάκη: η πρώτη (:) έκδοση κειμένου του ελληνικού θεάτρου ανδρικήλων (Φασουλή)», *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου «Το ελληνικό θεατρικό έντυπο από τον 19ο στον 21ο αιώνα»*, Αθήνα, 17-19 Ιανουαρίου 2019, ΤΘΣ ΕΚΠΑ (Κάπα Εκδοτική, 2025), 454-462.

54. Απ. Ν. Μαγουλιώτης, *Ιστορία του νεοελληνικού κουκλοθεάτρου (1870-1938)* (Καστανιώτης, 2012), 136-137, 143-144, 147-149. Καταποτιστικά είναι δύο σχετικά άρθρα του Ι. Κονδυλάκη· βλ. Διαβάτης, «Λαϊκά θεάματα», *Εμπρός*, 24 Μαΐου 1898, 1 [πλέον Ι. Κονδυλάκης (Διαβάτης), «Λαϊκά θεάματα», *Ενώ διέβαινα: Χρονογραφήματα* (Τυπογραφείον «Εστία», 1916)]· Ο ίδιος, «Ο Ξύλινος θίασος», *Εμπρός*, 17 Αυγούστου 1907, 1.

55. Αρ. Καλυβιώτης, *Σμύρνη: Η μουσική ζωή 1900-1922* (Music Corner, 2002), 109-111, 197· Ath. Thalachinos, *Οι τρεις Δεκανείς / I Tris Dékanis*, «Orfeon Record», αρ. 11418.

56. «Ο Κονιτσιώτης: Ειδήσεις της Ημέρας», *Σημαία Καλαμών*, 24 Ιουλίου 1919, 2.

57. Βλ. ενδεικτικά «Θίασος Ανδρικήλων (Κήπος Αρτέμιδος)», ό.π., 18 Ιουλίου 1920, 2.

58. «Στη βραδινή παράσταση [...] της Πέμπτης 28.9 [1933 παίχθηκαν] “Οι δύο λοχίαί”, Έργο που επαίχθη καθ' όλην την Ελλάδαν υπό τού καλλιτέχνη Ι. Λεβέντη καί παρακολούθησαν τόσον οι πολίται, όσον καί στρατιώται... Έργον στρατιωτικόν, που άφησε Αναμνήσεις εις όλα τά συντάγματα καί τους διοικητες τών σωμάτων στρατού. Τό μόνον Έργον που πρέπη νά ιδή ο καθένας, γιατί φανερώνει την μέτην θανάτου Αδελφικην φιλιάν καί την Αγάπη πρός την πατρίδα τού Έλληνος στρατιώτου»· βλ. Αικ. Δεκούλου-Μελισσαροπούλου, «Θεατρική κίνηση στον Πύργο Ηλείας 1860-1944» (διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 1996), 270. Στο ίδιο πλαίσιο, βλ. και μαρτυρία του Καραγκιοζοπαίκτη - ανδρικήλοπαίκτη Σωτήρη Ασπώτη στο Αρ. Μηλιώνης, *Σκιές στο φως των κεριών* (Περί Τεχνών, 2001), 35: «το 1938, όπου μια μέρα άκουσα ότι στο καφενείο του Φάκαλου, στα Σύνορα, απέναντι στους Στρατώνες, είχε έρθει ο Γιάννης ο Λεβέντης και έπαιζε κουκλοθέατρο».

πρωτεία. Ένα πλήθος ανάλογων έργων θεάτρου σκιών, με πάγιο μοτίβο τα στρατιωτικά γυμνάσια,⁵⁹ δεν αποκλείεται να δημιουργήθηκε προς κάλυψη αναγκών στρατιωτικών παραστάσεων. Ο Τζ. Καϊμη επεσήμαινε πως

οι βαλκανικοί πόλεμοι του 1912 τροφοδότησαν με νέα φιλοπόλεμα επεισόδια το δραματολόγιο [...] το θέατρο του Καραγκιόζη από χώρος συνάντησης έγινε [τότε] χώρος, όπου σφυρηλατούσαν το πατριωτικό αίσθημα.⁶⁰

Τέτοια κείμενα πιθανώς αποκρυσταλλώθηκαν στα λαϊκά φυλλάδια που κυκλοφόρησαν λίγο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ενδεχομένως ως αναμνήσεις πολέμου και πολιτισμικής μνήμης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί *Ο Καραγκιόζης υποδεκανεύς*, με υπότιτλο «πατριωτική κωμωδία»,⁶¹ που λαϊκή του έκδοση υπέγραψε ο μυθικός Αθηναίος καραγκιοζοπαίκτης Α. Μόλλας και ψυχαγωγός του στρατού μέσω της «Αδελφής Στρατιώτου»,⁶² που μάλιστα έδωσε πολιτικές παραστάσεις στο θέατρο «Κυβέλης» της Σμύρνης, από τα μέσα Δεκεμβρίου 1921 έως το πρώτο δεκαήμερο του Ιανουαρίου του 1922,⁶³ αλλά πιθανότατα και στρατιωτικές. Μια «συμπωματική» –κατά Άλτουσέρ– ανάγνωση του συγκεκριμένου κειμένου, φανερώνει την προβληματική του, όπου με όχημα τον αέναο πεινασμένο κατεργάρι ήρωα⁶⁴ και την προβαλλόμενη αναπηρία του Χατζηαβάτη ως μη εμπόδιο συμμετοχής του στον πόλεμο, απαντώνται ερωτήματα χωρίς τυπικά να έχουν καν τεθεί. Παράλληλα δε, ενισχύεται η εικασία της μη απόδοσης της πατρότητας μέρους ή όλου, τέτοιου ύφους λαϊκών εκδόσεων, σε ολιγογράμματος καραγκιοζοπαίκτης.

Στην αναζήτηση των πρώτων ιχνών σύνδεσης του Καραγκιόζη με τον στρατό, προπορεύεται η λογοτεχνική *Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι* του 1870,⁶⁵ οι αθηναϊκές παραστάσεις του 1894 του εύζωνα καραγκιοζοπαίκτη Ιωάννη Ρούλια,⁶⁶ το 1903, οπότε ο Θεσσαλός καραγκιοζοπαίκτης Μέμος (Αγαμέμνων Χριστοδούλου), υπηρετώντας ως εύζωνας στην ανακτορική φρουρά, παρουσίασε παράσταση στα ανάκτορα προσκεκλημένος από τη βασίλισσα Όλγα.⁶⁷ Γνωρίζουμε, ακόμα, πως στα 1913 «ο ναύαρχος Κουντουριώτης επέτρεψε όπως οι ναύται του “Αβέρωφ” οργανώνουν κατά τάς ώρας της αναπαύσεως παραστάσεις τού Καραγκιόζη».⁶⁸ Εν γένει οι στρατιωτικές παραστάσεις ήταν τόσες πολλές κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ώστε κάποιοι μετέπειτα καραγκιοζοπαίκτης Ελλάδας και Κύπρου να ορίζουν την περίοδο της στρατιωτικής τους θητείας ως περίοδο μαθητείας τους στην τέχνη.

Τα παραπάνω δημοσιεύματα, που επιλέχθηκαν ως τα αντιπροσωπευτικότερα ενός ευρύτερου σώματος με αντικατοπτρισμούς όψεων πολιτιστικής μνήμης και λαϊκής κουλτούρας, αποτελούν και κάτοπτρα συστηματικής παρουσίας στη Σμύρνη και τα περίχωρά της του ελληνικού (στρατιωτικού) θεάτρου σκιών, επιτρέποντας την εικασία πως ήταν πολύ πλουσιότερη απ’ ό,τι καταγραφόταν. Ο Καραγκιόζης παρουσιάστηκε στο μικρασιατικό μέτωπο νωρίτερα απ’ ό,τι συμβατικό

59. Βλ. π.χ. Κ. Γανιός, *Ο Καραγκιόζης λιποτάκτης: Κωμωδία εις πράξεις τρεις* (Εκδ. Α. Γελανταλη, χ.χ.), 468-471.

60. Τζ. Καϊμη, *Καραγκιόζης ή Η αρχαία κωμωδία στην ψυχή του θεάτρου σκιών: Με σαράντα ξυλογραφίες του Klaus Vrieslander*, μτφρ. Κ. Μέκκας, επιμ. Τ. Μηλιάς (Γαβριηλίδης, 1990), 34.

61. Α. Μόλλας, *Ο Καραγκιόζης υποδεκανεύς: Κωμωδία πατριωτική εις πολλές πράξεις* (Εκδ. Δ. Δελι, χ.χ.)

62. «Πενιές», *Εμπρός*, 2 Ιουνίου 1919, 1· Λάδης, *Χαίρε μέσα από τη μάχη*, 31. Για την προσωπικότητα και τη δράση της Α. Θεοδωροπούλου, βλ. ενδεικτικά Αρτ. Μάτσας, «Μια μαρτυρία για ένα κοινωνικό θέμα», *Θεατρικές μνήμες* (Πιτσιλός, 1986).

63. Βλ. ενδεικτικά «Ο Μόλλας», *Κόσμος*, 15/28 Δεκεμβρίου 1921, 2· ό.π., 16/29 Δεκεμβρίου 1921, 1.

64. Η αξιοποίηση, κατά τις στρατιωτικές παραστάσεις, ενός ήρωα μονίμως πεινασμένου –όχι εξαιτίας πολέμου– που ωστόσο πάντα επιβιώνει, θα πρέπει να οδηγούσε σε μια μετατόπιση με ευεργετικά αποτελέσματα.

65. *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι: Χειρόγραφον Έλληνας υπαξιωματικού εκδιδόμενον υπό Χ. Δημοπούλου, Εν Βραήλα 1870* (Περίπλους, 2000), 107.

66. «Ο Κόσμος», *Εστία* (Αθήνα), 19 Αυγούστου 1894, 2, στο Αν. Κούζης, *Ιωάννης Ρούλιας: Ο διδάσκαλος των καραγκιοζοπαϊκτών, 1868-1905 και το Αθηναϊκό Θέατρο Σκιών* (χ.ε., 2020), 49-51· Ι. Ακτήμων [= Γ. Κονδυλάκης], «Ο Καραγκιόζης», *Εμπρός*, 14 Αυγούστου 1904, 1.

67. Β. Καλογιάννης, «Ο Καραγκιόζης στη Λάρισα», *Προσανατολισμοί 2* (1971): 12-13.

68. «Ο ελληνικός στόλος. Η δράσις του εν πολέμω. Τά τομήματα τού “Αβέρωφ”. Πώς τά περιγράφει Ιταλός δημοσιογράφος», *Ελευθερία* (Λευκωσία), 29 Μαρτίου 1913, 1-2.

θέατρο και τον κατέκλυσε, καθιστώντας τη λαϊκή κουλτούρα και αισθητική του σε κυρίαρχη του στρατιωτικού χωροχρόνου. Η μελέτη των Χρυσοθέμιδος Σταματοπούλου-Βασιλάκου - Κατερίνας Διακουμοπούλου, όπου αποκρυσταλλώνεται το στήσιμο των στρατιωτικών θεατρικών παραστάσεων και οι δυστοκίες που αντιμετώπιζαν, ερμηνεύει εν μέρει την αιτία πρωτοκαθεδρίας του Καραγκιόζη.⁶⁹ Φθηνό, σχεδόν ανέξοδο θέαμα, εύκολο στη μεταφορά και την οργάνωσή του, χωρίς, λ.χ., σημαντικές σκηνογραφικές απαιτήσεις,⁷⁰ χωρίς ανάγκη για κείμενα, πρόβες ή υποβολέα, πρόσφορο για λαϊκή διασκέδαση, αλλά και χειραγώγηση με στόχο τη λαϊκή αποδοχή της νοηματοδότησης του πολέμου και τη διακίνηση ενός καθεστώτος αλήθειας.⁷¹ Η μελέτη της ιστορίας της θεμελίωσης του Καραγκιόζη στην Ελλάδα, όμως, αποκαλύπτει τον επιπλέον λόγο λαϊκής λατρείας του από τον στρατιωτικό κόσμο: αμεσότητα, απουσία βερμπαλισμών, επιθεωρησιακά χαρακτηριστικά. Με δυο λόγια, πολυπαραγοντική λαϊκότητα. Η αξία των παραστάσεων Καραγκιόζη στο μέτωπο είναι μεγάλη, όχι μόνο λόγω της διασκέδασης, της παραμυθίας και της εθνικής ανάτασης των στρατιωτών, των οποίων αρωγοί υπήρξαν, αλλά και λόγω της διάδοσης της ίδιας της τέχνης του θεάτρου σκιών. Διάδοσης που, αν κι έλαβε χώρα στο μικρασιατικό έδαφος, εξακτινώθηκε στον απανταχού ελληνικό πληθυσμό, από Κύπρο μέχρι Αίγυπτο και Αμερική,⁷² απ’ όπου προέρχονταν και οι εθελοντές στρατιώτες. Η σαρωτική διάδοση του Καραγκιόζη στη Μ. Ασία θα πρέπει να συνέβαλε τόσο στη γιγάντωσή του κατά τη χρυσή, για το θέατρο σκιών, δεκαετία του 1930 όσο και στη σύνδεση των λαβωμένων Μικρασιατών προσφύγων με το θέατρο σκιών και τη διεξαγωγή παραστάσεων στις πρώτες γειτονιές και τα καφενεία τους, δίπλα στους ανθισμένους τενεκέδες, στον νέο τόπο εγκατάστασής τους.⁷³ Στη δε συνύπαρξη παραστάσεων θεάτρου με το θέατρο σκιών, αλλά κι επαγγελματιών ηθοποιών με τους καραγκιοζοπαίκτης, δεν αποκλείεται να οφείλεται ο εμπλουτισμός του δραματολογίου του θεάτρου σκιών με επιπλέον μονόπρακτες ή σύντομες κωμωδίες, που αποδεδειγμένα παρουσιάστηκαν τόσο στα πάγκα του μετώπου όσο και στους μπερντέδες του.⁷⁴ Αντίστοιχη λειτουργία ενδέχεται να επαναλήφθηκε για το παραμύθι, μέσω αφηγήσεων στρατιωτών με διαφορετική καταγωγή και ενσωμάτωσης ιστοριών ή μοτίβων τους στο θεματολογικό «οπλοστάσιο» των καραγκιοζοπαϊκτών.⁷⁵ Έτσι, μέσα από ένα δραματικό οξύμωρο σχήμα, φαίνεται πως ο χωροχρόνος του μεγάλου τραύματος του ελληνισμού στάθηκε ταυτόχρονα μέσο επούλωσης των πόνων του κι εφιαλτήριο διάδοσης και εμπλουτισμού του πιο αντιπροσωπευτικού, νεοελληνικού, λιτού θεάματός του, του ελληνικού θεάτρου σκιών, μέσω λειτουργιών υλοποίησης ταυτότητας και συλλογικής πολιτισμικής μνήμης.

69. Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου και Κ. Διακουμοπούλου, «Το θέατρο στο μέτωπο της μικρασιατικής εκστρατείας», *Πρακτικά επετειακού συνεδρίου για τα 100 χρόνια από τη μικρασιατική καταστροφή «Το κωνσταντινουπολίτικο και μικρασιατικό θέατρο ως το 1922. Συνέχειες και τομές στην Ελλάδα και τη Διασπορά μέχρι τον 21ο αιώνα»*, ΤΘΣ ΕΚΠΑ, 12-15 Οκτωβρίου 2022 (υπό έκδοση).

70. «Αφίον Καραχισάρ», *Κόσμος*, 16/29 Φεβρουαρίου 1922, 1-2· «Τό θέατρον στό Μέτωπον», *Κόσμος*, 19/1 Μαΐου 1922, 2· «Τό θέατρον εις τό Μέτωπον», *Θάρρος* (Σμύρνη), 30 Μαΐου 1922, 2.

71. Κατά τη φουκωική θεωρία, η παραγωγή καθεστώτος αλήθειας δεν συνδέεται με την αναπαράσταση αληθινών γεγονότων· βλ. και Storey, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, 249-250.

72. Π. Σαραντάκης, *Εκ του μετώπου της Μ. Ασίας 1921-1922. Επιστολές μελών της Στρατιάς Μ. Ασίας προς συγγενείς στην Αμερική* (Υδροπλάνο, 2022), 277.

73. Βλ. ενδεικτικά, Γ. Ζαϊμάκης, «Ο κοινωνικός κόσμος των πορνείων του Λάκκου και η ποιητική της μαγκιάς (Ηράκλειο 1900-1940): Αστικός χώρος και πολιτισμική διαφοροποίηση» (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1997), 103-119, σποράδην· Αντ. Γλυτζουρής, *Εις τα κέντρα της λησμονιάς: Θέατρα και σινεμά στους προσφυγικούς συνοικισμούς του μεσοπολεμικού Πειραιά* (Αμολγός, 2023).

74. Για την επιβίωση θεατρικών (νούτικων) κωμωδιών, όπως οι *Κλίνη δια τρεις*, *Νύμφη και φοράδα*, στο δραματολόγιο του θεάτρου σκιών, βλ. Ανθή Γ. Χοτζάκογλου, «Θέατρο και Θέατρο Σκιών (Καραγκιόζης). Επιβιώσεις της Αυτοσχέδιας / Νούτικης κωμωδίας ηθοποιών στο Θέατρο Σκιών: μια πρώτη προσέγγιση», Μ. Μορφακίδης και Π. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Ελληνικό θέατρο σκιών: Αυλή πολιτιστική κληρονομιά (Προς τιμήν του Βάλτερ Πούχνερ)* (Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 2016), 231-258.

75. Βλ. ενδεικτικά Χ. Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του Μετώπου 1920-1921 (Μικρά Ασία - Θράκη)*, Μ. Ρίζου-Κουρουπού, επιμ. (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1991), 37, 141, 143-144· Λάδης, *Χαίρε μέσα από τη μάχη*, 234.

Η έμφυλη εργασία στο Στρατιωτικό Εργοστάσιο Ένδυσης - Υπόδησης (700 ΣΕ) Πειραιά, 1909-1941

ΜΑΡΙΝΑ ΤΣΙΡΤΣΙΚΟΥ

Ιστορικός, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), Υποψήφια διδάκτωρ Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Το κείμενο εξετάζει την οργάνωση της εργασίας και τις έμφυλες διαστάσεις της παραγωγής στο κρατικό Στρατιωτικό Εργοστάσιο Ένδυσης - Υπόδησης (700 ΣΕ) στον Πειραιά, από το 1909 έως το 1941. Βασίζομενο σε αρχαιακές πηγές, κυρίως στρατιωτικές, και στον Τύπο της εποχής, αναλύει την εργασία των πολιτών – γυναικών και ανδρών– στο τμήμα ένδυσης του στρατιωτικού εργοστασίου και τη μετάβαση της γυναικείας απασχόλησης από την κατ' οίκον εργασία με το κομμάτι (φασόν) στη μισθωτή εργασία εντός του εργοστασίου, υπό την επίδραση των πολεμικών αναγκών και της εκβιομηχάνισης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, με τις γυναίκες να απασχολούνται κυρίως ως γαζώτριες, ενώ οι άνδρες κατέχουν εξειδικευμένες θέσεις, όπως του ράπτη και του κόπτη. Παράλληλα, διερευνάται ο ρόλος της φιλανθρωπίας και των πατριωτικών συνδέσμων στη διαμόρφωση του προτύπου της «ηθικής εργάτριας» και στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου. Η μελέτη αναδεικνύει τη σύνδεση στρατιωτικής παραγωγής, έμφυλων ιεραρχιών και κοινωνικής αναδιάρθρωσης στην ελληνική εκβιομηχάνιση.

Abstract

The paper examines the organization of labour and the gendered dimensions of production in the government Military Clothing and Footwear Factory (700 (MF) in Piraeus, from 1909 to 1941. Drawing on archival sources –primarily military– and contemporary press, it analyzes the work of civilian men and women in the factory's clothing section. It also examines the transition of women's employment from home-based piecework to wage labour within the factory, under the influence of wartime needs and industrialization. Particular emphasis is placed on the gendered division of labour, with women mainly employed as sewing workers, while men held specialized positions as tailors and cutters. At the same time, the paper explores the role of philanthropy and patriotic associations in shaping the model of the “moral female worker” and in exercising social control. The study highlights the interconnection between military production, gender hierarchies, and broader processes of social transformation in Greek industrialization.

Το παρόν άρθρο¹ εξετάζει την οργάνωση της εργασίας και τις έμφυλες διαστάσεις της παραγωγής στο κρατικό Στρατιωτικό Εργοστάσιο Ένδυσης -Υπόδησης (700 ΣΕ) Πειραιά, από την ίδρυσή του το 1909 έως το 1941. Βασίζομενο σε αρχαιακές πηγές της Υπηρεσίας Στρατιωτικών Αρχείων² και της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού³ –όπως ημερήσιες διαταγές⁴ και στρατιωτικοί κανονισμοί⁵– αλλά και στον τοπικό τύπο, το άρθρο εστιάζει στη λειτουργία του τμήματος ένδυσης ενός κρατικού στρατιωτικού εργοστασίου, το οποίο σε μια περίοδο συνεχών πολεμικών συγκρούσεων (1912-1941) παρήγε συστηματικά στρατιωτικά είδη ένδυσης. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στο εργατικό δυναμικό των πολιτών, γυναικών και ανδρών, αναλύοντας τους όρους υπό τους οποίους οι γυναίκες εντάχθηκαν στη βιομηχανική εργασία και τις μορφές κοινωνικού ελέγχου που συνόδευσαν αυτή την ένταξη. Το άρθρο διερευνά τη μετάβαση της γυναικείας εργασίας από το σύστημα φασόν στη μισθωτή εργασία, τη διαφοροποίηση των ανδρικών και γυναικείων ειδικοτήτων στην κατασκευή του στρατιωτικού ενδύματος, καθώς και τον ρόλο της φιλανθρωπίας και των πατριωτικών συνδέσμων στη διαμόρφωση του προτύπου της «ηθικής εργάτριας». Ο Πειραιάς και η Δραπετσώνα λειτουργούν ως μικροϊστορικά παραδείγματα της κοινωνικής και έμφυλης αναδιάρθρωσης που συνόδευσαν την ελληνική εκβιομηχάνιση. Τέλος, το άρθρο επιχειρεί να απαντήσει στα εξής ερωτήματα: Πώς συγκροτήθηκε και εφαρμόστηκε ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας στο 700 ΣΕ; Με ποιους τρόπους η κατ' οίκον φασόν εργασία μετεξελίχθηκε σε μισθωτή εργασία εντός του εργοστασίου;

Το Στρατιωτικό Εργοστάσιο Ένδυσης - Υπόδησης (700 ΣΕ), 1909-1941: Οργάνωση παραγωγής της ένδυσης και έμφυλες διαστάσεις

Το 700 ΣΕ είναι κρατικό στρατιωτικό εργοστάσιο, που ιδρύθηκε το 1909 και εξακολουθεί να λειτουργεί έως σήμερα, έχοντας σημαντική επίδραση στην αγορά εργασίας του Πειραιά. Αρχικά, εντάχθηκε ως τμήμα στη Γενική Αποθήκη Υλικού Στρατού Πειραιώς (ΓΑΥΣΠ) και αργότερα, όταν μεταφέρθηκε στη Δραπετσώνα (1937) εξελίχθηκε σε εργοστάσιο.⁶ Αποτελεί βασικό τμήμα του κλάδου Επιμελητείας του στρατού, ο οποίος είναι υπεύθυνος για τη διαχείριση της εφοδιαστικής

1. Το παρόν άρθρο βασίζεται στην έρευνα που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της υπό εκπόνηση διατριβής μου με τίτλο «Το Στρατιωτικό Εργοστάσιο Ένδυσης - Υπόδησης (700 ΣΕ) στον Πειραιά (1909-1999)», στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας Λήδας Παπαστεφανάκη.

2. Η Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων (ΥΣΑ) αποτελεί αρχαιακό φορέα του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ) και τηρεί τα αρχεία του Στρατού Ήφρας, καθώς και ορισμένων φορέων του ΓΕΕΘΑ, όπως σχολών και υπηρεσιών. Επιπλέον, διατηρεί τα ατομικά έγγραφα όλων των στελεχών του στρατού, του Δικαστικού Σώματος των Ενόπλων Δυνάμεων και των Κοινών Σωμάτων του ΓΕΕΘΑ, καθώς και των μόνιμων πολιτικών υπαλλήλων του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας.

3. Η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ) είναι οργανική Διεύθυνση του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ) και αρμόδιο συμβουλευτικό όργανο για θέματα στρατιωτικής ιστορίας. Διατηρεί αρχεία για τη δράση στρατιωτικών σχηματισμών - μονάδων κατά τις πολεμικές περιόδους από το 1897 έως σήμερα, προσωπικά αρχεία στρατιωτικών και πολιτικών προσώπων, καθώς και στοιχεία για τη δράση του ελληνικού στρατού σε ειρηνευτικές αποστολές του ΟΗΕ κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

4. Στις ημερήσιες διαταγές, που εντοπίζονται στην Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων, είναι καταγεγραμμένες οι καθημερινές μεταβολές προσωπικού της μονάδας (τοποθετήσεις, μεταθέσεις, αποσπάσεις, προαγωγές, ποινές, άδειες απουσίας, οργάνωση παραγωγής, αγορά υλικών κ.λπ.) Αν και είναι καταγεγραμμένα με λεπτομέρεια ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα για το ανθρώπινο δυναμικό και την παραγωγή, εντούτοις έχουν το μειονέκτημα ότι οι πληροφορίες που παρέχουν είναι αποσπασματικές. Αξίζει να επισημανθεί ότι το αρχείο της ΥΣΑ φυλάσσεται σε μικροφίλμ (Φίλμ). Ενώ έχει γίνει καταλογράφησή του, δεν έχει γίνει ευρετηρίαση με λεπτομερή αναφορά του περιεχομένου των φίλμ. Έτσι, η παράθεση των τεκμηρίων θα έχει τη μορφή Αρ. Φίλμ/Αρ. Φωριαμού/Θέση Αρχείου/Χρονολογία των Ημερήσιων Διαταγών (Η.Δ.), από τις οποίες έχουν αντληθεί οι πληροφορίες.

5. Στο αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού εντοπίζονται κανονισμοί για τη λειτουργία των στρατιωτικών εργοστασίων, τις προσλήψεις ιδιωτικού προσωπικού και περιγραφές του στρατιωτικού ιματισμού, καθώς και εκθέσεις πεπραγμένων του 700 ΣΕ.

6. Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο η υφιστάμενη ονομασία του Στρατιωτικού Εργοστασίου Ένδυσης - Υπόδησης, 700 ΣΕ, η οποία θεσμοθετήθηκε στις 15 Μαρτίου 1956. Η αρχική του ονομασία ήταν Γενική Αποθήκη Υλικού Στρατού Πειραιά (ΓΑΥΣΠ). Αρχείο, Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), Φ.11084/Α/700 ΣΕ. Έκθεσις Πεπραγμένων Έτους 1973, 1-3.

αλυσίδας του, από την προμήθεια και παραγωγή έως τη διανομή των στρατιωτικών εφοδίων. Ως στρατιωτικός φορέας παραγωγής εντάσσεται στη λογική οργάνωσης του στρατού με στόχο την αυτοτέλεια και επάρκεια σε έκτακτες ανάγκες, τη διαφύλαξη της ετοιμότητας των Ενόπλων Δυνάμεων (Ε.Δ.) και τον περιορισμό, όσο είναι εφικτό, των αμυντικών δαπανών.⁷

Το ανθρώπινο δυναμικό του έχει διττή υπόσταση, καθώς αποτελείται τόσο από στρατιωτικό όσο και από πολιτικό προσωπικό. Τότε, όπως και τώρα, οι αξιωματικοί του στρατού βρίσκονταν στην κορυφή της διοικητικής πυραμίδας του 700 ΣΕ, ενώ εκατοντάδες πολίτες, άνδρες και γυναίκες, απασχολούνταν κυρίως ως τεχνικό προσωπικό. Οι άνδρες εργάζονταν προπαντός ως μισθωτοί, ενώ οι γυναίκες, οι οποίες αρχικά δούλευαν κατ' οίκον με το σύστημα φασόν, εντάχθηκαν σταδιακά στο μισθωτό προσωπικό του εργοστασίου, καθώς η παραγωγή αναπτύχθηκε σε μεγάλη κλίμακα.

Σύμφωνα με τη Χριστίνα Αγριαντώνη, η βιομηχανία «ανακαλύφθηκε χάρη στον πόλεμο».⁸ Η μεγάλη βιομηχανία πολεμικού υλικού αναπτύχθηκε ουσιαστικά κατά τον Μεσοπόλεμο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ίδρυση της Ανώνυμης Εταιρείας Ελληνικού Πυριτιδοποιείου, Χημικών και Βιομηχανικών Προϊόντων, στο πλαίσιο συνεργασίας ιδιωτικής πρωτοβουλίας και κρατικής στήριξης υπό τον Α. Μποδοσάκη – φαινόμενο που, όπως σημειώνει ο Γιώργος Δερτιλής, αποτυπώνει την ώσμωση κράτους και επιχειρηματικότητας στη διαμόρφωση του βιομηχανικού τοπίου του Μεσοπολέμου.⁹ Η Λήδα Παπαστεφανάκη αναδεικνύει τη συγκρότηση των στρατιωτικών εργοστασίων και επισημαίνει την ανάγκη περαιτέρω μελέτης τους.¹⁰ Ο Αλέξανδρος Παπάγος γράφει για την αναγνώριση της ανάγκης συγκρότησης στρατιωτικής βιομηχανίας, λίγο πριν την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα.¹¹ Ενώ, η Μαρία Κυριακοπούλου, πρώτη γυναίκα ειδική γραμματέας στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (1997-2002), επισημαίνει με τη μελέτη της τη συμβολή του πολιτικού προσωπικού –και ιδίως του τεχνικού– στα στρατιωτικά εργοστάσια.¹² Παρ' όλα αυτά, η μέχρι σήμερα βιβλιογραφία δεν έχει αναφερθεί στο 700 ΣΕ, μια καθαρά κρατική βιομηχανική μονάδα, που αναπτύχθηκε υπό την εποπτεία του Υπουργείου Στρατιωτικών, και αργότερα του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας.

Ωστόσο, η επίδραση των στρατιωτικών και ναυτικών ενδυμάτων στη διαμόρφωση της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής ανδρικών ρούχων έχει επισημανθεί από τις Nancy Green και Maria Tamboukou. Η Green εντοπίζει ότι, ήδη από τη δεκαετία του 1820, οι ράφτες στη Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες κατασκεύαζαν ενδύματα με προκαθορισμένα μεγέθη για να καλύψουν τις ανάγκες των ναυτών, οι οποίοι έπρεπε να προμηθεύονται άμεσα τα απαραίτητα ρούχα, καθώς τα πλοία παρέμεναν για περιορισμένο χρόνο στα λιμάνια.¹³ Η Tamboukou εξετάζει επίσης τη συγκρότηση των εθνικών εργαστηρίων στη Γαλλία μετά την Επανάσταση του 1848, τα οποία δημιουργήθηκαν αρχικά για άνδρες και στη συνέχεια για γυναίκες, με στόχο την ανακούφιση της ανεργίας μέσω της παραγωγής πουκαμισών για την Εθνοφρουρά. Τα εργαστήρια αυτά οργανώνονταν σύμφωνα με στρατιωτικά πρότυπα: κάθε μονάδα αποτελούνταν από περίπου εκατό εργαζομένους, εποπτευόμενους από έναν ή μία επικεφαλής, και διαρθρωνόταν σε δέκα μικρότερες ομάδες, υπό την ευθύνη αντίστοιχων

7. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, ΣΚ-301-5, Γενικών Επιτελείων Στρατού, *Ειδικός Κανονισμός: Περί Στρατιωτικών Εργοστασίων* (Αθήνα: Τυπογραφείο Ενόπλων Δυνάμεων, 1979), 1.

8. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, τόμ. Α1 (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999), 175.

9. Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019), 487.

10. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Το Γουδί της Αθήνας: Στρατόπεδο, νοσοκομείο και ιστορία της πόλης στον 20ό αιώνα» στο *Ομιλίες 1996-2002* (Αθήνα: Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών Βούρου - Ευταξία, 2006), 213-214.

11. Αλέξανδρος Παπάγος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του, από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940* (Αθήνα: τύποις «Πυρσός» Α.Ε., 1945), 17, 109, 148.

12. Μαρία Κυριακοπούλου, *Πνοή δημιουργίας οι πολιτικοί υπάλληλοι στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Στόχοι και έργα μιας τετραετίας* (Πάτρα: Περί Τεχνών, 2003), 24-26.

13. Nancy L. Green, *Ready to wear and ready to work. A century of industry and immigrants in Paris and New York* (Ντάραμ - Λονδίνο: Duke University Press, 1997), 22.

υπαρχηγών.¹⁴ Παρά το γεγονός ότι οι μελέτες αυτές αναδεικνύουν τη σημασία των στρατιωτικών ενδυμάτων στην ανάπτυξη της παραγωγής με προκαθορισμένα μεγέθη, δεν εξετάζουν την ύπαρξη διαχρονικών κρατικών δομών ραφής στρατιωτικών στολών, όπως το ελληνικό 700 ΣΕ, με εξαίρεση την Anneke van Mosseveld, η οποία ερεύνησε τη συγκρότηση του κρατικού εργοστασίου στρατιωτικών ενδυμάτων (Commonwealth Government Clothing Factory, 1912-1995) στην Αυστραλία, χρησιμοποιώντας για την ανάλυσή της την οικονομική έννοια της καινοτομίας.¹⁵

Το 1912, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας της Αυστραλίας αποφάσισε τη δημιουργία ενός κρατικού εργοστασίου με σκοπό την εξασφάλιση της μαζικής παραγωγής του στρατιωτικού ιματισμού με συγκεκριμένες προδιαγραφές και χρησιμοποιώντας μηχανήματα νέας τεχνολογίας. Με τη συγκρότηση του κρατικού εργοστασίου συντελέστηκε μια σημαντική δομική αλλαγή στη βιομηχανία. Το εργατικό προσωπικό πλέον εκπαιδευόταν στην επαγγελματική και μεγάλης κλίμακας ραφή της στρατιωτικής ένδυσης.¹⁶

Στην Ελλάδα, η πολεμική δεκαετία (1912-1922) ενίσχυσε την ελληνική κατασκευαστική βιομηχανία, όταν αρκετές επιχειρήσεις –υφαντουργική εταιρεία των αδελφών Κιρκίνη και Ρετσίνα, τα Ελληνικά Πυριτιδοποιεία Α.Ε.– επωφελήθηκαν από τις στρατιωτικές παραγγελίες στολών και πυρομαχικών. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου (1914-1918), όταν η Ελλάδα αποκόπηκε από τους προμηθευτές του εξωτερικού, λόγω του πολύμηνου ναυτικού αποκλεισμού της από την Entente, δόθηκε η ευκαιρία σε εγχώριους επιχειρηματίες να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους στη βιομηχανία και, συνακόλουθα, να καλύψουν με την παραγωγή τους την έλλειψη των εισαγόμενων βιομηχανικών προϊόντων. Επιπρόσθετα, τη δεκαετία του 1920, η προσφυγική εισροή καθόρισε την αύξηση της εργατικής δύναμης (1922), ενώ ο πληθωρισμός, η κάθετη πτώση των πραγματικών μισθών μετά το 1921, οι φορολογικές ελαφρύνσεις και οι δασμολογικές αυξήσεις (1926) ενίσχυσαν την ταχύρρυθμη ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Αν και οι ρυθμοί ανάπτυξης της βιομηχανίας δεν συνοδεύτηκαν από εκσυγχρονισμό της, αφού η εξέλιξή της υπήρξε εκτατική, δηλαδή βασισμένη κυρίως στην αφθονία εργατικών χεριών.¹⁷

Την περίοδο 1909-1941, η ανάπτυξη της παραγωγής της στρατιωτικής ένδυσης και η μετάβαση του 700 ΣΕ από γενική αποθήκη σε βιομηχανική μονάδα επηρεάστηκαν καθοριστικά από δύο γεγονότα: το Κίνημα στο Γουδί (15 Αυγούστου 1909), που οδήγησε στη συγκρότηση της φιλελεύθερης κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου, καθώς και την ιταλική επίθεση κατά της Αβησσυνίας (σημερινής Αιθιοπίας) το 1935, η οποία προανήγγειλε την επέκταση των πολεμικών συγκρούσεων στην ανατολική Μεσόγειο που, τελικά, οδήγησε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Με το μεν πρώτο γεγονός καθορίστηκε η συγκρότηση οργανωμένου στρατού 100.000 ανδρών ως κεντρική προτεραιότητα της κυβέρνησης Βενιζέλου. Γι' αυτόν τον σκοπό κλήθηκε η Γαλλική Στρατιωτική Αποστολή (14 Απριλίου 1911 - Αύγουστος 1914) στην Ελλάδα, η οποία ανέλαβε την αναδιοργάνωση του στρατού, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση τόσο στην εκπαίδευση των αξιωματικών όσο και στην επιμελητεία, δηλαδή στον εφοδιασμό και στη διαχείριση του πολεμικού υλικού.¹⁸ Με το δεύτερο γεγονός, το Γενικό Επιτελείο Στρατού αναγνώρισε την επιτακτική ανάγκη δημιουργίας στρατιωτικών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, εξοπλισμένων με σύγχρονα μηχανολογικά μέσα και ηλεκτρικούς υποσταθμούς,

14. Maria Tamboukou, *Sewing, Fighting, and Writing. Radical Practices in Work, Politics and Culture* (Λονδίνο: Rowman & Littlefield, 2016), 139-140.

15. Anneke van Mosseveld, *The Australian Army Uniform and the Government Clothing Factory Innovation in the Twentieth Century* (Τσαμ: Palgrave Macmillan, 2018), 3-6.

16. Ό.π., 30-31.

17. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015), 85, 128, 130· Δημήτρης Σταματόπουλος, *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα. Όψεις εξαρτημένης ανάπτυξης* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989), 78.

18. Δημήτριος Κατσικώστας, «Η αναδιοργάνωση των Ενόπλων Δυνάμεων μετά τον Ελληνοτουρκικό του 1897 και το έργο της Γαλλικής Στρατιωτικής Αποστολής υπό τον Ταξίαρχο J. P. Eydoux», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, 4 (2007), επιμ.: Άρης Γιακουμέλος, 128-129, 135-136, 139.

καθώς ήταν διάχυτο το κλίμα έντονης πολεμικής προετοιμασίας στην Ελλάδα, όπως και σε όλη την Ευρώπη.¹⁹ Η περίοδος αυτή συνέβαλε στη δημιουργία ενός εκτεταμένου βιομηχανικού ιστού, ο οποίος, αν και εξαρτημένος από τις πολεμικές συγκυρίες, αποτέλεσε τη μήτρα της μεταπολεμικής κρατικής βιομηχανίας.

Η επιλογή του χώρου αποτέλεσε σημαντική παράμετρο στην αδιάκοπη λειτουργία του 700 ΣΕ. Το 1909, η Γενική Αποθήκη Υλικού Στρατού Πειραιά ή «Κοπή», όπως είναι μέχρι σήμερα γνωστό το εργοστάσιο, εγκαθίσταται στα παλαιά κτίρια της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων (ΣΣΕ), στο κέντρο του Πειραιά (1909).²⁰ Ο Πειραιάς, ως κύριο εξαγωγικό λιμάνι του ελληνικού κράτους, διέθετε τις κατάλληλες υποδομές –δίκτυα παροχής ηλεκτρικής ενέργειας, σιδηροδρομικές γραμμές–²¹ που αναπτύχθηκαν από τα τέλη του 19ου αιώνα, άλλα και το απαραίτητο εργατικό δυναμικό, που ενισχυόταν διαρκώς από τις συνεχείς προσφυγικές εισροές.²² Επιπρόσθετα, η πολεμική δεκαετία (1912-1922) συνέβαλε στην αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης, καθώς τα μικρά αγροτικά νοικοκυριά είχαν καταστραφεί εξαιτίας της δεκαετούς απουσίας των ανδρών και οι περισσότεροι στρατιώτες, όταν αποστρατεύονταν, δεν επέστρεφαν στα χωριά τους, αλλά έμεναν στις πόλεις, όπου είχαν ανοίξει αρκετές δουλειές κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ειδικά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922), στην Ελλάδα εισήλθε ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων, που απασχολήθηκαν κυρίως στους τομείς της μεταποίησης και των υπηρεσιών.²³

Το 1937, η μεταφορά του 700 ΣΕ από το κέντρο του Πειραιά στα νέα βιομηχανικά κτίρια του στρατοπέδου της Δραπετσώνας, στα όρια των δήμων Πειραιά - Κερατσινίου - Δραπετσώνας, όπου και λειτουργεί έως σήμερα, σηματοδότησε την εξέλιξη του σε βιομηχανική μονάδα παραγωγής. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, η Δραπετσώνα ήταν ουσιαστικά μια παραγκούπολη, ένας αθέατος εργατικός οικισμός. Αναγνωριζόταν ως η πιο υποβαθμισμένη συνοικία του Πειραιά, εξαιτίας της συγκέντρωσης των πορνείων των Βούρλων, αλλά και της συνάθροισης χασισοποτών. Οι κάτοικοί της, κυρίως βιομηχανικοί εργάτες και φτωχοί πρόσφυγες, εγκαταστάθηκαν άναρχα και αυθαίρετα, διαμένοντας σε παραπήγματα. Ωστόσο, η εγκατάσταση και επέκταση των βιομηχανικών μονάδων έως τον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου, καθώς και η κατασκευή της σιδηρένιας γέφυρας στον Άγιο Διονύση (1904) συνέβαλε στη σύνδεση της Δραπετσώνας με το λιμάνι του Πειραιά και ενίσχυσε την οικιστική εγκατάσταση των εργατών.²⁴ Συνεπώς, η επιλογή του χώρου για την εγκατάσταση του εργοστασίου, εκτός από την εγγύτητα στα μεταφορικά μέσα, από τη μια, προϋπέθετε την προσφορά εργατικού δυναμικού για τη λειτουργία του εργοστασίου. Από την άλλη, η εγκατάσταση του εργοστασίου στη Δραπετσώνα λειτούργησε ως μοχλός αστικοποίησης, συγκροτώντας μια νέα εργατική κοινότητα γύρω από τη στρατιωτική παραγωγή.

Είκοσι πέντε χρόνια μετά την ίδρυση του κρατικού εργοστασίου παραγωγής στρατιωτικών ενδυμάτων στην Αυστραλία, το ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών κατασκεύασε ένα σύμπλεγμα βιο-

19. Παπάγος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του*, ό.π., 148· Παπαστεφανάκη, «Το Γουδί της Αθήνας», ό.π., 213-214.

20. Στέφανος Μίλεσης, «Στην παλαιά “Κοπή” του Πειραιά», Πειραιόραμα, 12.3.2018, <https://pireorama.blogspot.com/2018/03/kopi-Peiraia.html> (πρόσβαση: 27.2.2026).

21. Η επέκταση των δικτύων παροχής ηλεκτρικής ενέργειας στο Νέο Φάληρο (1899) και στο Κερατσίνι (1929), η κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών Πειραιά - Αθήνας (μέχρι το Θησείο, 1869), Πειραιά - Πελοποννήσου (1886) και Πειραιά - Σταθμού Λαρίσης (Αθήνα) στον Άγιο Διονύση (1904) συνέβαλαν στη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009), 57.

22. Η εισροή στον Πειραιά νησιωτών, προσφύγων και εσωτερικών μεταναστών καθορίστηκε από την Κρητική Επανάσταση (1866-1869), τον Ελληνοτουρκικό του 1897, τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922), αλλά και από το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Αμερική και αλλού· Αργιαντώνη, «Βιομηχανία», ό.π., 199· Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., 41-43.

23. Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, (Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015), 186, <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1700> (πρόσβαση 27.2.2026).

24. Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2019), 19-20, 50, 53, 55.

μηχανικών κτιρίων στη Δραπετσώνα, όπου μεταφέρθηκε το 700 ΣΕ. Η παραγωγή, οργανωμένη σε τμήματα Κοπής - Ραφής, με γαζωτικές μηχανές (ηλεκτροκίνητες και ποδοκίνητες), ραφή κουμπιών, σιδερωτήριο, κοπτήριο, ραφείο και γενικές/βοηθητικές υπηρεσίες, αποτυπώνει την εφαρμογή της τεϊλορικής μεθόδου παραγωγής. Κύριος στόχος ήταν η τυποποίηση της μαζικής παραγωγής και η μέγιστη αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού μέσω της σταδιακής κατανομής της εργασίας σε φάσεις και σε ακόμη μικρότερα τμήματα, ώστε να επαναλαμβάνονται συγκεκριμένες επιμέρους διαδικασίες. Η διαφοροποίηση των λειτουργιών και η εξειδίκευση των σταδίων εργασίας αναδεικνύουν την εξέλιξη του βιομηχανικού χαρακτήρα του εργοστασίου, σε επίπεδο τόσο δομής όσο και οργάνωσης της εργασίας.²⁵ Κύριος στόχος ήταν η τυποποίηση της μαζικής παραγωγής και η μέγιστη αξιοποίηση των εργαζομένων μέσω της σταδιακής κατανομής της εργασίας σε φάσεις και, στη συνέχεια, σε ακόμη μικρότερα τμήματα, ώστε να επαναλαμβάνονται συγκεκριμένες επιμέρους διαδικασίες. Η διαφοροποίηση των λειτουργιών και η εξειδίκευση των σταδίων αναδεικνύουν την εξέλιξη του εργοστασιακού χαρακτήρα, τόσο σε επίπεδο δομής όσο και οργάνωσης της εργασίας.

Αξίζει να επισημανθεί ότι παρόμοια παραγωγικά τμήματα είχε και το εργοστάσιο της Αυστραλίας, με τις εξής διαφορές: Πρώτον, δεν είχε ποδοκίνητες μηχανές, καθώς η διοίκηση έδινε προτεραιότητα στον σύγχρονο εξοπλισμό, επιδιώκοντας οι γαζώτριες να εργάζονται σε μηχανές τελευταίας τεχνολογίας, ήδη από το 1912. Δεύτερον, έδινε ιδιαίτερη προσοχή στα πατρόν²⁶ των στρατιωτικών ενδυμάτων. Συγκεκριμένα, τα πρωτότυπα πατρόν φυλάγονταν, σφραγισμένα και αρχειοθετημένα ανά αύξοντα αριθμό και με περιγραφή του κάθε ενδύματος, σε ξεχωριστό δωμάτιο.²⁷ Στην Ελλάδα, η ύπαρξη του τμήματος ποδοκίνητων μηχανών καταδεικνύει, αφενός, τον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό των γαζωτικών μηχανών και, αφετέρου, το γεγονός ότι η παραγωγή εξακολουθούσε να βασίζεται κυρίως στην ένταση της εργασίας, αν και οι ποδοκίνητες μηχανές άρχισαν σταδιακά να αποσύρονται από την παραγωγή ήδη πριν από το 1940.

Το Στρατιωτικό Εργοστάσιο Ένδυσης - Υπόδησης (700 ΣΕ), 1909-1941: Γυναικεία εργασία, έμφυλος καταμερισμός και οργάνωση της παραγωγής

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα (1885), ο Πειραιάς περιγραφόταν ως «Εργοστάσιο Ραπτικής»,²⁸ λόγω της έντονης συγκέντρωσης επιχειρήσεων και εργαστηρίων ραπτικής στην περιοχή. Οι γυναίκες, και ιδίως οι προσφυγίνες –πολλές από τις οποίες ήταν χήρες ή ορφανά κορίτσια που αναγκάζονταν να εργαστούν για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους– αποτέλεσαν τον βασικό κορμό του εργατικού δυναμικού που παρήγε στρατιωτικές στολές, ράβοντας φασόν στα σπίτια τους. Ωστόσο, δύο σημεία χρήζουν ιδιαίτερης επισήμανσης: Πρώτον, το επάγγελμα του ράπτη ανδρικών ενδυμάτων είχε τη μορφή κλειστής, αυστηρά ανδρικής συντεχνίας. Χαρακτηριστικά, το καταστατικό του Σωματείου Εμπορραπτεργατών Πειραιά όριζε ότι: «Μέλη του Σωματείου γίνονται πάντες οι εξασκούντες το επάγγελμα του συστηματικού ράπτου. Αποκλείονται της εγγραφής οι μη γνωρίζοντες την ραπτική και επαγγελλόμενοι τον εμποροράπτην (κοινώς ετοιματζήδες). Και οι μεν γνωρίζοντες την ραπτική και εκτελούντες ετοιμούς ενδυμασίας, έχουν το δικαίωμα της εγγραφής και της ψήφου, αλλά αποκλείονται της εκλογής ως διοικητικά μέλη».²⁹ Καθίστα-

25. Γενικό Επιτελείο Στρατού/Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων (ΓΕΣ/ΥΣΑ), Αρ. Φίλμ 93/21/Α/1933, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· Αρ. Φίλμ 100/21/Γ/1938, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ».

26. Πατρόν είναι το σχέδιο ή το πρότυπο, από χαρτί ή άλλο υλικό, πάνω στο οποίο βασίζεται η κοπή του υφάσματος για την κατασκευή ενός ρούχου σε καθορισμένες διαστάσεις. Κάθε κομμάτι του ρούχου (μανίκι, μπροστινό, πίσω μέρος κ.λπ.) έχει το δικό του τμήμα πατρόν.

27. Mosseveld, *The Australian Army Uniform and the Government Clothing Factory*, ό.π., 33.

28. Εφ. *Σφαίρα*, 26 Οκτωβρίου 1885.

29. *Καταστατικόν του εν Πειραιεί Σωματείου των Εμπορραπτεργατών Πειραιώς* (εν Πειραιεί: εκ του Τυπογραφείου της Εφημερίδος «Χρονογράφου», 1901), 4.

ται σαφές ότι οι επαγγελματίες ράπτες αντιμετώπιζαν με υποτίμηση τόσο τους «ετοιματζήδες», δηλαδή όσους ασχολούνταν με το εμπόριο, όσο και τους εμποροράπτες, οι οποίοι συμμετείχαν στη μαζική παραγωγή ενδυμάτων σε προκαθορισμένα μεγέθη, όπως συνέβαινε και με τη ραφή στρατιωτικών στολών.

Δεύτερον, η πλειονότητα των γυναικών απασχολούνταν σε εργαστήρια μοδιστρικής, ενώ στα ραφεία ανδρικών ενδυμάτων εργάζονταν κυρίως γυναίκες προερχόμενες από φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Οι νεαρές αυτές εργαζόμενες εισέρχονταν από μικρή ηλικία στον χώρο της εργασίας, χωρίς προοπτική ή επιθυμία να κατακτήσουν την τέχνη σε επαγγελματικό επίπεδο ή να ανοίξουν δικό τους εργαστήριο· εργάζονταν πρωτίστως για την κάλυψη των βασικών βιοτικών τους αναγκών. Ως αποτέλεσμα, εργάζονταν περισσότερες ώρες από τις συναδέλφισσές τους στα μοδιστράδικα και συνήθως τοποθετούνταν σε βοηθητικές εργασίες ή στο ράψιμο παντελονιών.³⁰ Οι γυναίκες αυτές, που κατά κανόνα έραβαν ανδρικά ρούχα, αλλά όχι αποκλειστικά, συχνά αγόραζαν μια ραπτομηχανή με δόσεις (περίπου 3 δρχ. τον μήνα) και στρέφονταν στο φασόν, ράβοντας με το κομμάτι στο σπίτι τους – κυρίως στρατιωτικές στολές. Με αυτόν τον τρόπο συνέβαλλαν στο οικογενειακό εισόδημα, παρέχοντας μια άτυπη μορφή γυναικείας εργασίας, η οποία δεν αμφισβητούσε τα κυρίαρχα έμφυλα στερεότυπα, σύμφωνα με τα οποία οι γυναίκες όφειλαν να παραμένουν εντός της οικιακής σφαίρας.³¹

Στο τμήμα ιματισμού (μερική διαχείριση κοπής - ραφής) της ΓΑΥΣΠ επικεφαλής ήταν ένας ανθυπολοχαγός, ενώ απασχολούνταν περίπου δέκα κόπτες και εννέα ράπτριες, ποσοστό που αντιστοιχούσε σε 45% γυναικείου εργατικού δυναμικού. Το τμήμα είχε ως βασικές αρμοδιότητες την παραλαβή υλικών από προμηθευτές του εξωτερικού ή από εγχώρια εργαστήρια και εργοστάσια, την παράδοση στρατιωτικών στολών για κατ' αποκοπή ραφή (φασόν) σε γυναίκες που εργάζονταν κατ' οίκον, καθώς και την αποθήκευση και μεταφορά του στρατιωτικού υλικού προς τις μονάδες.³²

Την ίδια περίοδο, το κρατικό εργοστάσιο ιματισμού στην Αυστραλία απασχολούσε μεγάλο αριθμό πολιτών εργαζομένων –κατά μέσο όρο 80 άνδρες και 438 γυναίκες– γεγονός που αναδεικνύει τη σαφή αριθμητική και λειτουργική υπεροχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία. Η σύγκριση αυτή υπογραμμίζει την περιορισμένη εκβιομηχάνιση που χαρακτήριζε την Ελλάδα, όπου κυριαρχούσαν μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις με 1-5 εργάτες, περιορισμένα κεφάλαια και κατά κανόνα οικογενειακή οργάνωση. Αντιθέτως, στην Αυστραλία η αναγνώριση της ανάγκης για εκτεταμένη, τυποποιημένη και τεχνικά άρτια παραγωγή οδήγησε στην υποκατάσταση της ραφής στρατιωτικών ενδυμάτων από τους επαγγελματίες ράπτες με μια μεγάλη, σύγχρονη και κεντρικά οργανωμένη κρατική βιομηχανία.³³

Στο τμήμα ιματισμού της ελληνικής αποθήκης, για την κοπή του στρατιωτικού ρουχισμού απασχολούνταν άνδρες κόπτες, οι οποίοι ήταν παράλληλα και ράπτες. Η «Συλλογή Εργαλείων Ράπτου»³⁴

30. Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1920)*, (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, 2002), 130-131.

31. Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., 88· διαφημιστική καταχώριση, Βασιλείου Μπακοδήμα, Εφ. Χρονογράφος, 20 Ιουνίου 1915. Με βάση τις απογραφές των ετών 1907 και 1920 (*Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής πληθυσμού κατά την 27ην Οκτωβρίου 1907 και Απογραφή βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18.12.1920*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος), η παρεχόμενη οικιακή εργασία με το κομμάτι παραλείπονταν από τα επίσημα καταγεγραμμένα στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία οι γυναίκες που εργάζονταν στην ελληνική βιομηχανία ήταν εργάτριες σε ποσοστό 86,20% και εργοδότες σε ποσοστό 3,19%, συνήθως ιδιοκτήτριες των εργαστηρίων ενδυμάτων. Το 1915, η Βιομηχανική και Βιοτεχνική Επιθεώρηση, λόγω μη καταγραφής της οικιακής εργασίας, εκτιμούσε, ενδεχομένως με υπερβολή, ότι υπήρχαν περίπου 20.000 απασχολούμενες στην κατ' οίκον ραφή σε όλη τη χώρα. Γενικότερα, την περίοδο 1907-1928, η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης ήταν κατά 11,3% μεγαλύτερη από την αύξηση της απασχόλησης επί του συνόλου· Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες*, ό.π., 32-33· Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1950* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990), 33· Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», ό.π., 179.

32. ΓΕΣ/ΥΣΑ, Αρ. Φίλμ 75Α/21/Α/1909-1913, «ΗΔ-ΓΑΥΣΠ».

33. Mosseveld, *The Australian Army Uniform and the Government Clothing Factory*, ό.π., 38.

34. ΓΕΣ/ΥΣΑ, ό.π., Αρ. Φίλμ 100/21/Γ/1937, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· *Εικονογραφημένος Κατάλογος Συλλογών Εργαλείων*,

διακρίνεται χαρακτηριστικά για τον έμφυλο προσδιορισμό της χρήσης των εργαλείων και περιλάμβανε τσάντα εργαλείων, σίδερο, ψαλίδια μικρού και μεσαίου μεγέθους, δακτυλήθρα, μεζούρα, βελόνες ραψίματος, καρφίτσες, σαπούνη σημαδέματος, καθώς και λευκή και μαύρη κλωστή. Οι κόπτες-ράπτες αναλάμβαναν την επί μέτρον κοπή και ραφή ιματισμού, όπως ενδυμάτων για τη Σχολή Ευελπίδων ή για μεγάλου μεγέθους στολές. Σχεδίαζαν πάνω στο ύφασμα τα επιμέρους τμήματα για χιτώνια, χλαίνες, πουκάμισα και παντελόνια, στη συνέχεια τα έκοβαν, τα τρύπωναν και τα έραβαν στη μηχανή. Η εργασία τους, ωστόσο, δεν περιοριζόταν στις ειδικές παραγγελίες, πραγματοποιούσαν επίσης κοπή στρατιωτικού ιματισμού σε προκαθορισμένα μεγέθη, τα οποία ράβονταν φασόν από εξωτερικές ράπτριες. Ενδεικτικό της παραγωγικής δυναμικής του τμήματος είναι δημοσίευμα της εφημερίδας *Σφαίρα*, σύμφωνα με το οποίο, κατά την επιθεώρηση της ΓΑΥΣΠ, ο Γάλλος οικονομικός επιμελητής Bonnier επαίνεσε τον διευθυντή της αποθήκης, αλλά και την απόδοση του τμήματος, καθώς είχε επιτευχθεί η κατασκευή 400.000 στολών, παρά την ανεπαρκή τεχνική υποδομή του.³⁵

Οι άνδρες κόπτες και ράπτες κατείχαν την ανώτερη βαθμίδα της εργασιακής ιεραρχίας. Παρότι η εξειδικευμένη τεχνογνωσία τους ήταν κρίσιμη για την παραγωγική διαδικασία και, κατ' επέκταση, για τη συνολική λειτουργία του τμήματος ιματισμού, η εργασιακή τους θέση δεν ήταν σταθερή· οι επανειλημμένες απολύσεις και εκ νέου προσλήψεις τους αποκαλύπτουν τον ευμετάβλητο και μη μόνιμο χαρακτήρα της απασχόλησής τους.³⁶ Οι γυναίκες του τμήματος απασχολούνταν κυρίως στις επιδιορθώσεις ή στις μεταποιήσεις μεταχειρισμένου στρατιωτικού ρουχισμού. Παράλληλα, μεγάλος αριθμός γυναικών εργαζόταν κατ' αποκοπήν (φασόν) από τα σπίτια τους. Αξιοματικός αναλάμβανε την παράδοση του προς ραφή ιματισμού στις ράπτριες, ενώ στα ατομικά βιβλιάρια που τηρούσαν οι εξωτερικές ράπτριες καταγράφονταν με ακρίβεια τα είδη που παραλάμβαναν, έραβαν και επέστρεφαν στη ΓΑΥΣΠ. Τέλος, ειδική επιτροπή ελέγχου, αποτελούμενη επίσης από αξιωματικούς, εξέταζε την ποιότητα του παραδιδόμενου ιματισμού.³⁷

Ωστόσο, η έλλειψη ικανών ραπτριών αποτελούσε σημαντικό πρόβλημα, όπως καταγραφόταν συχνά στις ημερήσιες διαταγές της αποθήκης. Πολλές φορές οι γυναίκες ράπτριες παρέδιδαν ατελώς ραμμένα τα στρατιωτικά ενδύματα, καθώς δεν διέθεταν την απαραίτητη τεχνογνωσία για την ολοκληρωμένη ραφή τους.³⁸ Η επίλυση του ζητήματος της μαζικής παραγωγής στρατιωτικού ιματισμού διευκολύνθηκε από μια σειρά παραγόντων: την αύξηση του πληθυσμού του Πειραιά λόγω των προσφυγικών εισροών και της ανάγκης των νεοαφιχθέντων για εργασία, από την εμφάνιση δύο φθηνών και εύχρηστων εργαλείων –της πλεκτομηχανής και της ραπτομηχανής– που οδήγησαν στην εμπορευματοποίηση της γυναικείας οικιακής εργασίας, καθώς επέτρεψαν στις γυναίκες να συμβάλουν στο οικογενειακό εισόδημα ράβοντας κατ' αποκοπήν από το σπίτι τους, και από την υποστήριξη φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών.³⁹ Παρά την υποτίμησή της και τη συχνά «αόρατη» θέση της, η γυναικεία εργασία υπήρξε καθοριστική, τόσο για τη στρατιωτική παραγωγή όσο και για τη στήριξη της οικογενειακής οικονομίας, αναδιαμορφώνοντας τα όρια και τα νοήματα της οικιακής εργασίας.

Στην Αθήνα και στον Πειραιά, η φιλανθρωπία προβλήθηκε ως καθήκον των πολιτών της σύγχρονης κοινωνίας απέναντι στους οικονομικά αδύναμους συμπολίτες τους, γεγονός που αποτυπώθηκε στην ίδρυση ορφανοτροφείων, πτωχοκομείων, εργαστηρίων για άπορες κορασίδες και σχολών για άπορους παίδες. Το φιλανθρωπικό έργο συνδέθηκε τόσο με το χριστιανικό καθήκον και τη σωτηρία της ψυχής όσο και με τη διατήρηση ή την απόκτηση κοινωνικού κύρους για όσους εμπλέκονταν σε

Γενικών Επιτελείων Στρατού/Διευθύνσεις Υλικού Πολέμου - 651 ΑΒΥΠ (Αθήνα: τύποις 651 ΑΒΥΠ, 1957), 104-105. Αν και ο *Εικονογραφημένος Κατάλογος* είναι μεταγενέστερος, ωστόσο οι συλλογές εργαλείων που απεικονίζονται συμφωνούν με προγενέστερες καταγραφές τους στις ΗΔ στο Φίλμ 100.

35. ΓΕΣ/ΥΣΑ, ό.π., φίλμ 75Α/21/Α/1909, 1911-1913, «ΗΔ-ΓΑΥΣΠ»· Εφ. *Σφαίρα*, 5 Νοεμβρίου 1913.

36. ΓΕΣ/ΥΣΑ, ό.π., φίλμ 75Α/21/Α/1909, 1911-1913, «ΗΔ-ΓΑΥΣΠ».

37. ΓΕΣ/ΥΣΑ, ό.π., Αρ. Φίλμ 75Α/21/Α/1909-1913, «ΗΔ-ΓΑΥΣΠ».

38. ΓΕΣ/ΥΣΑ, ό.π., Αρ. Φίλμ 75Α/21/Α/1909, «ΗΔ-ΓΑΥΣΠ».

39. Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., 85, 87-88.

αυτό. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η φτώχεια ταυτίστηκε όλο και περισσότερο με την εργατική τάξη, καθώς η ανεργία είχε πλήξει σοβαρά τεχνίτες και εργάτες της βιομηχανίας, οδηγώντας σε απεργίες, που προκάλεσαν ανησυχία στην αστική τάξη. Η «ανακάλυψη» της φτωχής οικογένειας συνέβαλε τόσο στην ανάπτυξη οργανωμένων μορφών προνοιακής φιλανθρωπίας όσο και στην ενεργό συμμετοχή των γυναικών των αστικών οικογενειών σε φιλανθρωπικές δράσεις. Η άφιξη των προσφύγων μετά τις μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τον δημόσιο ρόλο των γυναικών, οι οποίες ανέλαβαν πρωτοβουλίες για την περίθαλψη και τη σίτισή τους. Σε τελική ανάλυση, ο απώτερος στόχος της οργανωμένης φιλανθρωπίας ήταν η «ηθικοποίηση» των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και η ενίσχυση της πειθαρχίας των υποκειμένων τους, ως μέσο κοινωνικού ελέγχου.⁴⁰

Ο Σύνδεσμος των Κυριών προς Προστασίαν της Εργάτιδος (ιδρ. 1904) μεριμνούσε όχι μόνο για τη σίτιση των εργατριών –μέσω της παροχής υγιεινής τροφής στα συσσίτια– και για την περίθαλψη των ασθενών, αλλά και για την επιμόρφωσή τους μέσω του «Κυριακού Σχολείου», όπου διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και χριστιανική κατήχηση. Παράλληλα, ο Σύνδεσμος αναλάμβανε την εξεύρεση εργασίας για τις γυναίκες αυτές. Η εργασία θεωρούνταν μέσο κοινωνικής ηθικοποίησης και πειθαρχίας της εργάτριας, ώστε να διαφυλάσσεται η ηθική της ακεραιότητα και ο ιδιωτικός της βίος στο αστικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο εκλαμβάνονταν ως ιδιαίτερα ευάλωτη στην εκμετάλλευση από άτομα αμφίβολης ηθικής.⁴¹

Πρωτοβουλίες για τη ραφή στρατιωτικού ιματισμού αναλάμβαναν επίσης σχολές θηλέων και οι εκπαιδευτρίες τους. Σε αυτές, μαθήτριες, νέες γυναίκες αλλά και κυρίες εύπορων οικογενειών πρόσφεραν δωρεάν εργασία για τη ραφή των ασπρορούχων του στρατού, ενώ οι άπορες γυναίκες αμείβονταν με ένα μικρό αντίτιμο. Ήδη από το 1889, η Ένωση των Ελληνίδων είχε ιδρύσει Επαγγελματική και Οικοκυρική Σχολή, στην οποία φοιτούσαν πάνω από εκατό μαθήτριες, διδασκόμενες, μεταξύ άλλων, κοπτική και ραπτική. Ο στόχος της σχολής ήταν διττός: αφενός, να παράσχει οικοκυρική μόρφωση στα κορίτσια των εύπορων οικογενειών και, αφετέρου, να ενισχύσει τη «κατ' οίκον μικροβιομηχανία», δηλαδή την κατ' αποκοπήν εργασία (φασόν) για άπορες νέες. Κατά τον πόλεμο του 1897, η Εφορία Παροχής Εργασιών της Ένωσης δημιούργησε ένα εργαστήριο στην Αθήνα και ένα στον Πειραιά, απασχολώντας καθημερινά 830 εργάτριες, κυρίως προσφυγίνες από τη Θεσσαλία και γυναίκες εφέδρων. Από αυτές, οι 500 εργάζονταν φασόν στο σπίτι, ενώ οι υπόλοιπες στα εργαστήρια. Η παραγωγή της Ένωσης ανήλθε σε 10.000 κομμάτια στρατιωτικού ιματισμού. Μετά τη λήξη του πολέμου, τα εργαστήριά της στράφηκαν στη ραφή ετοιμών ενδυμάτων προς πώληση, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνέχιση της εργασίας για τις άπορες γυναίκες και να αποφευχθεί η ανεργία τους.⁴²

Ωστόσο, η εμπλοκή παρθεναγωγείων και φιλανθρωπικών σωματείων στη ραφή του στρατιωτικού ιματισμού δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα για τις φτωχές ράπτριες που προμηθεύονταν εργασία απευθείας από την αποθήκη του στρατού. Λίγο πριν από την έναρξη του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897, το ιδιόμορφο καθεστώς της άμισθης ή υποπληρωμένης φιλανθρωπικής ραφής κατέστη κοινωνικά προβληματικό, καθώς η εργασία φασόν –την οποία προσέφεραν 1.100 ράπτριες συνεργαζόμενες με την αποθήκη, σύμφωνα με τα αρχεία των αξιωματικών της– μειώθηκε αισθητά. Αιτία ήταν η δωρεάν ραφή του στρατιωτικού ιματισμού από εμποροράπτες και μαθήτριες των παρθεναγωγείων της Αθήνας. Επιπλέον, η Ένωση των Ελληνίδων είχε ιδρύσει εργαστήριο ραφής εντός του Δημοτικού Θεάτρου, προσφέροντας ημερομίσθιο μόλις 80 λεπτών με συσσίτιο, σε μια περίοδο κατά την οποία το ημερομίσθιο μιας έμπειρης ράπτριας ανερχόταν σε 2 έως 4 δραχμές. Η παρέμβαση αυτή του φιλανθρωπικού σωματείου προκάλεσε την αντίδραση της δημοτικής αρχής του Πειραιά,

40. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης, 1860-1910* (Αθήνα: Νεφέλη, 2006), 277-278, 280, 282, 285.

41. ΦΕΚ 180 Α/9.8.1904, «Περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Πειραιεί Συνδέσμου των Κυριών προς προστασίαν της εργάτιδος». *Καταστατικόν του εν Πειραιεί Συνδέσμου Κυριών προς προστασίαν της Εργάτιδος* (εν Πειραιεί: τύπος Εφημερίδος «Χρονογράφος», 1904), 3-4· Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, ό.π., 249.

42. *Εφημερίς των Κυριών*, 20 Ιουνίου 1899· Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες*, ό.π., 145.

η οποία εξέφρασε τον φόβο ότι η λειτουργία του φιλανθρωπικού καταστήματος θα οδηγούσε σε περαιτέρω αύξηση του αριθμού των φτωχών της πόλης, εάν σε αυτούς προστίθεντο και οι πάνω από χίλιες ράπτριες που εργάζονταν για την αποθήκη του στρατού.⁴³

Το καθεστώς ραφής των στρατιωτικών ενδυμάτων παρέμενε προβληματικό, καθώς το Υπουργείο Στρατιωτικών δεν είχε τον πλήρη έλεγχο της διανομής του ιματισμού προς ραφή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των δυσλειτουργιών που προκαλούνταν αποτελεί η υπόθεση του Λυκείου των Ελληνίδων. Επειδή όφειλε να εξασφαλίσει εργασία για περίπου 1.300 άπορα κορίτσια που απασχολούνταν στα εργαστήριά του, το Λύκειο ζητούσε να παραλάβει στρατιωτικά ενδύματα προς ραφή από τον διευθυντή της ΓΑΥΣΠ. Ωστόσο, εκείνος αντιμετώπιζε αρνητικά την προοπτική συνεργασίας. Έτσι, ο φορέας αναγκάστηκε να απευθυνθεί απευθείας στον πρόεδρο της κυβέρνησης και υπουργό των Στρατιωτικών, Ελευθέριο Βενιζέλο, προκειμένου να εξασφαλίσει την απαιτούμενη έγκριση. Τελικά, στα τέλη του 1912, το Λύκειο των Ελληνίδων παρέδωσε στην αποθήκη του στρατού 30.000 πουκάμισα, 1.230 χιτώνια και 570 περισκελίδες (παντελόνια).⁴⁴

Όμως, παράπονα υποβλήθηκαν και από απόστρατους αξιωματικούς, οι οποίοι διαμαρτύρονταν ότι η αποθήκη δεν προμήθευε τις φτωχές οικογένειές τους με ρούχα προς ραφή. Και σε αυτή την περίπτωση, η εργασία διασφαλίστηκε κατόπιν άμεσης παρέμβασης του πρωθυπουργού. Παρόμοιες διαμαρτυρίες υπήρξαν και από τους κόπτες και ράπτες της ΓΑΥΣΠ, καθώς οι οικογένειές τους δεν επιτρέπονταν να εργάζονται κατ' αποκοπήν στο σπίτι. Το 1914, αποφασίστηκε να επιτραπεί η κατ' οίκον ραφή στρατιωτικών ενδυμάτων για τις οικογένειές τους, με τον περιορισμό ότι η αμοιβή δεν μπορούσε να υπερβαίνει τις 50 δραχμές ανά μήνα για την παρασχεθείσα εργασία.⁴⁵

Το 1915, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος στον Πειραιά συγκρότησε τμήματα Οικοκυρικής και Παροχής Εργασίας. Για ακόμη μία φορά, το φουαγιέ του Δημοτικού Θεάτρου χρησιμοποιήθηκε ως έδρα του τμήματος Παροχής Εργασίας, το οποίο λειτουργούσε υπό την επίβλεψη επιφανών κυριών της πόλης. Το τμήμα παραλάμβανε ιματισμό προς ραφή από τη ΓΑΥΣΠ και τον διένειμε αποκλειστικά σε άπορες οικογένειες επιστράτων. Οι άπορες ράπτριες αποκτούσαν δικαίωμα παραλαβής εργασίας μόνο μετά τη συμπλήρωση ειδικού εγγυητικού εντύπου που τους χορηγούσε η γραμματέας του Συνδέσμου. Το έντυπο αυτό έπρεπε να υπογραφεί από έναν φερέγγυο εγγυητή και από τον αστυνομικό υποδιευθυντή. Στη συνέχεια, η εγγυητική επιστολή κατετίθετο στον πρόεδρο και καταχωρούνταν σε γενικό βιβλίο, προτού δοθεί στις ράπτριες το ατομικό βιβλιάριο, όπου καταγραφόταν κάθε ιμάτιο που παραλάμβαναν προς ραφή. Στο γενικό βιβλίο είχαν καταχωρηθεί σχεδόν 900 άπορες οικογένειες επιστράτων, οι οποίες είχαν παραλάβει συνολικά περίπου 6.000 τεμάχια στρατιωτικού ιματισμού για κατ' αποκοπήν εργασία.⁴⁶

Η πολεμική δεκαετία συνέβαλε, παράλληλα, στην αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης, καθώς κατά τη διάρκεια του πολέμου είχαν δημιουργηθεί αρκετές θέσεις εργασίας. Από τη μια, τα μικρά αγροτικά νοικοκυριά είχαν καταστραφεί λόγω της δεκαετούς απουσίας των ανδρών. Από την άλλη, οι περισσότεροι στρατιώτες, μετά την απόσυρσή τους, δεν επέστρεφαν στα χωριά τους, αλλά παρέμεναν στις πόλεις. Έτσι δημιουργήθηκε ένα προλεταριάτο που ζούσε σε άθλιες συνθήκες εργασίας, κατοικίας και διαβίωσης. Στις πυκνοκατοικημένες εργατικές συνοικίες του Πειραιά, όπου αντιστοιχούσαν μόλις 2,8 μ² ανά κάτοικο και το 85% των οικογενειών διέμεναν σε ένα δωμάτιο με 4 έως 5 άτομα, οι περισσότερες γυναίκες εργάζονταν με τις ραπτομηχανές τους, ράβοντας φασόν στρατιωτικές στολές. Οι πρώτες εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας ήταν όμοιες με τις περιγραφές των φτωχών στη Μεγάλη Βρετανία στα μέσα του 19ου αιώνα.⁴⁷

43. Στο ίδιο.

44. Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες*, ό.π.· *Λογοδοσία Λυκείου των Ελληνίδων 1912* (Αθήνα: 1913), 4-6.

45. ΓΕΣ/ΥΣΑ, ό.π., Αρ. Φιλμ 75Α/21/Α/1914, «ΗΔ-ΓΑΥΣΠ».

46. Εφ. *Σφαίρα*, 15 Δεκεμβρίου 1915· Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες*, ό.π., 147.

47. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940* (Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989), 132· Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2019), 164.

Με την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα, περίπου 1.200.000 άτομα, παρατηρήθηκαν σημαντικές και μακροχρόνιες αλλαγές στη γυναικεία εργασία και διόγκωση της άτυπης οικονομίας του φασόν. Οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν μέχρι το 1927 στις μεγάλες πόλεις –Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Πειραιά– αυξάνοντας τον αριθμό εργατριών και υπαλλήλων. Χήρες γυναίκες και ορφανά κορίτσια αποτελούσαν την πλειονότητα και διαμόρφωσαν ένα νέο προλεταριάτο, απασχολούμενο κυρίως στους τομείς της μεταποίησης και των υπηρεσιών.⁴⁸ Η «Κοπή» περιγράφεται σε εφημερίδα της εποχής ως «στοργική μάνα», με «στρατιές γυναικών να σπεύδουν να προμηθευτούν υφάσματα για να ράψουν στο σπίτι τους». Η εικόνα αυτή αναδεικνύει τον ρόλο της ως καταφύγιο επιβίωσης για τον άπορο γυναικείο πληθυσμό, παρέχοντας τα μέσα για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην μέσα από την κατ' αποκοπήν εργασία στη ΓΑΥΣΠ.⁴⁹

Στις αρχές της επόμενης δεκαετίας (1930-1932), η ανδρική ανεργία αυξήθηκε εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, της ολοκλήρωσης δημοσίων και δημοτικών έργων –όπως το σύστημα ύδρευσης της Ούλεν και οι λιμενικές εγκαταστάσεις– καθώς και της μείωσης των εργαζομένων στο λιμάνι λόγω υπεραριθμίας λιμενεργατών. Αντίθετα, η γυναικεία απασχόληση εκτός σπιτιού παρουσίαζε συνεχή αύξηση: από 16% το 1907 στη βιομηχανία, έφθασε στο 20% το 1920, 23,2% το 1928 και κατέληξε σε 26,8% το 1951, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.⁵⁰

Είναι εμφανής η μετατόπιση της γυναικείας εργασίας από τον κλειστό χώρο του σπιτιού στη δημόσια σφαίρα, στα εργοστάσια και τις βιοτεχνίες. Οι γυναίκες που κατέφευγαν σε αυτά τα εργασιακά περιβάλλοντα απασχολούνταν κυρίως σε θέσεις που δεν απαιτούσαν προηγούμενη μαθητεία και τους απέφεραν άμεσα ημερομίσθιο, καθιστώντας τις ανειδίκευτες εργάτριες, συνήθως σε συγκεκριμένα τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας ή σε βοηθητικές εργασίες. Οι ειδικευμένες εργάτριες ήταν ελάχιστες και συγκεντρώνονταν κυρίως στην κλωστοϋφαντουργία. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «ανειδίκευτη εργασία» συχνά έκρυβε κανονική μαθητεία, όπως συνέβαινε με τις μοδίστρες, της οποίας η εκπαίδευση πραγματοποιούνταν κυρίως στο σπίτι και δεν αναγνωριζόταν επίσημα, αποδιδόμενη κατά συνέπεια στις «φυσικές ικανότητες» της γυναίκας.⁵¹

Το 1937, η μεταφορά του στρατιωτικού εργοστασίου στη Δραπετσώνα συνέπεσε με τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου υπό τον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος, επηρεασμένος από τα φασιστικά καθεστώτα της Ευρώπης, επιδίωξε, αφενός, την ανάπτυξη της βιομηχανίας σε νέους κλάδους και την καθετοποίηση της παραγωγής, αφετέρου, τον προσεταιρισμό των εργαζομένων και την αντιμετώπιση της ανεργίας. Η περίοδος αυτή σηματοδότησε, επίσης, τη μετάβαση της γυναικείας εργασίας, από την κατ' οίκον απασχόληση με το κομμάτι, στη μισθωτή εργασία. Παράλληλα, η οργάνωση της πολεμικής βιομηχανίας στον τομέα της στρατιωτικής ένδυσης έθεσε τα θεμέλια για τη συστηματική παραγωγή στρατιωτικών ενδυμάτων με μεθοδευμένες διαδικασίες μαζικής παραγωγής.⁵²

Η νέα κτιριακή υποδομή στο στρατόπεδο της Δραπετσώνας συνέβαλε στην αναδιοργάνωση της παραγωγής και στην αύξηση των προσλήψεων ιδιωτικού εργατικού προσωπικού. Η ημερήσια δύναμη στο τμήμα ένδυσης (ιματισμού) κυμαινόταν από 140 έως 380 εργαζόμενους και εργαζόμενες. Ειδικότερα, ο μέσος ημερήσιος αριθμός ήταν: 125 γαζώτριες στο τμήμα ηλεκτροκίνητων γαζωτικών μηχανών, 62 γαζώτριες στο τμήμα ποδοκίνητων μηχανών, 16 άνδρες στο τμήμα κοπής, 18 άνδρες

48. Κώστας Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2018), 59· Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, ό.π., 492· Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ό.π., 186.

49. Εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 23 Μαΐου 1929.

50. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., 96· Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, ό.π., 36.

51. Αβδελά, ό.π., σ., 37-38.

52. Χρήστος Χατζηωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα» στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1923-1940*, τομ. Β1 (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999), 54-55.

στο σιδερωτήριο και 30 άτομα –άνδρες και γυναίκες– στις γενικές/βοηθητικές εργασίες. Στο τμήμα κουμπί - κουμπότρυπα απασχολούνταν 52 άτομα, κυρίως γυναίκες, ενώ στο ραφείο 13 άτομα, κυρίως άνδρες.⁵³ Μέχρι το 1923, οι καταστάσεις εργαζομένων κατηγοριοποιούνταν ανά ειδικότητα και φύλο. Από τη δεκαετία του 1930, όμως, η καταγραφή γινόταν μόνο ανά τμήμα. Ως αποτέλεσμα, ο υπολογισμός του έμφυλου καταμερισμού εργασίας βασίστηκε στον επιμερισμό των τμημάτων στον ιματισμό: οι γυναίκες εργάζονταν στα τμήματα γαζωτικών μηχανών (ηλεκτροκίνητων και ποδοκίνητων) και ραφής κουμπιών, οι άνδρες στα τμήματα σιδερωτηρίου, ραφείου και κοπής, ενώ το τμήμα γενικών/βοηθητικών υπηρεσιών απασχολούσε μεικτό προσωπικό.

Ο «Κανονισμός εργασίας των ραπτριών» (1930) επιβεβαιώνει ότι οι γυναίκες περιοριζόνταν κυρίως στον ρόλο της γαζώτριας. Σύμφωνα με τον κανονισμό, οι εργαζόμενες εκτελούσαν διαδοχικά στάδια της παραγωγής, τοποθετούνταν σε συγκεκριμένες μηχανές χωρίς δυνατότητα μετακίνησης, έφεραν την ευθύνη για εργαλεία και υλικά, σε περίπτωση φθοράς, και υποχρεούνταν να φορούν ευπρεπή εργασιακή ενδυμασία. Όσον αφορά τις απολύσεις, η συνηθέστερη αιτία καταγραφόταν ως «οικειοθελής αποχώρηση» λόγω γάμου.⁵⁴

Συνοψίζοντας, εκτιμάται ότι τη δεκαετία του 1930 στα τμήματα ιματισμού εργάζονταν 73,44% γυναίκες και 21,88% άνδρες, ενώ το 4,69% των εργαζομένων αποτελούσαν μεικτές ομάδες ανδρών και γυναικών. Παρατηρείται, επομένως, ένα κοινό χαρακτηριστικό στις κρατικές βιομηχανίες στρατιωτικής ένδυσης, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αυστραλία: οι γυναίκες υπερίσχυαν αριθμητικά και απασχολούνταν κυρίως ως γαζώτριες, ενώ οι άνδρες, λιγότεροι σε αριθμό, εργάζονταν κυρίως ως κόπτες, ράπτες ή σιδερωτές.

Αντί επιλόγου

Η μελέτη της μαζικής παραγωγής στρατιωτικών στολών κατά την περίοδο 1909-1941 φωτίζει την αυξανόμενη επιρροή του στρατού στην οικονομία, στην εργασία, στην τεχνολογία και στη δημόσια ζωή, καθώς και τη σύνδεση των στρατιωτικών αναγκών με κοινωνικές και έμφυλες δομές. Η ανάλυση της οργάνωσης της εργασίας, της χρήσης γαζωτικών μηχανών και της κατανομής ανδρών και γυναικών στα τμήματα ένδυσης αποκαλύπτει πώς η παραγωγή αυτών των ειδών διαμόρφω-νε ευρύτερες κοινωνικές πρακτικές και οικονομικές πολιτικές. Ταυτόχρονα, η μελέτη θέτει νέα ερωτήματα σχετικά με τη μετάβαση από την κατ' οίκον εργασία στη μισθωτή, την τεχνολογική εξέλιξη των εργαστηρίων, τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας και τον ρόλο της ανάπτυξης της κρατικής βιομηχανίας στον τομέα της στρατιωτικής ένδυσης, υπογραμμίζοντας ότι η διερεύνηση αυτών των διαδικασιών παραμένει σε εξέλιξη και απαιτεί περαιτέρω ανάλυση. Επιπλέον, αφήνει ανοικτό το ζήτημα της συνέχισης της γυναικείας συμμετοχής και της ενσωμάτωσης αυτών των πρακτικών στη μεταπολεμική βιομηχανία.

53. ΓΕΣ/ΥΣΑ, Αρ. Φίλμ 84/21/Α/1934-1935, «Αξιωματικών ΓΑΥΣΠ»· Αρ. Φίλμ 93/21/Β/1933, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· Αρ. Φίλμ 94/21/Β/1933-1934, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· Αρ. Φίλμ 95/21/Β/1935, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· Αρ. Φίλμ 96/21/Β/1936, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· Αρ. Φίλμ 97/21/Β/1936-1937, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· Αρ. Φίλμ 99/21/Β/1937-1938, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· Αρ. Φίλμ 105/21/Γ/1940-1941, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ».

54. ΓΕΣ/ΥΣΑ, Αρ. Φίλμ 90/21/Α/1930, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ»· ό.π., Αρ. Φίλμ 99/21/Β/1937, «Γραμματεία ΓΑΥΣΠ».

Εθνικισμός και αθλητισμός: Λέσχες φιλάθλων στη Σερβία και στην Κροατία κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΜΠΑΛΙΟΓΛΟΥ

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τον ρόλο των λεσχών φιλάθλων σερβικών και κροατικών ομάδων κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο στην ανάπτυξη του εθνικισμού. Παράλληλα, διερευνά τη συνέχιση και αναπαραγωγή εθνικιστικών ιδεολογημάτων μεταξύ των μελών τους μετά τη διάλυση της γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας και τη συγκρότηση των μεταγιουγκοσλαβικών κρατών. Στο πλαίσιο αυτό, η ανάλυση επικεντρώνεται τόσο σε σερβικές όσο και σε κροατικές λέσχες φιλάθλων. Μεθοδολογικά, η έρευνα βασίζεται στην ανάλυση πρωτογενών πηγών, ιδίως δημοσιευμάτων από εφημερίδες. Επιπλέον, αξιοποιείται δευτερογενής βιβλιογραφία που αφορά τόσο ιστορικές εξελίξεις όσο και τη διάδοση εθνικιστικών ιδεών στους κόλπους των φιλάθλων. Τέλος, γίνεται χρήση διαδικτυακών πηγών σχετικών με την ιστορική πορεία των εν λόγω λεσχών, καθώς και με τις εθνικιστικές τους δράσεις και εκδηλώσεις.

Abstract

This article examines the role of supporters' clubs of Serbian and Croatian teams during the post-Tito period in the development of nationalism. It further explores the persistence and reproduction of nationalist ideologies among their members following the dissolution of the Yugoslav federation and the formation of the post-Yugoslav states. Within this framework, the analysis focuses on both Serbian and Croatian supporters' clubs. Methodologically, the study is based on the analysis of primary sources, particularly newspaper articles. In addition, it draws on secondary literature addressing both historical developments and the dissemination of nationalist ideas within supporter communities. Finally, the research incorporates online sources related to the historical trajectory of these clubs, as well as their nationalist activities and events.

Ο βασικός στόχος αυτού του άρθρου αφορά την ανάδειξη του ρόλου που διαδραμάτισαν οι λέσχες φιλάθλων των σερβικών και κροατικών ποδοσφαιρικών ομάδων κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο στην πυροδότηση της εθνικιστικής έξαρσης, καθώς τα γήπεδα της Γιουγκοσλαβίας είχαν ήδη μετατραπεί σε χώρους έντονων συγκρούσεων πριν από την έναρξη των πολεμικών συρράξεων. Παράλληλα, το άρθρο εξετάζει τη διαίωνιση των εθνικιστικών ιδεολογημάτων μεταξύ των μελών των φιλάθλων λεσχών και μετά τη διάλυση της γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας και τη δημιουργία των μεταγιουγκοσλαβικών κρατών.

Οι σερβικές λέσχες φιλάθλων που αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης είναι αυτές των φιλάθλων του Ερυθρού Αστέρα Βελιγραδίου, που ονομάζονται Ντέλιγε (Delije), και των φιλάθλων της ομάδας Παρτιζάν Βελιγραδίου που φέρουν την ονομασία Γκρόμπαρι (Grobari). Από τις κροατικές λέσχες εξετάζονται αυτές των οπαδών της Ντίναμο Ζάγκρεμπ που ονομάζονται Μπαντ Μπλου Μπόις (Bad Blue Boys) καθώς και των οπαδών της ποδοσφαιρικής ομάδας Χάιντουκ Σπλιτ, που έχουν την ονομασία Τορτσίντα Σπλιτ (Torcida Split).

Για να γίνει η ανάλυση του θέματος θεωρήθηκε σημαντικό να προηγηθεί ένα ιστορικό πλαίσιο, καθώς και μια σύντομη αναφορά στην ανάπτυξη του σερβικού και του κροατικού εθνικισμού κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο. Ακολουθεί η παρουσίαση των σερβικών και κροατικών λεσχών και η συμβολή τους στην ανάπτυξη του εθνικισμού. Μετέπειτα γίνεται αναφορά στην εθνική έξαρση και την οπαδική βία και στο τέλος υπάρχουν τα συμπεράσματα.

Αναφορικά με τη μεθοδολογία της έρευνας και της συγκέντρωσης του υλικού, οι κύριοι άξονες της μεθοδολογικής προσέγγισης αφορούν την εξέταση πρωτογενών πηγών και συγκεκριμένα τη μελέτη άρθρων της σερβικής εφημερίδας *Πολίτικα* (Politika) καθώς και της κροατικής *Σπόρτσκε Νόβοστι* (Sportske Novosti). Παράλληλα, η έρευνα περιλαμβάνει τη μελέτη δευτερογενούς βιβλιογραφίας, που αναφέρεται σε ιστορικά στοιχεία, καθώς και στη διάδοση εθνικιστικών ιδεών εντός των οπαδικών λεσχών. Τέλος, αξιοποιούνται διαδικτυακές πηγές που σχετίζονται με την ιστορία των εν λόγω λεσχών, καθώς και με τις εθνικιστικές τους δράσεις και εκδηλώσεις.

Ιστορικό πλαίσιο

Η διάλυση της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου συνιστά μία από τις σημαντικότερες γεωπολιτικές μεταβολές των αρχών του 20ού αιώνα. Στην Κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια αναδύθηκαν νέα εθνικά κράτη, με εξαίρεση το Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, το οποίο διακρινόταν για τον πολυεθνικό του χαρακτήρα. Η εθνοτική σύνθεση του νεοσύστατου βασιλείου παρουσίαζε σημαντική ποικιλομορφία, καθώς σε αυτό κατοικούσαν Σέρβοι, Κροάτες, Σλοβένοι, Βόσνιοι Μουσουλμάνοι, Σλάβοι Μακεδόνες και Αλβανοί. Παράλληλα, υπήρχαν εθνικές μειονότητες Ούγγρων, Βλάχων, Εβραίων και Ρομά.¹ Οι θρησκείες που επικρατούσαν ήταν η ορθοδοξία, ο καθολικισμός και το ισλάμ.² Το βασίλειο αντιμετώπιζε σοβαρά δομικά προβλήματα, τα σημαντικότερα εκ των οποίων αφορούσαν τις διαφωνίες σχετικά με τη θεσμική οργάνωση, καθώς και τον ανταγωνισμό μεταξύ, κυρίως, Σέρβων και Κροατών για την πρωτοκαθεδρία. Αρχικά, οι Κροάτες υποστήριζαν ότι το βασίλειο έπρεπε να οργανωθεί ως ομοσπονδία, στην οποία θα είχαν αυτονομία, όπως και στην Αυστροουγγαρία. Αντιθέτως, οι Σέρβοι επιδίωκαν τη δημιουργία ενός συγκεντρωτικού κράτους, συνέχεια του σερβικού, στο οποίο θα είχαν ηγεμονικό ρόλο.³

Στο τέλος της δεκαετίας του 1920, και συγκεκριμένα το 1928, ξέσπασε οξεία πολιτική κρίση, όταν ο βουλευτής σερβο-μαυροβουνιακής καταγωγής Πουνίσα Ράτσιτς (Puniša Račić) πυροβόλησε

1. Barbara Jelavich, *History of the Balkans: Twentieth Century* (Cambridge University Press, 1983), 151.

2. Catherine Samary, *Yugoslavia Dismembered*, μτφρ. Peter Drucker (Νέα Υόρκη: Monthly Review Press, 1995), 17.

3. Jelavich, *History of the Balkans*, 151-153.

βουλευτές του Κροατικού Ρεπουμπλικανικού Αγροτικού Κόμματος. Μεταξύ των θυμάτων ήταν και ο ηγέτης του κροατικού κόμματος, Στιέπαν Ράντιτς (Stjepan Radić). Το συμβάν αυτό κλιμάκωσε την πολιτική αστάθεια, προκαλώντας αιτήματα για αναθεώρηση του ισχύοντος Συντάγματος του Vidovan, όπως συνήθως αποκαλούνταν από τους βουλευτές των άλλων κομμάτων. Η κρίση παρείχε στον βασιλιά Αλέξανδρο την ευκαιρία να επιβάλει δικτατορικό καθεστώς στις 6 Ιανουαρίου 1929 και, το ίδιο έτος, να μετονομάσει το Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων σε Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας.⁴

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και συγκεκριμένα το 1941, οι ναζιστικές δυνάμεις κατέλαβαν τη Γιουγκοσλαβία και εγκατέστησαν στην εξουσία τον Κροάτη Άντε Πάβελιτς (Ante Pavelić), προσωπικότητα φιλογερμανικών αντιλήψεων.⁵ Παρά την επίσημη παράδοση του κράτους στους κατακτητές, αναπτύχθηκαν κινήματα αντίστασης. Ο σερβικής καταγωγής αξιωματικός Ντράζα Μιχαήλοβιτς (Draža Mihailović) αρνήθηκε να συμμορφωθεί με τις εντολές παράδοσης των στρατιωτικών δυνάμεων στους Γερμανούς και οργάνωσε ένοπλη αντίσταση στην κεντρική Σερβία. Οι στρατιωτικές δυνάμεις που συγκέντρωσε αποκλήθηκαν Τσέτνικ (Četnici). Παράλληλα, κομμουνιστικές δυνάμεις υπό τη διοίκηση του Γιόσιπ Μπροζ Τίτο (Josip Broz Tito) οργάνωσαν επίσης αντιστασιακό κίνημα, γνωστό ως Παρτιζάνοι του Τίτο. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο αντιστασιακών ομάδων χαρακτηρίζονταν από εχθρότητα και ανταγωνισμό. Τον Οκτώβριο του 1941 ξέσπασαν ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ τους, οι οποίες εξελίχθηκαν σε εμφύλιο πόλεμο που διήρκεσε έως το 1945, καταλήγοντας στη νίκη των Παρτιζάνων του Τίτο και την εξάλειψη των Σέρβων Τσέτνικ.⁶ Στον αντίποδα των αντιστασιακών κινήματων, η ομάδα του Άντε Πάβελιτς, οι επονομαζόμενοι Ουστάσι (Ustaše), συμάχησαν με τους Γερμανούς κατακτητές. Οι Ουστάσι, κροατικής εθνικότητας, ανέπτυξαν από το 1941 συστηματικές δράσεις εναντίον των σερβικών πληθυσμών, επιβάλλοντας τον εξαναγκαστικό προσηλυτισμό στη ρωμαιοκαθολική πίστη και προβαίνοντας σε εκτελέσεις Σέρβων ιερέων, τοπικών αρχόντων και διανοουμένων.⁷

Μετά την οριστική ήττα των δυνάμεων του Άξονα, η νέα ηγεσία της Γιουγκοσλαβίας προχώρησε στην απόδοση ευθυνών για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι κατηγορίες για εγκλήματα πολέμου απευθύνθηκαν τόσο στις ναζιστικές δυνάμεις όσο και στους συνεργάτες τους, ιδίως στους Ουστάσι και τον ηγέτη τους Άντε Πάβελιτς. Οι Παρτιζάνοι του Τίτο παρουσιάστηκαν ως το μοναδικό κίνημα που δεν είχε διαπράξει εγκλήματα πολέμου εναντίον των εθνοτήτων της Γιουγκοσλαβίας. Μάλιστα, μετά το τέλος του πολέμου το 1945, οι νικητές Παρτιζάνοι εξέδωσαν θανατικές καταδίκες και προχώρησαν στην εκτέλεση 10.000 ατόμων, τα οποία ήταν Κροάτες, Σλοβένοι και Σέρβοι Τσέτνικ, με την κατηγορία ότι ήταν εγκληματίες πολέμου.⁸

Η δεύτερη Γιουγκοσλαβία, η οποία οικοδομήθηκε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υπό τη διοίκηση του Γιόσιπ Μπροζ Τίτο (Josip Broz Tito), αποτέλεσε μια φιλόδοξη απόπειρα κατασκευής ενός πολυεθνικού σοσιαλιστικού κράτους. Το όραμα του Τίτο βασιζόταν στις αρχές της αδελφοσύνης και της ενότητας μεταξύ όλων των εθνοτήτων που συνέθεταν τη νέα ομοσπονδία, με απώτερο στόχο τη διαμόρφωση μιας ενιαίας γιουγκοσλαβικής εθνικής ταυτότητας. Αναγνωρίζοντας την εθνική πολυπλοκότητα της χώρας, ο Τίτο μετασχημάτισε τη Γιουγκοσλαβία σε ομοσπονδία έξι Λαϊκών Δημοκρατιών, που συγκροτήθηκαν σε εθνική βάση: τη Σλοβενία, τη Σερβία, την Κροατία,

4. Mark Biondich, «The Historical Legacy: The Evolution of Interwar Yugoslav Politics, 1918-1941», στο *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, επιμ. Lenard J. Cohen και Jasna Dragović-Soso (Ιντιάνα: Purdue University Press 2007), 58-61.

5. Stevan K. Pavlowitch, «The Legacy of Two World Wars: A Historical Essay», στο *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, επιμ. Lenard J. Cohen και Jasna Dragović-Soso (Ιντιάνα: Purdue University Press, 2007), 80.

6. Aleksandar Pavković, *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in the Balkans* (Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2000), 35-36.

7. Ο.π., 36-37.

8. Ο.π., 44-45.

το Μαυροβούνιο, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και τη Μακεδονία. Παράλληλα, δημιουργήθηκαν δύο αυτόνομες επαρχίες εντός της Δημοκρατίας της Σερβίας: η Επαρχία της Βοϊβοντίνας και η Επαρχία του Κοσσυφοπεδίου. Αυτή η δομή αποσκοπούσε στην εξισορρόπηση των εθνικών διεκδικήσεων και στη δημιουργία ενός σταθερού πολιτικού οικοδομήματος.⁹

Το εθνικό ζήτημα παρέμεινε κεντρικό σημείο αναφοράς και ανταγωνισμών στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία. Ο Τίτο υιοθέτησε την άποψη ότι η επίλυση των εθνικών αντιθέσεων θα επιτυγχανόταν μέσω της οικονομικής ανάπτυξης και της προόδου προς τον σοσιαλισμό. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης θα οδηγούσε σταδιακά στη μείωση και τελικώς στην εξάλειψη των εθνικών εντάσεων.

Το 1974 ψηφίστηκε νέο Σύνταγμα,¹⁰ με το οποίο δόθηκε ευρεία αυτονομία στις δύο σερβικές επαρχίες της Βοϊβοντίνας και του Κοσσυφοπεδίου, καθώς αυτές μπορούσαν πλέον να έχουν ίση εκπροσώπηση και να ασκούν το δικαίωμα της αρνησικυρίας (veto). Το νέο Σύνταγμα, σε συνδυασμό με την προγενέστερη απόφαση του Τίτο, το 1966, για την αποπομπή του άλλοτε στενού του συνεργάτη σερβικής καταγωγής Αλεξάνταρ Ράνκοβιτς,¹¹ προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις της σερβικής πλευράς, η οποία χαρακτήριζε την πολιτική του Τίτο ως αντισερβική. Οι Σέρβοι πίστευαν ότι με αυτόν τον τρόπο ο Τίτο και οι συνεργάτες του επιδίωκαν να μειώσουν εδαφικά τη Σερβία.¹²

Η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίστηκε από βαθιά ιδεολογική, οικονομική και πολιτική κρίση. Ο θάνατος του Τίτο, στις 5 Μαΐου 1980, σηματοδότησε την έναρξη μιας περιόδου αμφισβήτησης των θεμελιωδών επιλογών του γιουγκοσλάβου ηγέτη. Παράλληλα, παρατηρήθηκε αισθητή αύξηση του ιστορικού ενδιαφέροντος κάθε εθνότητας για τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, φαινόμενο που εκφράστηκε μέσω των τεχνών και της λογοτεχνίας. Αυτή η δεκαετία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην αποδόμηση του τιτοϊκού οράματος για τη δημιουργία ενός ενιαίου γιουγκοσλαβικού έθνους.¹³

Καθοριστικό παράγοντα στις εξελίξεις της δεκαετίας του 1990 αποτέλεσε η άνοδος νέων πολιτικών ηγετών, που ανέλαβαν τα ηνία των γιουγκοσλαβικών Δημοκρατιών μετά τις πολυκομματικές εκλογές του 1990. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τον Σέρβο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς (Slobodan Milošević), ο οποίος ανέλαβε την προεδρία της Ένωσης Κομμουνιστών Σερβίας το 1989, τον Φράνιο Τούτζμαν (Franjo Tuđman), που ίδρυσε το 1989 το κόμμα της Κροατικής Δημοκρατικής Ένωσης (HDZ) και το 1990 έγινε ο πρώτος πρόεδρος της Κροατίας, κερδίζοντας τις εκλογές, και τον

9. Βλ., μεταξύ άλλων, το ιστορικό ντοκιμαντέρ *Γιουγκοσλαβία, η άλλη πλευρά του καθρέφτη (Yugoslavia, the other side of the looking glass*, σκην. Vincent de Cointet, Arte France - Zeta Productions, 2016), μέρος Α', https://www.youtube.com/watch?v=MiwkhduXwhA&t=145s&ab_channel=Nearchos_Koursaros (πρόσβαση: 16 Μαρτίου 2026).

10. Αρχιτέκτονας του νέου Συντάγματος υπήρξε ο Έντβαρντ Καρντέλι (Edvard Kardelj), ένας από τους στενότερους συνεργάτες του Τίτο και σημαντικότατο στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος (ΚΡ), το οποίο το 1952 μετονομάστηκε σε Ένωση Κομμουνιστών Γιουγκοσλαβίας (ΣΚ). Ο Καρντέλι, ήδη από τη δεκαετία του 1950, επεδίωκε τη δημιουργία του «σοσιαλιστικού γιουγκοσλαβισμού», μιας ιδεολογικής κατασκευής που θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της αναγνώρισης της ενότητας και της ισότητας όλων των εθνοτήτων της Γιουγκοσλαβίας. Ο θεωρητικός στόχος ήταν η ανάπτυξη ενός ενιαίου γιουγκοσλαβικού πολιτισμού, βασισμένου στη συνεργασία και όχι στην αναγκαστική πολιτισμική αφομοίωση. Ο Καρντέλι πίστευε ότι μέσω της ανάπτυξης της σοσιαλιστικής συνείδησης και της αποκέντρωσης θα καθίστατο δυνατή η υπέρβαση του εθνικισμού και η κατεύθυνση προς τον «σοσιαλιστικό γιουγκοσλαβισμό». Hilde Katrine Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question* (Λονδίνο: I.B. Tauris, 2012), 352.

11. Υπήρξε στενός συνεργάτης του Τίτο μέχρι το 1966, καθώς τότε απομακρύνθηκε από κάθε κρατική θέση, με αφορμή μια υπόθεση υποκλοπών. Την καθαίρεσή του ακολούθησαν και άλλες καθαίρεσεις κρατικών αξιωματούχων, οι οποίοι ήταν στενοί του συνεργάτες, οι περισσότεροι σερβικής εθνικότητας. Η καθαίρεση του Ράνκοβιτς προκάλεσε έντονες συζητήσεις στη Γιουγκοσλαβία, και κυρίως στη Σερβία, σχετικά με τις αιτίες που οδήγησαν τον Τίτο να πάρει αυτή την απόφαση. Από το περιβάλλον του Τίτο η υπόθεση των υποκλοπών παρουσιάστηκε ως η αιτία της αποπομπής του. Η υπόθεση έγινε γνωστή, όταν ο Τίτο, το 1966, ανακάλυψε στο δωμάτιο και στο γραφείο του συσκευές παρακολούθησης. Τότε άρχισε έρευνα για τον Ράνκοβιτς, καθώς αυτός ήταν ο επικεφαλής των αστυνομικών και μυστικών υπηρεσιών. Άμεσα σχηματίστηκε επιτροπή για τη διερεύνηση του συμβάντος, το πόρισμα της οποίας παρουσιάστηκε στην ολομέλεια του Μπριούνι, το 1966. Εκεί αποφασίστηκε η απομάκρυνσή του από κάθε λειτουργία του κράτους· βλ. Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 189-191.

12. Samary, *Yugoslavia Dismembered*, 51-54.

13. Tea Sindbaek, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002* (Αarhus: Aarhus University Press, 2012), 139-140.

Milan Kučan, ο οποίος ήταν ηγέτης της Ένωσης Κομμουνιστών Σλοβενίας. Στην περίπτωση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, μετά τις εκλογές συγκροτήθηκε τρικομματική κυβέρνηση, καθώς κανένα κόμμα δεν κατάφερε να συγκεντρώσει την απόλυτη πλειοψηφία. Έτσι, λοιπόν, πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν ο Αλίγια Ιζετμπέκοβιτς (Alija Izetbegović), ο οποίος ήταν ένας από τους ιδρυτές και μετέπειτα επικεφαλής της Δημοκρατικής Δράσης (SDA), του κόμματος που υπερασπιζόταν τα δικαιώματα των Βόσνιων Μουσουλμάνων, ο Ράντοβαν Κάρατζιτς (Radovan Karadžić), ο οποίος είχε σκοπό την ένωση των Σερβοβόσνιων με τη μητέρα πατρίδα τους, δηλαδή τη Σερβία, είχε την στήριξη του Σλόμπονταν Μίλόσεβιτς και ήταν ιδρυτής του Σερβικού Δημοκρατικού Κόμματος (SDS) και, τέλος, το κόμμα των Κροατοβόσνιων, η Κροατική Δημοκρατική Ένωση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, το οποίο ήταν παράρτημα του HDZ της Κροατίας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Οι παραπάνω πολιτικές εξελίξεις, σε συνδυασμό με τη δυσμενή οικονομική θέση στην οποία είχε περιέλθει η Γιουγκοσλαβία, οδήγησαν πολύ σύντομα στη διάλυση της ομοσπονδίας.¹⁴

Στις 25 Ιουνίου 1991, το σλοβενικό κοινοβούλιο ανακήρυξε την ανεξαρτησία της Σλοβενίας. Η απόφαση αυτή προκάλεσε την άμεση αντίδραση της ομοσπονδιακής κυβέρνησης του Βελιγραδίου, η οποία έστειλε τμήματα του Γιουγκοσλαβικού Λαϊκού Στρατού (JNA) εναντίον της αποσχισθείσας Δημοκρατίας.¹⁵

Παράλληλα, εκδηλώθηκαν εχθροπραξίες στην Κροατία. Τον Απρίλιο του 1991 ξέσπασε βίαιη αναταραχή στην κροατική περιοχή της Κράινα, κοντά στα σύνορα με τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, όπου κατοικούσε σημαντικός σερβικός πληθυσμός που διεκδικούσε την απόσχιση της περιοχής και την ένωσή της με τη Σερβία. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους, η Κροατία ανακήρυξε την ανεξαρτησία της την ίδια ημέρα με τη Σλοβενία, προκαλώντας την παρέμβαση του Γιουγκοσλαβικού Λαϊκού Στρατού. Οι πολεμικές επιχειρήσεις εντάθηκαν τον χειμώνα του 1991. Οι εντάσεις μεταξύ Σέρβων και Κροατών διήρκεσαν έως το 1995 και χαρακτηρίζονταν από συνεχείς εχθροπραξίες.¹⁶

Αναφορικά με την ανεξαρτητοποίηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, στις αρχές Μαρτίου 1992 διοργανώθηκε δημοψήφισμα με πρωτοβουλία των κομμάτων των Κροατοβόσνιων (HDZ) και των Βόσνιων Μουσουλμάνων (SDA). Η σερβοβοσνιακή πλευρά επιχείρησε να παρεμποδίσει τη διεξαγωγή του, στήνοντας οδοφράγματα στους δρόμους του Σεράγεβο, χωρίς όμως επιτυχία. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, το οποίο ήταν υπέρ της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Βοσνίας, οδήγησε στην έναρξη καθημερινών ένοπλων συγκρούσεων και αποτέλεσε την απαρχή του βοσνιακού πολέμου.¹⁷

Μετά τις ανεξαρτητοποιήσεις και τους Γιουγκοσλαβικούς πολέμους, η Γιουγκοσλαβική ομοσπονδία αποτέλεσε παρελθόν. Η δημιουργία των μεταγιουγκοσλαβικών κρατών σηματοδότησε την οριστική εγκατάλειψη του τιτοϊκού οράματος για έναν ενιαίο Γιουγκοσλαβικό πολιτισμό και την επάνοδο σε ξεχωριστές εθνικές πορείες. Η μελέτη της διάλυσης της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας αποτελεί σημαντικό παράδειγμα των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν τα πολυεθνικά κράτη σε περιόδους πολιτικής μετάβασης και οικονομικής κρίσης, καθώς και της δυσκολίας κατασκευής υπερεθνικών ταυτοτήτων σε πλαίσιο έντονων εθνικών αντιθέσεων.

Η ανάπτυξη του σερβικού και του κροατικού εθνικισμού κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο

α. Η ανάπτυξη του σερβικού εθνικισμού

Η ένταση του σερβικού εθνικισμού κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο ήταν αποτέλεσμα πολλαπλών και αλληλοσυνδεόμενων παραγόντων. Καταλυτικό ρόλο έπαιξε η εσωτερική πολιτική που ασκήθηκε

14. Pavković, *The Fragmentation of Yugoslavia*, 112-117.

15. Eric Micheletti, *The Balkans at War: Yugoslavia divided 1991* (Χονκ-Κονγκ: Concord Publications, 1992), 5.

16. Ό.π., 29-30, 56.

17. Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (Λονδίνο: Penguin Books, 1992), 162-164.

στη Δημοκρατία της Σερβίας, αλλά και στη Γιουγκοσλαβική ομοσπονδία ήδη πριν από τη διάλυση. Ειδικότερα, η αποπομπή του Aleksandar Ranković ερμηνεύθηκε από τους Σέρβους ως συστηματική παραγκώνιση της Δημοκρατίας τους εντός του ομοσπονδιακού πλαισίου. Παράλληλα, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η ψήφιση του Συντάγματος του 1974, το οποίο αντιλήφθηκαν οι Σέρβοι ως μηχανισμό καταπάτησης των εθνικών τους δικαιωμάτων και συμφερόντων. Αναφορικά με τις εσωτερικές εξελίξεις στη Σερβία, καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Slobodan Milošević, ο οποίος αξιοποίησε το σύνολο των διαθέσιμων πολιτικών και προπαγανδιστικών μέσων προκειμένου να κατασκευάσει το αφήγημα περί διαχρονικών εθνικών απειλών, προσδιορίζοντας ως κύριους εχθρούς τους Κροάτες και τους Βόσνιους Μουσουλμάνους.

Ο σερβικός εθνικισμός ενισχύθηκε επίσης από τμήμα της σερβικής διανοήσης, μέσω της συγγραφής του Υπομνήματος (Memorandum) της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών (SANU), το οποίο αποσκοπούσε στην ανάδειξη της υποτιθέμενης περιθωριοποίησης των δικαιωμάτων του σερβικού έθνους από τα υπόλοιπα συστατικά έθνη της Γιουγκοσλαβίας. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του σερβικού εθνικισμού διαδραμάτισαν τα εθνικά αφηγήματα, μέσω των οποίων αναπαράγονταν και ενισχύονταν οι ιστορικές αδικίες που υποτίθεται ότι είχε υποστεί το σερβικό έθνος από Κροάτες και Βόσνιους Μουσουλμάνους. Σε αυτό το πλαίσιο, η εθνικιστική ιδεολογία διείσδυσε στην κοινωνική ζωή μέσω των αθλητικών οργανώσεων και των οπαδικών λεσχών. Χαρακτηριστικά, τα γήπεδα της Γιουγκοσλαβίας μετατράπηκαν σε χώρους έκφρασης εθνικιστικών παθών και εντάσεων, προδιαγράφοντας τις μελλοντικές εχθροπραξίες που θα λάμβαναν χώρα στην ομοσπονδία.¹⁸

β. Η ανάπτυξη του κροατικού εθνικισμού

Ο κροατικός εθνικισμός ενισχύθηκε επίσης από την εσωτερική πολιτική που ασκήθηκε στην ομοσπονδία. Ως αντίδραση στις ομοσπονδιακές πολιτικές αναπτύχθηκε το Κίνημα της Κροατικής Άνοιξης (Hrvatski Proljeće), το οποίο αποτέλεσε έκφραση της κροατικής επιθυμίας για αποδέσμευση από το ομοσπονδιακό πλαίσιο. Καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι εθνικοί μύθοι των Κροατών, μέσω των οποίων αναδεικνυόταν το ένδοξο ιστορικό παρελθόν του κροατικού έθνους και διατυπώνονταν ισχυρισμοί περί πολιτισμικής ανωτερότητας έναντι των άλλων εθνών της Γιουγκοσλαβίας. Καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση του κροατικού εθνικισμού αποτέλεσε και η άνοδος του Φράνιο Τούτζμαν στην κροατική πολιτική ηγεσία. Ο Τούτζμαν αξιοποίησε το σύνολο των διαθέσιμων πολιτικών εργαλείων για την προώθηση του κροατικού εθνικισμού, συμπεριλαμβανομένης της ιδιότητάς του ως ιστορικού.¹⁹ Μέσω αυτής επιδίωξε τη συμφιλίωση των Κροατών με το ιστορικό τους παρελθόν και την κινητοποίησή τους για την υπεράσπιση των εθνικών τους δικαιωμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, η διείσδυση του εθνικισμού στην κοινωνική ζωή πραγματοποιήθηκε μέσω των κροατικών αθλητικών οργανώσεων και των οπαδικών λεσχών, οι οποίες λειτούργησαν ως φορείς μετάδοσης εθνικιστικών ιδεολογημάτων.²⁰

18. Στυλιανή Μπαλιόγλου, «Οι εθνικιστικές εξάρσεις στη μετατιτοϊκή Γιουγκοσλαβία και ο πόλεμος στη Βοσνία» (διδασκαρική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή, 2025), 244-246.

19. Ο Tuđman, για να ανακινήσει τον κροατικό εθνικισμό, χρησιμοποίησε και την ιδιότητά του ως ιστορικού, κυρίως με την έρευνα των γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και κυρίως με τις δράσεις του κροατικού κινήματος των Ουστάσι. Σύμφωνα με την έρευνα που διεξήγε, οι Ουστάσι δεν προέβησαν σε όλες αυτές τις πράξεις για τις οποίες είχαν κατηγορηθεί από τους Σέρβους. Επίσης, υποστήριξε ότι δεν υφίσταται ο αριθμός των Σέρβων θυμάτων που υποστηρίζεται από τους Σέρβους, καθώς τα περισσότερα θύματα ήταν μη Σέρβοι. Όσο για τους Τσέτνικ, υποστήριξε ότι είχαν προβεί σε πολλά εγκλήματα εναντίον των Κροατών, ενώ έκανε λόγο για προσπάθεια συγκάλυψης των εγκλημάτων τους. Στόχος του, με την επαναξιολόγηση του κροατικού παρελθόντος, ήταν να αρθεί το στίγμα της γενοκτονίας από το κροατικό έθνος, ώστε να ανακτηθεί η αξιοπρέπειά του. Pavković, *The Fragmentation of Yugoslavia*, 92-94.

20. Μπαλιόγλου, «Οι εθνικιστικές εξάρσεις στη μετατιτοϊκή Γιουγκοσλαβία και ο πόλεμος στη Βοσνία», 248-249.

Οι σερβικές και οι κροατικές λέσχες και η συμβολή τους στην ανάπτυξη του εθνικισμού κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο

Καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του εθνικισμού, τόσο κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο όσο και μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας, διαδραμάτισαν οι οργανώσεις οπαδών των ποδοσφαιρικών ομάδων. Στη Σερβία, οι σημαντικότερες οργανώσεις αυτού του τύπου είναι των φιλάθλων του Ερυθρού Αστέρα Βελιγραδίου, που έχουν την ονομασία Ντέλιγε (Delije), καθώς και των οπαδών της Παρτιζάν Βελιγραδίου, που ονομάζονται Γκρόμπαραι (Grobari). Αναφορικά με την Κροατία, οι σημαντικότερες λέσχες οπαδών είναι οι Μπαντ Μπλου Μπόις (Bad Blue Boys), οι οποίοι υποστηρίζουν τη Ντίναμο Ζάγκρεμπ, καθώς και η οργανωμένη ομάδα υποστηρικτών της Χάιντουκ Σπλιτ, που έχουν την ονομασία Τορτσίντα Σπλιτ (Torcida Split). Οι οργανώσεις αυτές πρωταγωνίστησαν, αρχικά, σε επεισόδια που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του πρωταθλήματος της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εθνικιστική ρητορική τους συνεχίζεται και μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας και τη δημιουργία των μεταγιουγκοσλαβικών κρατών.

α. Οι σερβικές λέσχες φιλάθλων

Οι πρώτοι οργανωμένοι οπαδοί του Ερυθρού Αστέρα έκαναν την εμφάνισή τους το 1945, ενώ από τη δεκαετία του 1970 άρχισαν να αναπτύσσουν πιο ενεργή δραστηριότητα. Τα πλέον ενεργά μέλη κάθονταν στο κεντρικό τμήμα της βόρειας πλευράς του γηπέδου της ομάδας. Αρχικά, οι οπαδοί του Ερυθρού Αστέρα ήταν χωρισμένοι σε ομάδες, οι οποίες στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ενοποιήθηκαν υπό την κοινή ονομασία Delije,²¹ που σημαίνει γενναίοι.²² Αναφορικά με τους οπαδούς της Παρτιζάν Βελιγραδίου, εμφανίστηκαν το 1945, ωστόσο οι οργανωμένες δραστηριότητές τους άρχισαν από τη δεκαετία του 1950. Ιδιαίτερα σημαντική αποδείχθηκε η δεκαετία του 1970, κατά την οποία έγινε επίσημα αποδεκτή η ονομασία Grobari για τους οργανωμένους οπαδούς της Παρτιζάν Βελιγραδίου, ενώ επίσης και η οργανωτική δομή τους έφτασε στο απόγειό της, καθώς σε αυτή την περίοδο διαμορφώθηκαν τα επίσημα συνθήματα και τα διακριτικά στοιχεία τους.²³

Σε σχέση με τις εθνικιστικές τους δραστηριότητες, τα μέλη των Grobari εκφράζουν διαχρονικά θαυμασμό για τη μεσαιωνική Σερβία και υποστηρίζουν την υλοποίηση της ιδεολογίας της Μεγάλης Σερβίας. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, στη σερβική εθνική οντότητα θα έπρεπε να ενταχθούν όλα τα εδάφη της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και της Κροατίας όπου κατοικούν πληθυσμοί σερβικής καταγωγής, καθώς και το Μαυροβούνιο. Η ομάδα εκφράζει την πεποίθησή ότι ο σερβικός λαός οφείλει να αγωνίζεται συνεχώς προκειμένου όλα τα εδάφη που θεωρούνται σερβικά να ανήκουν αποκλειστικά στους Σέρβους, δηλώνοντας παράλληλα την ετοιμότητά τους για θυσία, εάν αυτό κρίνεται αναγκαίο για την επίτευξη του στόχου. Επιπλέον, κατά την αναφορά τους στους Κροάτες χρησιμοποιούν τον χαρακτηρισμό «Ουστάσι».²⁴

Σχετικά με τους Delije, κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο ηγετική φυσιογνωμία τους υπήρξε ο Željko Ražnatović, γνωστός και με το παρατσούκλι Arkan, ο οποίος αργότερα, κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στην Κροατία, είχε γίνει αρχηγός μιας σερβικής παραστρατιωτικής ομάδας που πήρε το όνομα «Τίγρεις».²⁵ Οι Delije υποστήριζαν ότι ήταν συνεχιστές της σερβικής παράδοσης και

21. «Red Star is the only thing in life that matters, the rest are trifles», *Delije Internet Fan Club*, <https://www.oaza.rs/sport/delije/linkovistrani/zprica-e.htm> (πρόσβαση: 16 Μαρτίου 2026).

22. «Football Tour: Red Star and Partizan Ultras History», *The Abroad Guide*, <https://theabroadguide.com/football-tour-red-star-and-partizan-ultras-history/> (πρόσβαση: 16 Μαρτίου 2026).

23. «History of Gravediggers (Grobari Beograd)», 19 Απριλίου 2018, *Balkanski Navijaci*, <https://balkanski-navijaci.com/history-of-gravediggers-grobari-beograd/> (πρόσβαση 16 Μαρτίου 2026).

24. Irena Pejić, «Navijacke grupe kao regrutna baza ekstremne decnije», στο *Istraživanja nacionalizma u Srbiji početkom 21. veka Ragovi mlađe ieneracije socioloja*, επιμ. Jovo Bakić (Βελιγράδι: Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet Institut za sociološka istraživanja, 2021), 173-174.

25. Milica Stojanovic, «Arkan's "Tigers" Unpunished 20 Years after Leader's Death», *Balkan Insight*, 15 Ιανουαρίου 2020, <https://balkaninsight.com/2020/01/15/arkans-tigers-unprosecuted-20-years-after-leaders-death/btj/>, (πρόσβαση: 16 Μαρτίου 2026).

πατριώτες. Δημιούργησαν χώρο συναντήσεων αλλά και κάρτες μέλους.²⁶ Χαρακτηριστικά παραδείγματα για την ανάπτυξη του εθνικισμού μέσα από την εν λόγω σερβική λέσχη αποτελούν τα παρακάτω συνθήματα που τραγουδούσαν οι Σέρβοι οπαδοί πριν από τη διεξαγωγή του αγώνα της ομάδας τους με την κροατική ομάδα Ντιναμό Ζάγκρεμπ: «Απόψε θα γίνουν ταραχές, θα γίνει της τρελής. Να! Φτάνουν οι χούλιγκαν στους δρόμους του Ζάγκρεμπ. Θα αντιλαλούνε τα τσεκούρια, θα αντηχήσουν οι αλυσίδες, Να! Έρχονται οι τσιγγάνοι, οι τελείως τρελαμένοι». «Εμείς είμαστε οι Ντέλιγε της άγριας Σερβίας. Βγείτε στα μπαλκόνια, χαιρετίστε τη σερβική φυλή. Από το Κόσοβο μέχρι το Κνιν, ένας Σέρβος δίπλα στον άλλον. Σέρβε Σλόμπο (Μιλόσεβιτς), η Σερβία είναι στο πλευρό σου. Ποιος τολμάει να το πει, ψεύδεται όποιος λέει ότι η Σερβία είναι μικρή. Δεν είναι μικρή, δεν είναι μικρή, έδωσε τον Σλόμπονταν! Μαναστίρσκα, Μαναστίρσκα, σέρβικο ρακί. Μ' αυτό ανάβει, ω Σλόμπονταν, η σερβική στρατιά».²⁷

Επιπροσθέτως, μετά τη διάλυση της ομοσπονδίας και τη δημιουργία των μεταγιουγκοσλαβικών κρατών, για να ενισχύσουν ακόμη περισσότερο τον σερβικό εθνικισμό, σε φόρουμ συζητήσεων των Delije εμφανίζονται θεωρίες περί συνωμοσίας εναντίον του σερβικού έθνους. Οι μεγαλύτεροι συνωμότες φέρονται να είναι οι ΗΠΑ, η Ε.Ε. και η Καθολική Εκκλησία.²⁸ Βέβαια, επικίνδυνοι συνωμότες είναι, κατ' αυτούς, και οι Σέρβοι πολίτες, οι οποίοι ανήκουν σε μη κυβερνητικές οργανώσεις, καθώς και στην κοινότητα των ΛΟΑΤΚΙ.²⁹ Επιπλέον, ως οι κυριότεροι αντίπαλοι προσδιορίζονται οι Κροάτες και οι Αλβανοί του Κοσόβου. Οι δεύτεροι δαιμονοποιούνται και εξομοιώνονται με τρομοκράτες, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζονται με υποτιμητικούς όρους. Σχετικά με τους Κροάτες, οι αρνητικές αναφορές εστιάζουν κυρίως στην εθνική τους ταυτότητα, καθώς θεωρούνται από τα μέλη της ομάδας ως Σέρβοι που απώλεσαν την εθνική τους συνείδηση.³⁰ Επίσης, για τους Βόσνιους Μουσουλμάνους υποστηρίζεται ότι τρέφουν έντονα αρνητικά συναισθήματα προς τους Σέρβους.³¹

Παράλληλα, ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδεται στη «δοξασμένη σερβική ιστορία» και στους αγώνες των προγόνων για την υπεράσπιση των εθνικών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, τα μέλη της ομάδας εκφράζουν θαυμασμό προς το σερβικό κίνημα των Τσέτνικ και τον ηγέτη τους Ντράζα Μιχαήλοβιτς, τον οποίο θεωρούν ως έναν από τους σημαντικότερους εθνικούς ήρωες. Σύμφωνα με την ιδεολογική τους προσέγγιση, οι Σέρβοι οφείλουν να υπερασπιστούν το έθνος τους ακολουθώντας το πρότυπο των Τσέτνικ, το οποίο χαρακτηρίζεται από αντικροατικό, αντικομμουνιστικό, αντιμουσουλμανικό και ορθόδοξο προσανατολισμό.³² Σχετικά με τη διατήρηση της εθνικής συνέχειας, εκφράζεται η πεποίθηση ότι όλοι οι Σέρβοι οφείλουν να συνδέσουν την ταυτότητά τους με την ορθόδοξη παράδοση και τον εθνικισμό. Αυτό περιλαμβάνει τη συστηματική συμμετοχή στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, την ενεργό παρουσία σε ορθόδοξες εορταστικές εκδηλώσεις και τη διαφύλαξη των εθνικών παραδοσιακών στοιχείων ως μέσων πολιτισμικής συνέχειας.³³

β. Οι κροατικές λέσχες φιλάθλων

Αναφορικά με την ιστορική εξέλιξη των κροατικών οπαδικών οργανώσεων Μπαντ Μπλου Μπόις (Bad Blue Boys) και Τορτσίντα Σπλιτ (Torcida Split), η οργάνωση των Torcida Split ιδρύθηκε το 1950,

26. «Red Star is the only thing in life that matters...»

27. «Ντιναμό - Ερυθρός Αστέρας: "Αντιλαλούνε τα τσεκούρια". Ο ποδοσφαιρικός αγώνας στο Ζάγκρεμπ, που σηματοδότησε την αρχή του πολέμου στην Γιουγκοσλαβία», *Μηχανή του Χρόνου*, <https://www.mixanitouxronou.gr/antilaloune-ta-tsekouria-i-alisidesna-erchonte-i-tsingani-i-telios-trelameni-o-podosferikos-agonas-pou-xekinise-enan-emfilio-polemo/> (πρόσβαση 16 Μαρτίου 2026).

28. Jovana Živanić, «Organizacija i ideološko usmerenje navijacke grupe Delije», στο *Istraživanja nacionalizma u Srbiji početkom 21. veka Ragovi mlađe ieneracije socioloja*, επιμ. Jovo Bakić (Βελιγράδι: Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet Institut za sociološka istraživanja, 2021), 144.

29. Διαχρονικά όλοι οι εθνικιστές ήταν εναντίον της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας.

30. Živanić, «Organizacija i ideološko usmerenje navijacke grupe Delije», 145-146.

31. Ό.π., 147.

32. Ό.π., 153-154.

33. Ό.π., 151-152.

από ομάδα νεαρών Κροατών της πόλης.³⁴ Η οργάνωση αναπτύχθηκε σημαντικά κατά τη δεκαετία του 1970, περίοδο κατά την οποία εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τα χαρακτηριστικά πανό της ομάδας, οι σημαίες, τα συνθήματα και τα παραδοσιακά τραγούδια υποστήριξης. Επιπλέον, κατά την ίδια χρονική περίοδο ξεκίνησαν οι οργανωμένες εξωγηπεδικές συναντήσεις των μελών της οργάνωσης, οι οποίες διεξάγονταν κυρίως στον παραλιακό δρόμο της πόλης του Σπλιτ.³⁵ Η επίσημη ίδρυση της οργάνωσης των Bad Blue Boys πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1986.³⁶

Όπως συνέβη και στην περίπτωση των Σέρβων, έτσι και στην περίπτωση των Κροατών το ποδόσφαιρο αναδείχθηκε σε φορέα εθνικιστικής ιδεολογίας. Οι Torcida Split, κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του εθνικισμού, καθώς φάνηκε να συμμαχούν με τους Bad Blue Boys με σκοπό να αντιμετωπίσουν τον αλλοεθνή εχθρό, που δεν ήταν άλλος από τα μέλη των λεσχών των σερβικών ομάδων.³⁷ Επιπλέον, κατά τη διάρκεια των Γιουγκοσλαβικών πολέμων, οπαδοί της ομάδας συμμετείχαν ενεργά στον «Πατριωτικό πόλεμο»,³⁸ τόσο μέσω της στρατιωτικής τους συμμετοχής στον κροατικό στρατό όσο και μέσω της οικονομικής υποστήριξης των πολεμικών επιχειρήσεων της Κροατίας.³⁹

Σχετικά με τις δράσεις των Bad Blue Boys διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του κροατικού εθνικισμού, γεγονός που διαφαίνεται από τη θερμή υποστήριξη που επέδειξαν τα μέλη της λέσχης προς το πρόσωπο του Φράνιο Τούτζμαν, καθώς και από τις ιδέες που εξέφραζαν υπέρ της ανεξαρτητοποίησης της Κροατίας από τη Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδία. Ως πρότυπα των μελών της λέσχης εμφανίζονται προβληματικές ιστορικές φιγούρες, όπως ο Αδόλφος Χίτλερ και ο Άντε Πάβελιτς. Αυτός ο ιδεολογικός προσανατολισμός αντικατοπτρίζεται στα χαρακτηριστικά εθνικιστικά συνθήματα που υιοθέτησαν: «Όταν είσαι χαρούμενος χτύπα ένα Σέρβο, όταν είσαι χαρούμενος μαχαίρωσε ένα Σέρβο».⁴⁰

Η εθνικιστική τους ρητορική συνεχίζεται και μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας, γεγονός που διαφαίνεται από τα εθνικιστικά τους συνθήματα, κατά τη διάρκεια των αγώνων της ομάδας τους, τα οποία αποτελούσαν και συνθήματα των Ουστάσι, αλλά και σε γκραφίτι που απεικονίζουν τον Αδόλφο Χίτλερ και τον Άντε Πάβελιτς σε χώρους όπου συχνάζουν μέλη της λέσχης.⁴¹

Εθνική έξαρση και οπαδική βία

Επίσης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα γήπεδα της Γιουγκοσλαβίας είχαν μετατραπεί σε χώρους έντονων συγκρούσεων πριν από την έναρξη των πολεμικών συρράξεων στη Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγκρουσης μεταξύ λεσχών διαφορετικών εθνών αποτελούν τα επεισόδια που έλαβαν χώρα στο Ζάγκρεμπ την ημέρα της διεξαγωγής του αγώνα μεταξύ της κροατικής ομάδας Ντιναμό Ζάγκρεμπ και της σερβικής Ερυθρός Αστέρας, τα οποία παρουσιάστηκαν μονομερώς τόσο από τα σερβικά όσο και από τα κροατικά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Ο αγώνας μεταξύ των δύο ομάδων είχε προγραμματιστεί για τις 13 Μαΐου 1990 στην έδρα της Ντιναμό Ζάγκρεμπ, το γήπεδο Μάξιμιρ, όπου μετέβησαν και Σέρβοι οπαδοί. Οι συγκρούσεις μεταξύ Σέρβων και Κροατών

34. «A History Timeline About Torcida», *History Timelines*, <https://historytimelines.co/timeline/torcida> (πρόσβαση: 16 Μαρτίου 2026).

35. «The History of Torcida», *Official site of HNK Hajduk Split*, <https://hajduk.hr/eng/club/fans> (πρόσβαση: στις 16 Μαρτίου 2026).

36. Άκης Τριανταφύλλου, «Κροάτες χούλιγκαν “Bad Blue Boys”: Χίτλερ, Πάβελιτς και... ποδόσφαιρο», *Η Καθημερινή*, 8 Αυγούστου 2023, <https://www.kathimerini.gr/society/562559014/kroates-choylygkan-bad-blue-boys-chitler-pavelits-kai-podosfairo/> (πρόσβαση: 16 Μαρτίου 2026).

37. «The History of Torcida».

38. Οι Κροάτες, από την πλευρά τους, χαρακτήρισαν τον πόλεμο με τη Σερβία ως «πατριωτικό», καθώς διαμέσου αυτού υπερασπίζονταν την πατρίδα τους από τη σερβική επιθετικότητα· βλ. λήμμα «Domovinski rat», *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/domovinski-rat> (πρόσβαση: 16 Μαρτίου 2026).

39. «A History Timeline About Torcida».

40. Τριανταφύλλου, «Κροάτες χούλιγκαν “Bad Blue Boys”».

41. Στο ίδιο.

οπαδών ξεκίνησαν πριν από τη διεξαγωγή του αγώνα στους δρόμους του Ζάγκρεμπ και συνεχίστηκαν εντός του αγωνιστικού χώρου, με αποτέλεσμα να μη διεξαχθεί ο αγώνας.⁴²

Αρχικά, στην εφημερίδα *Politika*⁴³ υποστηρίχθηκε ότι οι Κροάτες ήταν υπαίτιοι για όλα τα γεγονότα, και μάλιστα δόθηκε στη δημοσιότητα μια φωτογραφία που έδειχνε έναν παίκτη της Ντιναμό, ο οποίος ήταν και μέλος της Εθνικής Γιουγκοσλαβίας, να χτυπά έναν αστυνομικό πριν από τη διεξαγωγή του αγώνα. Ακόμη, σύμφωνα με τα στοιχεία που έδινε η εφημερίδα, οι οπαδοί της Ντιναμό ξεκίνησαν όλα τα επεισόδια, πρώτα από τους δρόμους του Ζάγκρεμπ. Υποστήριζε επίσης ότι ο Κροάτης πρόεδρος Franjo Tuđman ήταν εννοχρηστωτής των επεισοδίων, καθώς χρησιμοποιούσε τις λέσχες των ομάδων με σκοπό την εξυπηρέτηση των προσωπικών του συμφερόντων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, μάλιστα, είχε χρηματοδοτήσει τους οπαδούς της εν λόγω λέσχης, ώστε να ενταχθούν στο κόμμα του και όταν χρειάζεται να συνδράμουν για να πετυχαίνει ο ίδιος αυτά που ήθελε.⁴⁴

Αντιθέτως, στην εφημερίδα *Sportske Novosti*⁴⁵ υποστηρίχθηκε ότι οι εχθροπραξίες προκλήθηκαν από τους οπαδούς του Ερυθρού Αστέρα. Μάλιστα, παίκτης της Ντιναμό Ζάγκρεμπ δήλωσε ότι παίκτες και οπαδοί της ομάδας προσπαθούσαν να προστατευτούν από τις επιθέσεις των αλλοεθνών οπαδών. Επίσης, εκτός από τους οπαδούς του Ερυθρού Αστέρα, κατηγορήθηκε και η αστυνομία που παρευρισκόταν εκείνη τη στιγμή στο γήπεδο, γιατί δεν προσπάθησε να σταματήσει τους οπαδούς της αντίπαλης ομάδας.⁴⁶

Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, καθίσταται σαφές ότι οι λέσχες φιλάθλων των σερβικών και κροατικών ομάδων έχουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και διάδοση του εθνικισμού, τόσο κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο όσο και μετά τη διάλυση της ομοσπονδίας. Η διείσδυση εθνικιστικών ιδεολογημάτων στους κόλπους των οπαδικών οργανώσεων κατά τη μετατιτοϊκή περίοδο αποδεικνύεται από τις εχθροπραξίες κατά τη διάρκεια ποδοσφαιρικών αγώνων.

Επιπροσθέτως, η ανάλυση αναδεικνύει ότι οι κοινωνίες εντός της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας είχαν ήδη αναπτύξει τις προϋποθέσεις για την υποδοχή εθνικιστικών ιδεολογημάτων, καθώς τα μέλη των οπαδικών οργανώσεων επέδειξαν ετοιμότητα για την αφομοίωση τέτοιων ιδεών. Παράλληλα, διαπιστώνεται ότι τα έθνη της Γιουγκοσλαβίας ήταν προετοιμασμένα να διεκδικήσουν τα εθνικά τους δικαιώματα και να αγωνιστούν για την προάσπιση των συμφερόντων τους, γεγονός που αποκαλύπτει την αποτυχία των προσπαθειών επικράτησης του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού κατά την τιτοϊκή περίοδο. Συνολικά, η ανάπτυξη του εθνικισμού οδήγησε στις πολεμικές συγκρούσεις στα εδάφη της Κροατίας και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, καταλήγοντας στην τελική διάλυση της ομοσπονδίας και στη δημιουργία των μεταγιουγκοσλαβικών κρατών.

Επιπλέον, μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας και κατά τη διαδικασία σύστασης των μεταγιουγκοσλαβικών κρατών, η εθνικιστική ρητορεία συνεχίζει να βρίσκει πρόσφορο έδαφος στους κόλπους των οπαδικών οργανώσεων. Αυτό το φαινόμενο αναδεικνύει το παράδοξο ότι, παρά το γεγονός πως τα περισσότερα μέλη των οργανώσεων αυτών είχαν βιώσει την αγριότητα του πολέμου, εξακολουθούν να υποστηρίζουν την εθνικιστική ρητορική που εκφράστηκε από τους μετατιτοϊκούς ηγέτες υπό το πρόσχημα της προάσπισης των εθνικών δικαιωμάτων. Ταυτόχρονα, παρατηρείται η επιδίωξη κάθε έθνους να περάσει στη λήθη τις μνήμες της κοινής ιστορικής πορείας και να αναδείξει εκ νέου το «ένδοξο ιστορικό παρελθόν» του.

42. «Ντιναμό - Ερυθρός Αστέρας: “Αντιλαλούνε τα τσεκούρια”».

43. Η *Politika* εκδίδεται καθημερινά στο Βελιγράδι από το 1904 και είναι η παλαιότερη εφημερίδα που εκδίδεται μέχρι και σήμερα στα Βαλκάνια.

44. *Politika*, 14 Μαΐου 1990.

45. Κροατική αθλητική εφημερίδα, η οποία ιδρύθηκε το 1945 και εκδίδεται στο Ζάγκρεμπ.

46. *Sportske Novosti*, 14 Μαΐου 1990.

Ο ρόλος της σερβικής ορθόδοξης Εκκλησίας στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας και η σχέση της με τον σερβικό εθνικισμό

ΘΕΟΔΩΡΑ ΒΟΥΝΙΔΗ

Βαλκανιολόγος, Υπ. διδάκτορας, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει τον ρόλο της σερβικής ορθόδοξης Εκκλησίας στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας, χρησιμοποιώντας μια ολιστική προσέγγιση θρησκείας, πολιτικής και εθνικής ταυτότητας. Η σερβική ορθόδοξη Εκκλησία λειτούργησε διαχρονικά ως φορέας εθνικής συγκρότησης, αφού κατάφερε να συνδέσει συστηματικά τη θρησκευτική πίστη με την ίδια την εθνική ιδεολογία μέσω της ιστορικής μνήμης. Κατά τη δεκαετία των πολέμων του 1990, η Εκκλησία ανέλαβε ρόλο διαμορφωτή μιας ρητορικής νομιμοποίησης των συγκρούσεων στο όνομα ενός «ιερού αγώνα» στο εσωτερικό, και ειρηνοποιού στο εξωτερικό, η οποία διαμόρφωσε το ιδεολογικό πλαίσιο αποδοχής του πολέμου. Στη μεταπολεμική περίοδο, το αφήγημα της σερβικής ορθόδοξης Εκκλησίας προσπάθησε να ισορροπήσει μεταξύ της συμφιλίωσης και διατήρησης εθνικών και θρησκευτικών αφηγήσεων. Στο πλαίσιο αυτό υπήρξαν εσωτερικές φωνές κριτικής, οι οποίες όμως παρέμειναν περιορισμένες, χωρίς ιδιαίτερη επιρροή.

Abstract

This article examines the role of the Serbian Orthodox Church (SOC) in the Yugoslav wars, adopting a holistic approach that integrates religion, politics, and national identity. Historically, the SOC functioned as a key agent of nation-building, systematically linking religious faith with national ideology using historical memory. During the wars of the 1990s, the Church assumed a central role in shaping a legitimizing discourse of conflict, promoting internally the notion of a “holy struggle,” while externally projecting a peace-oriented stance. This dual rhetoric contributed to the formation of the ideological framework within which war was perceived as acceptable. In the post-war period, the narrative of the Serbian Orthodox Church sought to balance between reconciliation and the preservation of national and religious narratives. Within this context, internal critical voices did emerge; however, they remained limited in scope and influence.

Προκειμένου να κατανοήσουμε τον ρόλο της σερβικής ορθόδοξης Εκκλησίας (εφεξής ΣΟΕ) στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας και ιδιαίτερα τη σχέση της με τον σερβικό εθνικισμό, πρέπει πρωτίστως να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στη μελέτη του εθνικισμού, όπως έχει επηρεαστεί καθοριστικά από τη γνωστή διάκριση του Hans Kohn¹ ανάμεσα σε «δυτικό» και «ανατολικό» εθνικισμό, και τις αμφισβητήσεις που η παραπάνω διάκριση δέχτηκε και οι οποίες τελικά ερμηνεύουν το πλαίσιο της εμπλοκής της. Κατά τον Kohn, ο «δυτικός» εθνικισμός παρουσιάζεται ως πολιτειακός, φιλελεύθερος και δημοκρατικός, ενώ ο «ανατολικός» ως εθνοτικός, αυταρχικός και «αρχαϊκός». Πρόκειται για την τυπολογική διάκριση μεταξύ του λεγόμενου «δυτικού» (civic) και «ανατολικού» (ethnic) τύπου έθνους. Παρόλα αυτά, οι σύγχρονες προσεγγίσεις αντιμετωπίζουν τη θεωρία αυτή ως φορμαλιστική και υπεραπλουστευτική και βασίζονται στην «μείξη» του πολιτικού και πολιτισμικού στοιχείου του εθνικισμού, που αλληλεπιδρούν διαφορετικά –σε διαφορετικό βαθμό– ανά περίπτωση. Μην ξεχνάμε πως ο εθνικισμός είναι έννοια συνεχώς μεταβαλλόμενη, όπως, αντίστοιχα, και οι θεωρίες που τον συνοδεύουν. Στο πλαίσιο αυτό, στα Βαλκάνια, διαχρονικά παρουσιάστηκε το πολιτισμικό και θρησκευτικό στοιχείο ως κεντρικός φορέας εθνοτικής ταυτότητας, απουσία ισχυρού πολιτικού στοιχείου.² Η σερβική ορθόδοξη Εκκλησία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του σχήματος, καθώς λειτούργησε ιστορικά όχι μόνο ως θρησκευτικός θεσμός αλλά και ως πολιτικός και εθνικός δρών, ιδιαίτερα κατά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και τους πολέμους της δεκαετίας του 1990.

Το παρόν άρθρο υποστηρίζει ότι μια ολιστική μελέτη της ΣΟΕ κατά τον ύστερο 20ό αιώνα είναι καθοριστική για την κατανόηση της σύνδεσης ανάμεσα στον εθνικισμό, τη θρησκεία και τον πόλεμο στα Βαλκάνια. Ακολουθώντας την κριτική στις διχοτομικές κατηγοριοποιήσεις του εθνικισμού,³ η ανάλυση επικεντρώνεται στο πώς η ΣΟΕ συνέβαλε στην οικοδόμηση μιας σερβικής εθνικής ταυτότητας που ήταν ταυτόχρονα θρησκευτική και πολιτική, και πώς αυτή η ταυτότητα κινητοποιήθηκε σε στιγμές σύγκρουσης. Αντί να αντιμετωπίζει τον σερβικό εθνικισμό ως μονολιθικό ή στατικό φαινόμενο, το άρθρο αναδεικνύει τις πολλαπλές του εκφάνσεις στην Κροατία, τη Βοσνία και το Κόσοβο, δείχνοντας πώς ο λόγος της Εκκλησίας προσαρμοζόταν στις εκάστοτε συνθήκες, διατηρώντας όμως τον υπερκείμενο μύθο ενός «ουράνιου» και ιστορικά διωκόμενου έθνους.⁴ Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διπλή ρητορική της Εκκλησίας: πασιφιστική και οικουμενική όταν απευθυνόταν προς τη Δύση, αλλά εθνικιστική και εκλεκτική στο εσωτερικό.⁵ Η αμφισημία αυτή αναδεικνύει την πολιτική εργαλειοποίηση της θρησκείας και τον ρόλο της στη νομιμοποίηση σχεδίων όπως η «Μεγάλη Σερβία». Τέλος, το άρθρο εξετάζει τη μεταπολεμική αναπροσαρμογή της ΣΟΕ, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο η Εκκλησία διαχειρίστηκε την κληρονομιά της δεκαετίας του 1990, τόσο απέναντι σε εξωτερική κριτική όσο και σε περιορισμένες προσπάθειες αναστοχασμού, στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού και της ευρωπαϊκής πορείας.

Ιστορικό πλαίσιο

Η ιστορική σχέση μεταξύ εθνικισμού και Εκκλησίας στα Βαλκάνια υπήρξε βαθιά και διαμορφωτική για τις πολιτικές ταυτότητες της περιοχής. Σε αντίθεση με τα «δυτικά» μοντέλα εθνικισμού, όπου

1. Hans Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background* (McMillan, 1944).

2. Ελεονώρα Ναξίδου, *Η ευρωπαϊκότητα εντός της βουλγαρικής βαλκανικότητας: Ο Λιούμπεν Καραβέλοφ, ο φεντεραλισμός και οι Έλληνες* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021), 30-33.

3. Raul Cârstocea, «Synchronous Nationalisms: Reading the History of Nationalism in South-Eastern Europe between and beyond the Binaries», *National Identities* 24/5 (2021), 481-503.

4. Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* (New York University Press, 1999), 11-13.

5. Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States* (Oxford University Press, 2002), 89-108, 165-185.

ο εκσυγχρονισμός και ο διαχωρισμός Εκκλησίας - κράτους αποτέλεσαν κεντρικές εξελίξεις,⁶ στη Νοτιοανατολική Ευρώπη η θρησκεία διατήρησε ρόλο θεμελιώδους θεσμού που νομιμοποιούσε την εθνική ταυτότητα. Στη Σερβία ειδικότερα, η ΣΟΕ ανέλαβε από τον 19ο αιώνα να καλλιεργήσει μια εθνοθρησκευτική αφήγηση, συνδέοντας τον σερβικό εθνικισμό με την παράδοση της μεσαιωνικής Σερβίας και το τραύμα της οθωμανικής κυριαρχίας. Το Κόσοβο, χάρη στη μυθική διάσταση που έλαβε η μάχη του Κοσσυφοπεδίου (1389), κατέστη «ιερός τόπος» της σερβικής μνήμης, συμβολίζοντας την ενότητα θρησκείας και έθνους.⁷ Όπως επισημαίνει ο Mitja Velikonja, η ΣΟΕ λειτούργησε όχι μόνο ως πνευματικός θεσμός αλλά και ως «θεματοφύλακας της εθνικής συνέχειας» σε περιόδους ξένης κυριαρχίας, διατηρώντας την αίσθηση της συλλογικής ταυτότητας.⁸ Αυτή η ιστορική διαπλοκή μεταξύ θρησκείας και εθνικισμού αποτέλεσε τη βάση για τον ρόλο που διαδραμάτισε η ΣΟΕ κατά τους Γιουγκοσλαβικούς πολέμους του 1990.

Από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, τα μοναστήρια, οι τοιχογραφίες και τα εκκλησιαστικά κειμήλια λειτούργησαν ως «τόποι μνήμης», διατηρώντας το ιστορικό πλαίσιο και την εθνική συνείδηση του σερβικού λαού.⁹ Η δραστηριότητα του κλήρου στην εκπαίδευση και την πολιτισμική καθοδήγηση, όπως η ίδρυση σχολείων στις περιοχές της Παλαιάς Σερβίας, της Μακεδονίας και της Βοσνίας, από τον μητροπολίτη Μιχαήλ το 1868, συνέβαλε στην εδραίωση της εθνικής ταυτότητας τον 19ο αιώνα.¹⁰ Η γιορτή του αγίου Σάββα αποτέλεσε κεντρικό εργαλείο εκπαίδευσης και συγκέντρωσης πόρων για το σχολικό σύστημα, ενώ αργότερα η ΣΟΕ ανέλαβε ενεργό ρόλο στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και άλλων κρίσιμων ιστορικών γεγονότων, όπως η τουρκική και η αυστρουγγρική κατάκτηση και οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1990.¹¹

Η σχέση της Εκκλησίας με το κράτος στη Σερβία βασίστηκε στην αρχή της «συμφωνίας» (symphony), που προβλέπει συνεργασία χωρίς παρεμβάσεις στις αμιγώς αποκλειστικές αρμοδιότητες του καθενός, ενώ η Εκκλησία αναλάμβανε κοινωνικές, εκπαιδευτικές και διπλωματικές λειτουργίες, ενισχύοντας την ενότητα της θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας.¹² Όπως αναλύει η Radmila Radić, από την ίδρυση της αυτόνομης σερβικής Εκκλησίας από τον άγιο Σάββα τον 13ο αιώνα, η ΣΟΕ συνέδεσε τη θρησκευτική πίστη με την εθνική ταυτότητα, προωθώντας την ιδέα του «ορθόδοξου Σέρβου» ως βασικό στοιχείο της συλλογικής συνείδησης.¹³ Στον 20ό και τον 21ο αιώνα, η ΣΟΕ συνέχισε να επηρεάζει τη σερβική εθνική συνείδηση, συνεργαζόμενη με την κυβέρνηση, την ομογένεια και διεθνείς οργανισμούς, ενώ παράλληλα καλλιεργούσε την ιστορική μνήμη και την πολιτιστική κληρονομιά μέσω εκπαιδευτικών και τελετουργικών δραστηριοτήτων.¹⁴ Η Εκκλησία υπήρξε έτσι όχι μόνο θρησκευτικός θεσμός αλλά και βασικός φορέας συγκρότησης, διατήρησης και προβολής της σερβικής εθνικής ταυτότητας, καθιστώντας τη θρησκεία αδιαχώριστο στοιχείο του εθνικισμού στη Σερβία.

6. John Hutchinson - Anthony D. Smith (επιμ.), *Nationalism* (Oxford University Press, 1994), 162-165.

7. Anzulović, *Heavenly Serbia*, 5.

8. Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina* (Texas A&M University Press, 2003), 55-90.

9. Alena Alekseevna Mikhaylova, «Black and White Memories of Old Serbia: To the Informative Value of Archival Photographs of the Early XX Century», *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2020): 193-210.

10. Borivoje Milošević - Sandra Lukić, «The Serbian Orthodox Church and Serbian Education in Bosnia and Herzegovina in the Last Century of Ottoman Rule», *Istraživanja: Journal of Historical Researches* 31 (2020): 131-149.

11. Karin Hofmeisterová, «Ecclesiastical Nationalism and Primacy in World Orthodoxy: The Case of the Serbian Church at the Pan-Orthodox Council in Crete», *Religion, State & Society* 47/3 (2019), 341-357.

12. Srđan Mladenov Jovanović, «The Dveri Movement through a Discursive Lens: Serbia's Contemporary Right-Wing Nationalism», *Südosteuropa* 66/4 (2018), 492-493.

13. Radmila Radić, «A Serbian Orthodox Church's Contribution to Serbian National Identity Creation and Maintenance» (μτφρ. Ivana Ašković), στο *The Multi-Ethnic State and National Identities: The Serbian Experience in the 20th Century*, επιμ.: Stanislav Sretenović (Βελιγράδι: Institute for Contemporary History, 2024), 344.

14. Ivana Vesić - Vesna Peno, «Stepping out of the "Enclave": Public Activities of the Serbian Orthodox Church and the Quest to Regain Social Authority in the 1980s», *Istraživanja: Journal of Historical Researches* 31 (2020): 269-275.

Γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι

Κατά την περίοδο της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας, η ΣΟΕ αναδείχθηκε σε κομβικό θεσμικό και ιδεολογικό παράγοντα, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του πλαισίου μέσα στο οποίο η σερβική κοινωνία αντιλήφθηκε τον πόλεμο. Η Εκκλησία αυτοπαρουσιαζόταν ως θεματοφύλακας της ιστορικής μνήμης και της εθνικής συνέχειας, επαναφέροντας στο προσκήνιο μύθους και θρησκευτικές αφηγήσεις που νομιμοποιούσαν την πολιτική των εθνικών διεκδικήσεων. Σύμφωνα με τον Perica, η ΣΟΕ χρησιμοποίησε τη γλώσσα της θρησκευτικής αποστολής και της πνευματικής υπεροχής των Σέρβων για να ερμηνεύσει τις συγκρούσεις, παρουσιάζοντάς τις ως ιερό καθήκον αντίστασης απέναντι σε «αιώνιους εχθρούς» του έθνους.

Παράλληλα, η ΣΟΕ διατύπωσε έναν διπλό λόγο. Στο διεθνές πεδίο, οι ιεράρχες της πρόβαλλαν την Εκκλησία ως υπέρμαχο της ειρήνης και καταδίκάζαν την ένοπλη βία, προσπαθώντας να διατηρήσουν την εικόνα της ηθικής αυθεντίας και του μεσολαβητή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι δηλώσεις του Πατριάρχη Παύλου, καθώς μαίνονταν οι μάχες μεταξύ Σέρβων και Κροατών για τις αμφισβητούμενες περιοχές της Κροατίας: «Θεέ μου, βοήθησέ μας να κατανοήσουμε ότι είμαστε ανθρώπινα όντα και ότι πρέπει να ζούμε ως ανθρώπινα όντα, ώστε η ειρήνη να έρθει στη χώρα μας και να σταματήσουν οι φόννοι».¹⁵ Ωστόσο, στο εσωτερικό της Σερβίας ο λόγος ήταν διαφορετικός: οι κληρικοί, ιδιαίτερα σε επισκοπές κοντά στις εμπόλεμες ζώνες, ενθάρρυναν τη στρατιωτική κινητοποίηση, μιλώντας για «απελευθέρωση κατεχόμενων σερβικών εδαφών» και «προστασία των ορθόδοξων ιερών».¹⁶ Για παράδειγμα, ο επίσκοπος Θεοδόσιος, κάποια χρόνια μετά, θυμάται τα λόγια του Πατριάρχη Παύλου: «Στον 21ο αιώνα, το Κόσοβο θα αποτελέσει το μέτρο και τη δοκιμασία για όλους μας, από τους ταπεινούς εργάτες έως τους πατριάρχες και τους ηγέτες του σερβικού γένους. Αν δεν είμαστε άξιοι του Κοσόβου, δεν θα είμαστε άξιοι της επίγειας ύπαρξής μας. Θα εξαφανιστούμε σαν να μην υπήρξαμε ποτέ, και κάποιος άλλος θα ζήσει στη θέση μας».¹⁷ Αυτή η αντιφατική στρατηγική της ΣΟΕ επέτρεψε στην Εκκλησία να ισορροπεί ανάμεσα στις διεθνείς πιέσεις και στις απαιτήσεις του εθνικιστικού κινήματος.

Η σχέση της με το καθεστώς Μιλόσεβιτς υπήρξε σύνθετη. Ενώ αρχικά υπήρχε καχυποψία λόγω της κομμουνιστικής του προέλευσης, σταδιακά διαμορφώθηκε μια συμβιωτική σχέση. Ο Μιλόσεβιτς χρησιμοποίησε τη ΣΟΕ για να προσδώσει θρησκευτική νομιμοποίηση στην πολιτική του, ενώ η Εκκλησία επωφελήθηκε από την υποστήριξη του κράτους για να ενισχύσει τον θεσμικό και κοινωνικό της ρόλο. Οι δημόσιες τελετές, οι κοινές εμφανίσεις και η ρητορική περί «ενότητας έθνους και πίστης» ανέδειξαν την Εκκλησία σε de facto πολιτικό εταίρο του καθεστώτος. Όπως παρατηρεί ο Anzulović, η ΣΟΕ δεν υπήρξε απλώς μάρτυρας αλλά συνδιαμορφωτής του εθνικιστικού αφηγήματος που δικαιολογούσε τον πόλεμο ως αγώνα σωτηρίας.

Η συμβολή της ΣΟΕ δεν περιορίστηκε στη σφαίρα του λόγου. Μέσα από το εκτεταμένο δίκτυο ενοριών και μοναστηριών, η Εκκλησία λειτούργησε ως μηχανισμός κοινωνικής κινητοποίησης. Οι κληρικοί ευλογούσαν στρατεύματα πριν από την αναχώρησή τους, συμμετείχαν σε δημόσιες εκδηλώσεις εθνικής μνήμης και συνέβαλλαν στη διάχυση της ιδέας ότι η στρατιωτική σύγκρουση ήταν «ιερός πόλεμος» για την υπεράσπιση του έθνους και της πίστης.¹⁸ Παράλληλα, η Εκκλησία παρείχε ανθρωπιστική βοήθεια και προσπάθησε να λειτουργήσει ως διαμεσολαβητής σε ορισμένες περιπτώσεις, γεγονός που αποδεικνύει τον πολυδιάστατο ρόλο της, αλλά και τις αντιφάσεις του.

15. «Serbian Church Leader Denounced Ethnic Wars», *The Washington Post*, 18 Νοεμβρίου 2009, <https://www.washingtonpost.com/archive/local/2009/11/18/serbian-church-leader-denounced-ethnic-wars/25fac53c-c1c7-4fdb-8bd9-48b89d1efca9/> (πρόσβαση 11.4.2026).

16. Laurie Johnston, «Religion in Kosovo and the Balkans – Blessing or Curse?», Florian Bieber - Zidas Daskalovski (επιμ.), *Understanding the War in Kosovo*, (Routledge, 2003), 181-194.

17. «Bishop Teodosije: Late Patriarch Pavle never supported division of Kosovo», *UNMIK Media Observer*, <https://media.unmikonline.org/index.php/mediareports/serb-monitoring-12436> (πρόσβαση 11.4.2026).

18. Perica, *Balkan Idols*, 89-108, 165-185.

Εντέλει, η ΣΟΕ δεν υπήρξε άμεσα υπεύθυνη για τη χάραξη της στρατηγικής του πολέμου, αλλά συνέβαλε καθοριστικά στη δημιουργία του πολιτισμικού και ιδεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο ο σερβικός εθνικισμός κατέστη κοινωνικά αποδεκτός. Η «ιεροποίηση» της πολιτικής σύγκρουσης και η αναβίωση θρησκευτικών μύθων ενίσχυσαν την ετοιμότητα της κοινωνίας να δεχθεί τον πόλεμο ως αναπόφευκτο και δικαιολογημένο.¹⁹

Η ΣΟΕ και ο πόλεμος της Κροατίας (1991-1995)

Ο πόλεμος της Κροατίας αποτέλεσε το πρώτο μεγάλο μέτωπο της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας, μετά τον πόλεμο στη Σλοβενία που κράτησε μόλις λίγες μέρες και είχε ως αποτέλεσμα την απόσχιση της, και βρήκε τη ΣΟΕ σε έναν καίριο ρόλο ως φορέα εθνικής νοσηματοδότησης. Η Εκκλησία, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, είχε διαμορφώσει ένα αφήγημα που συνέδεε τους Σέρβους της Κροατίας με την έννοια της «απειλούμενης κοινότητας», επικαλούμενη την ιστορική παρουσία τους σε περιοχές όπως η Κράινα και η Ανατολική Σλαβονία. Μέσα από κηρύγματα, δημόσιες παρεμβάσεις και θεολογικές διατυπώσεις, η ΣΟΕ καλλιέργησε το συναίσθημα ότι οι Σέρβοι δεν υπερασπίζονταν μόνο πολιτικά δικαιώματα, αλλά και το ίδιο τους το πολιτισμικό και πνευματικό «είναι». Όπως επισημαίνει ο Perica, το τραύμα της μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και οι σφαγές των Σέρβων από τους Ουστάσι λειτούργησαν ως βασικό εργαλείο συσπείρωσης και κινητοποίησης, με την Εκκλησία να επαναφέρει το παρελθόν ως ζωντανή απειλή για το παρόν.²⁰

Η Εκκλησία συνδύασε αυτή την αναβίωση της συλλογικής μνήμης με μια ρητορική που χαρακτήριζε τις συγκρούσεις ως «θρησκευτικό πόλεμο» εναντίον των Σέρβων. Στα κηρύγματα και στις δημόσιες δηλώσεις διακινήθηκαν σενάρια περί συνωμοσιών από το Βατικανό και την καθολική Κροατία για την εξάλειψη της σερβικής παρουσίας, αλλά και φόβοι για ισλαμική περικύκλωση στα Βαλκάνια.²¹ Η αφήγηση αυτή προσέδωσε στους πολέμους χαρακτήρα αμυντικό και σχεδόν «ιερό», καθώς οι Σέρβοι καλούνταν να υπερασπιστούν όχι μόνο την εδαφική τους υπόσταση αλλά και την πνευματική τους αποστολή.

Η ΣΟΕ διατήρησε στενή σχέση με τις πολιτικές ελίτ του Βελιγραδίου, ιδίως με το καθεστώς Μιλόσεβιτς, προσφέροντας ιδεολογική νομιμοποίηση στις διεκδικήσεις του. Όπως έχει τονιστεί, ο λόγος της Εκκλησίας διέθετε «διπλή ρητορική»: προς το εσωτερικό ενίσχυε τον εθνικισμό και την αφήγηση περί απειλής, ενώ προς το εξωτερικό καλλιεργούσε έναν πιο μετριοπαθή λόγο υπέρ της ειρήνης.²² Αυτή η στρατηγική, ιδιαίτερα χρήσιμη στην περίπτωση της Κροατίας, επέτρεψε στη ΣΟΕ να διατηρεί κύρος στη διεθνή σκηνή, ενώ ταυτόχρονα κινητοποιούσε τον σερβικό πληθυσμό.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι εκκλησίες λειτούργησαν ως ισχυρά σύμβολα εδαφικού ελέγχου και ταυτότητας. Η καταστροφή σερβικών ναών στην Κροατία χρησιμοποιήθηκε από τη ΣΟΕ για να ενισχύσει την αφήγηση περί «μαρτυρικής κοινότητας», ενώ η μεταφορά εκκλησιαστικών κειμηλίων και έργων τέχνης σε ασφαλείς τοποθεσίες στη Σερβία ερμηνεύτηκε ως ενέργεια προστασίας της εθνικής κληρονομιάς.²³ Η ίδια η πράξη της διάσωσης ιερών αντικειμένων αποτέλεσε στοιχείο πνευματικής αντίστασης και προβλήθηκε ως τεκμήριο του αγώνα για διατήρηση της ταυτότητας.

Παράλληλα, ο θεολογικός λόγος της ΣΟΕ ανέδειξε τον πόλεμο ως «δικαιολογημένη ιερά σύγκρουση» (just war), αντλώντας επιχειρήματα από παραδόσεις θυσιαστικού ηρωισμού και από την

19. Anzulović, *Heavenly Serbia*, 85-88.

20. Perica, *Balkan Idols*, 89-108, 165-185.

21. Radić, «A Serbian Orthodox Church's Contribution to Serbian National Identity», 345.

22. Johnston, «Religion in Kosovo and the Balkans – Blessing or Curse?», 181-194.

23. «Croatia Urges Serbia To Return Religious Artefacts», *Balkan Insight*, 4 Ιανουαρίου 2017, <https://balkaninsight.com/2017/01/04/croatia-urges-serbia-to-return-religious-artefacts-01-04-2017> (πρόσβαση 11.4.2026).

ερμηνεία της ιστορικής μάχης του Κοσσυφοπεδίου ως συμβολικής θυσίας του σερβικού έθνους.²⁴ Σε αρκετές περιπτώσεις, τόσο στην Κροατία όσο και αλλού, όπως θα δούμε παρακάτω, ιεράρχες ευλόγησαν στρατεύματα ή χρησιμοποίησαν το εκκλησιαστικό τελετουργικό για να ενισχύσουν την αίσθηση θρησκευτικής αποστολής. Αυτή η θεολογική νομιμοποίηση ενίσχυσε τον ηθικό παρονομαστή των πολεμικών ενεργειών και προσέδωσε στις συγκρούσεις διάσταση υπεράνω πολιτικής.

Ωστόσο, η ΣΟΕ δεν υπήρξε απόλυτα ενιαία. Ο Πατριάρχης Παύλος σε διάφορες στιγμές εξέφρασε επιθυμία για ειρήνη και συμμετείχε σε διεθνείς διαβουλεύσεις, αποστέλλοντας επιστολές και απευθύνοντας εκκλήσεις για παύση της βίας. Την ίδια στιγμή, άλλοι ιεράρχες, ιδιαίτερα όσοι συνδέονταν με τις τοπικές επισκοπές της Κράινα, υποστήριζαν ανοιχτά την ένοπλη αντίσταση και τη δημιουργία σερβικών αυτόνομων περιοχών. Η «διπλή φωνή» της ΣΟΕ σε αυτό το σημείο αντικατοπτρίζει τόσο την προσπάθεια διατήρησης διεθνούς κύρους όσο και τη βαθιά εμπλοκή στον εθνικιστικό λόγο.²⁵

Συνολικά, στον πόλεμο της Κροατίας η ΣΟΕ λειτούργησε ως φορέας ιδεολογικής και πνευματικής νομιμοποίησης των σερβικών εθνικών διεκδικήσεων. Συνδύασε το τραύμα της μνήμης με τον θεολογικό λόγο, συνεργάστηκε με τις πολιτικές ελίτ, ενίσχυσε τη συλλογική αίσθηση απειλής και απέδωσε στο ένοπλο εγχείρημα διάσταση θρησκευτικής αποστολής. Αυτή η εμπλοκή την καθιστά έναν από τους σημαντικότερους μη κρατικούς δρώντες που επηρέασαν τη διαμόρφωση και την εξέλιξη της σύγκρουσης στην Κροατία και που, συνακόλουθα, επηρέασαν τη θέση των ορθόδοξων Σέρβων στον πόλεμο.

Η ΣΟΕ και ο πόλεμος της Βοσνίας (1992-1995)

Ο πόλεμος στη Βοσνία αποτέλεσε μια από τις πιο αιματηρές φάσεις των γιουγκοσλαβικών πολέμων και ανέδειξε τον σύνθετο ρόλο της ΣΟΕ, τόσο ως θεσμού θρησκευτικής αυθεντίας όσο και ως φορέα πολιτικο-εθνικής νομιμοποίησης. Σε αντίθεση με την περίπτωση της Κροατίας, όπου η Εκκλησία στάθηκε πρωτίστως απέναντι στον καθολικό εθνικισμό, στη Βοσνία βρέθηκε αντιμέτωπη με έναν πολυθρησκευτικό και πολυεθνοτικό χώρο, συμβάλλοντας η ίδια στη ρητορική κατασκευή της σύγκρουσης ως πολιτισμικής και θρησκευτικής.

Σύμφωνα με τον Perica, η ΣΟΕ λειτούργησε ως «εθνική Εκκλησία» που ενίσχυσε τη ρητορική περί απειλής του σερβικού λαού από το Ισλάμ και τον καθολικισμό, αναπαράγοντας και πάλι μνήμες από την οθωμανική και την αυστρουγγρική κυριαρχία. Έτσι, η χρήση για ακόμα μια φορά του αφηγήματος του «μαρτυρικού λαού» συνδέθηκε με τη συλλογική θυματοποίηση και νομιμοποίησε την πολιτική στρατηγική των Σέρβων ηγετών στη Βοσνία.²⁶

Παράλληλα, η ΣΟΕ, αν και δεν αποτέλεσε τον άμεσο στρατιωτικό φορέα της βίας, προσέφερε ιδεολογική και ηθική κάλυψη στο σερβικό πολιτικό κατεστημένο. Ιεράρχες και κληρικοί, όπως και στη περίπτωση της Κροατίας, προέβησαν σε δηλώσεις που ενίσχυαν τον σερβικό εθνικισμό, ενώ η Εκκλησία υποστήριξε την πολιτική γραμμή της Republika Srpska, αποφεύγοντας παράλληλα την ξεκάθαρη καταδίκη των εγκλημάτων πολέμου.²⁷

Επιπλέον, η ΣΟΕ έπαιξε ρόλο στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς στη Βοσνία. Ορισμένα μοναστήρια λειτούργησαν όχι μόνο ως θρησκευτικά κέντρα αλλά και ως χώροι συνάντησης και ιδεολογικής ενίσχυσης των Σέρβων πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών. Αυτό ενίσχυσε την

24. Anzulović, *Heavenly Serbia*, 11-12.

25. Perica, *Balkan Idols*, 89-108, 165-185.

26. Στο ίδιο.

27. Jelena Subotić, «The Church, the Nation, and the State: The Serbian Orthodox Church After Communism», Sabrina P. Ramet (επιμ.), *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe: Nationalism, Conservatism, and Intolerance* (Palgrave Macmillan, 2019), 85-110.

αίσθηση της συνέχειας μεταξύ της θρησκευτικής παράδοσης και της εθνικής υπόθεσης, σε μια περιοχή όπου ο διαχωρισμός εθνικών κοινοτήτων βασιζόταν πρωτίστως στη θρησκεία, καθώς τα άλλα χαρακτηριστικά παρέμεναν ιδιαίτερα ρευστά ή άτονα σε σχέση με αυτή.

Ο Paul Mojzes επισημαίνει ότι, αν και η βία δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως θρησκευτικός πόλεμος, οι θρησκευτικές ταυτότητες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στον προσδιορισμό των «στρατοπέδων» και στη μετατροπή των αντίπαλων κοινοτήτων σε εχθρούς. Σε αυτό το πλαίσιο, η ΣΟΕ συνέβαλε στην εδραίωση της ταύτισης του σερβικού έθνους με την ορθοδοξία, παρουσιάζοντας τον πόλεμο στη Βοσνία ως μάχη επιβίωσης του σερβικού λαού.²⁸

Πέρα από τον ρόλο της στη νομιμοποίηση του εθνικιστικού λόγου, η ΣΟΕ επηρέασε και τη διεθνή διάσταση της σύγκρουσης. Μέσω επιστολών και ανακοινώσεων που απευθύνονταν σε δυτικές Εκκλησίες και διεθνείς οργανισμούς, η Εκκλησία παρουσίασε τους Σέρβους της Βοσνίας ως «υπερασπιστές της χριστιανοσύνης», απέναντι σε μια διπλή απειλή – τον καθολικισμό από τη Δύση και το Ισλάμ από την Ανατολή. Αυτή η ρητορική, όπως παρατηρεί ο Anzulović, αντλούσε από τον μύθο της «ουράνιας Σερβίας» και τη θυσιαστική παράδοση του Κοσσυφοπεδίου, όπως ακριβώς χρησιμοποιήθηκε και στην περίπτωση της Κροατίας, προβάλλοντας τον πόλεμο ως ιστορική συνέχεια ενός αιώνιου αγώνα επιβίωσης.²⁹ Η στρατηγική αυτή επέτρεψε στη ΣΟΕ να αποσπάσει συμπάθειες στο εξωτερικό και ταυτόχρονα να ενισχύσει στο εσωτερικό την πεποίθηση ότι οι Σέρβοι της Βοσνίας διεξήγαν έναν δίκαιο και ιερό αγώνα.

Τέλος, μετά τον πόλεμο, η ΣΟΕ τήρησε μια αμφίσημη στάση απέναντι στη διαδικασία της συμφιλίωσης. Ενώ τυπικά αποδέχθηκε τις ειρηνευτικές συμφωνίες, απέφυγε να προχωρήσει σε μια δημόσια και ξεκάθαρη αναγνώριση των εγκλημάτων που διαπράχθηκαν στο όνομα της σερβικής εθνικής υπόθεσης. Αυτή η στάση διατήρησε το χάσμα ανάμεσα στις εθνοθρησκευτικές κοινότητες και δυσχέρανε τις προσπάθειες οικοδόμησης εμπιστοσύνης στη μεταπολεμική Βοσνία. Ακόμα και σήμερα, η ΣΟΕ δεν έχει επισήμως αποδεχθεί μεγάλα εγκλήματα πολέμου, ενώ διατηρεί τη ρητορική της περί δίκαιης αυτοάμυνας του σερβικού λαού. Αυτό διαμορφώνει και την εικόνα μιας εθνικής Εκκλησίας που δεν είναι σε θέση να συμπεριλάβει ουσιαστικά στους κόλπους της τις υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες πέρα των Σέρβων.

Η ΣΟΕ στον πόλεμο του Κοσσυφοπεδίου (1998-1999)

Ο πόλεμος στο Κοσσυφοπέδιο αποτέλεσε την κορύφωση της κρίσης στη Γιουγκοσλαβία, και για τη σερβική κοινωνία είχε βαρύνουσα σημασία εξαιτίας της ιστορικής και θρησκευτικής φόρτισης της περιοχής, που όπως προαναφέραμε είχε γίνει ήδη αντικείμενο εκμετάλλευσης καθόλη τη διάρκεια των πολέμων της Γιουγκοσλαβίας. Η ΣΟΕ, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, είχε αναδείξει το Κόσοβο σε κεντρικό πυλώνα της εθνικής και πνευματικής ταυτότητας των Σέρβων, συνδέοντάς το, όπως ειπώθηκε παραπάνω, με την ιστορική μνήμη της μάχης του 1389 και με τα μεσαιωνικά μοναστήρια που λειτουργούν ως εμβληματικά μνημεία του σερβικού πολιτισμού. Η αφήγηση αυτή για το Κοσσυφοπέδιο, το λεγόμενο «λίκνο της Σερβίας», απέκτησε πολιτική διάσταση, καθώς η Εκκλησία τόνιζε ότι η απώλεια του ελέγχου της περιοχής θα σήμαινε όχι μόνο γεωπολιτική ήττα αλλά και πνευματική συρρίκνωση του σερβικού έθνους.³⁰

Η ΣΟΕ, αξιοποιώντας το δίκτυο των μοναστηριών και τον συμβολισμό τους, ενίσχυσε την εικόνα του Κόσοβου ως «ιερού εδάφους», πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου εκεί. Τα μονα-

28. Paul Mojzes, «The Camouflaged Role of Religion in the War in Bosnia and Herzegovina», P. Mojzes (επιμ.), *Religion and the War in Bosnia* (Scholars Press, 1998), 74-98.

29. Anzulović, *Heavenly Serbia*, 1-10.

30. Luiz Felipe Dias Pereira - Nicolle Bárbara Limones Viana, «The Role of the Serbian Orthodox Church in the Kosovo Conflict: Reflections on the Role of Religion in Intra-State Conflicts», *Revista de Estudos Internacionais* 12/1 (2021), 56-59.

στήρια του Ντέσανι, της Γκρατσάνιτσα και του Πατριαρχείου του Ιπεκίου (Πετς) παρουσιάζονταν όχι μόνο ως μνημεία της ορθοδοξίας αλλά και ως ζωντανά σύμβολα της συνέχειας του σερβικού έθνους. Αυτή η ιεροποίηση του χώρου συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας νομιμοποιητικής βάσης για την πολιτική και στρατιωτική δράση της Σερβίας στην περιοχή, καθιστώντας κάθε διαπραγμάτευση περί αποχώρησης από το Κόσοβο αντίθετη με τη «θεία αποστολή» του σερβικού λαού.³¹

Επιπλέον, η Εκκλησία συμμετείχε ενεργά στον δημόσιο λόγο σχετικά με την κρίση. Δηλώσεις ιεραρχών, δημοσιεύματα στο εκκλησιαστικό περιοδικό *Pravoslavlje* και παρεμβάσεις σε διεθνή φόρα παρουσίαζαν τους Σέρβους στο Κόσοβο υπό διωγμό. Η ΣΟΕ υιοθέτησε μια ρητορική θυματοποίησης, τονίζοντας τόσο τις καταστροφές ναών και μοναστηριών από Αλβανούς αντάρτες όσο και τις απειλές για την ασφάλεια των σερβικών κοινοτήτων. Αν και η σύγκρουση είχε σαφώς πολιτικά και εθνοτικά αίτια, η Εκκλησία πρόβαλλε τον θρησκευτικό χαρακτήρα της αντιπαράθεσης, εντάσσοντάς την στο ευρύτερο αφήγημα περί «υπεράσπισης της ορθοδοξίας».³²

Η ΣΟΕ δεν έμεινε μόνο στη διαμόρφωση του εσωτερικού κλίματος, αλλά επιδίωξε να ασκήσει επιρροή και στη διεθνή κοινότητα. Εκκλησιαστικοί εκπρόσωποι επιχείρησαν να αναδείξουν το ζήτημα του Κόσοβου σε θρησκευτικό-πολιτιστικό πρόβλημα, παρουσιάζοντας την απώλεια της περιοχής ως καταστροφή της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Παράλληλα, η Εκκλησία βρέθηκε σε στενή σχέση με το καθεστώς του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, καθώς και οι δύο πλευρές συνέκλιναν στη χρήση της εθνοθρησκευτικής ρητορικής: το κράτος για να νομιμοποιήσει τις πολιτικές του και η Εκκλησία για να προασπίσει τον ρόλο της ως θεματοφύλακα της σερβικής ταυτότητας.³³

Μετά τον πόλεμο και την εγκατάσταση διεθνούς διοίκησης στο Κόσοβο, η ΣΟΕ συνέχισε να προβάλλει το αφήγημα του σερβικού τραύματος. Ο τρόπος, μάλιστα, με τον οποίο έληξε ο πόλεμος ενίσχυσε την ρητορική αυτή. Η προστασία των μοναστηριών και των σερβικών μειονοτικών κοινοτήτων έγινε κεντρικό ζήτημα της δράσης της. Η Εκκλησία κατήγγειλε επανειλημμένα περιστατικά βίας και βανδαλισμών, εδραιώνοντας την εικόνα των Σέρβων ως κοινότητας υπό συνεχή απειλή. Αυτή η αφήγηση διατηρείται μέχρι σήμερα και καθιστά τη ΣΟΕ έναν από τους θεσμούς με τη σημαντικότερη επίδραση στη διαμόρφωση της σερβικής στάσης έναντι του Κόσοβου³⁴.

Η ΣΟΕ στη μεταπολεμική περίοδο

Όπως, λοιπόν, γίνεται εύκολα αντιληπτό, μετά τη λήξη των πολέμων της Γιουγκοσλαβίας, η ΣΟΕ διατήρησε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου και της συλλογικής μνήμης στη Σερβία. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε από μια προσπάθεια της Εκκλησίας να παρουσιαστεί ως δύναμη συμφιλίωσης και πνευματικής ανόρθωσης, ενώ ταυτόχρονα συνέχισε να καλλιεργεί εθνοθρησκευτικές αφηγήσεις που ενίσχυαν τον σερβικό εθνικισμό. Αυτή η διττή στάση αντανάκλασε την επιθυμία της ΣΟΕ να διατηρήσει την κοινωνική επιρροή της σε μια κοινωνία τραυματισμένη από ήττες, κυρώσεις και διεθνή απομόνωση.³⁵

Στο εσωτερικό της Σερβίας, η ΣΟΕ ενίσχυσε την εικόνα της ως θεματοφύλακα της εθνικής ταυτότητας. Στο πλαίσιο της μεταπολεμικής κρίσης, η Εκκλησία διεκδίκησε ρόλο κεντρικού ηθικού θεσμού, ενώ παράλληλα διεύρυνε την κοινωνική της παρουσία μέσω φιλανθρωπικών δράσεων

31. Johnston, «Religion in Kosovo and the Balkans – Blessing or Curse?», 181-194.

32. Στο ίδιο.

33. Pereira - Viana, «The Role of the Serbian Orthodox Church in the Kosovo Conflict», 56-59.

34. Lene Kühle - Carsten Bagge Laustsen, «The Kosovo Myth: Nationalism and Revenge», Tonny Brems Knudsen - Carsten Bagge Laustsen (επιμ.), *Kosovo between War and Peace: Nationalism, Peacebuilding and International Trusteeship* (Routledge, 2006), 19-36.

35. Perica, *Balkan Idols*, 89-108, 165-185.

και συνεργασιών με οργανώσεις της διασποράς. Η ΣΟΕ προώθησε την ιδέα της «πνευματικής αναγέννησης» του σερβικού λαού, τονίζοντας ότι η πολιτική και στρατιωτική ήττα μπορούσε να μετατραπεί σε «ηθική νίκη» μέσα από την επιστροφή στις χριστιανικές αξίες. Με αυτό τον τρόπο κατάφερε να επαναφέρει υπό την επιρροή της ένα μέρος του ποιμνίου που είχε απογοητευτεί από τις ήττες στα πεδία των μαχών και, φυσικά, ένα μέρος που είχε χάσει τους ανθρώπους του στον πόλεμο, βασιζόμενη στη λατρευτική και θεολογική θεώρηση της μεταθανάτιας ζωής.

Η μεταπολεμική περίοδος σημαδεύτηκε επίσης από τη διαρκή εμπλοκή της ΣΟΕ στο ζήτημα του Κοσόβου. Η Εκκλησία, τόσο μέσω επίσημων δηλώσεων όσο και μέσα από την παρουσία της σε διεθνή φόρα, υποστήριξε σταθερά την ακεραιότητα της Σερβίας και την αδιαπραγμάτευτη σύνδεση του Κοσόβου με την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των Σέρβων. Παράλληλα, έθεσε στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης την ανάγκη προστασίας των μοναστηριών και των σερβικών κοινοτήτων στην περιοχή, επιμένοντας ότι η διεθνής παρουσία δεν επαρκούσε για την αποτροπή διώξεων και βανδαλισμών. Ακόμα και σήμερα, η κατάσταση των σερβικών μνημείων, μοναστηριών και εκκλησιών είναι πρωταρχικής σημασίας για την ίδια τη σερβική πολιτική στο Κόσοβο και τίθεται πάντα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, που όμως τα τελευταία χρόνια έχουν παγώσει.³⁶

Η ΣΟΕ δεν περιορίστηκε σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής αλλά διεκδίκησε ενεργό ρόλο και στον εσωτερικό πολιτικό διάλογο. Η στενή της σχέση με εθνικιστικά κόμματα και παραστρατιωτικές οργανώσεις στη δεκαετία του 1990 άφησε ένα βαρύ αποτύπωμα, το οποίο προσπάθησε να εξισορροπήσει με τη συμμετοχή της σε πρωτοβουλίες κοινωνικής συμφιλίωσης. Ωστόσο, η έμφαση σε ένα αφήγημα συλλογικής θυματοποίησης περιόρισε τις δυνατότητες της Εκκλησίας να καλλιεργήσει γόνιμο διάλογο με τις υπόλοιπες εθνοτικές και θρησκευτικές κοινότητες της περιοχής. Αυτό αποτελεί σημαντικό ανάχωμα, δεδομένου πως μετά τον πόλεμο οι περιοχές της δικαιοδοσίας της είναι πολυεθνικές και πολυεθνοτικές.

Σε διεθνές επίπεδο, η ΣΟΕ συνέχισε να προβάλλει τον εαυτό της ως εκπρόσωπο μιας «υπό διωγμόν Εκκλησίας». Με αναφορές στις καταστροφές ναών και τις διώξεις Σέρβων, παρουσίαζε τη σερβική υπόθεση όχι απλώς ως εθνικό ζήτημα αλλά ως θέμα υπεράσπισης της ορθοδοξίας και της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς.³⁷ Αυτό ενίσχυσε τη θέση της στο εσωτερικό της χώρας, αλλά περιόρισε τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας πιο ανοιχτής και πολυδιάστατης σχέσης με την Ευρώπη.

Η μεταπολεμική πορεία της ΣΟΕ δείχνει ότι, παρά τις προσπάθειες για προβολή ενός συμφιλίωτικού προφίλ, η Εκκλησία παρέμεινε εγκλωβισμένη σε εθνοθρησκευτικά σχήματα σκέψης. Η διαχείριση της μνήμης των πολέμων και η αναπαραγωγή αφηγημάτων θυματοποίησης κατέστησαν τη ΣΟΕ κεντρικό αλλά και αμφιλεγόμενο παράγοντα στη διαμόρφωση της σερβικής κοινωνίας μετά τη δεκαετία του 1990.

Εσωτερικές φωνές αντίστασης και αυτοκριτικής εντός και γύρω από τη ΣΟΕ

Παρά τη συχνά μονοθεματική εικόνα της ΣΟΕ ως θεσμικού εταίρου του σερβικού εθνικισμού, η πραγματικότητα του εσωτερικού πεδίου είναι πιο πολύπλοκη: υπήρξαν, και συνεχίζουν να υπάρχουν, ρεύματα κριτικής, αυτοκριτικής και μεταρρυθμιστικής πρότασης, τόσο μεταξύ θεολόγων και ιεραρχών όσο και ανάμεσα σε κοσμικούς διανοούμενους και οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Οι φωνές αυτές δεν λειτούργησαν ως κυρίαρχη πολιτική γραμμή της Εκκλησίας, αλλά πρόσφεραν σημαντικούς θεολογικούς, ηθικούς και θεσμικούς πόρους για την αμφισβήτηση της

36. İbrahim Fevzi Güven, «Sites of the Memory of the Serbian Nation in Kosovo and the Place of Kosovo in the Collective Memory of the Serbs», *İçtimaiyat* 8/2 (2024), 385-401.

37. Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, 55-90.

ταύτισης Εκκλησίας - εθνικισμού και για πρωτοβουλίες συμφιλίωσης.

Ένα πρώτο κύμα κριτικής προέρχεται από σύγχρονους θεολόγους και ερμηνευτές της ορθόδοξης παράδοσης, οι οποίοι έδωσαν έμφαση στην αποσύνδεση της Εκκλησίας από εθνικιστικές ιδεολογίες και στην ανάδειξη της οικουμενικής αποστολής της. Ο Davor Džalto, για παράδειγμα, επιχειρηματολογεί ότι η ορθοδοξία στα Βαλκάνια πρέπει να ανακτήσει έναν θεολογικό λόγο που απορρίπτει την εθνοκρατική ιδεολογία και προτάσσει τη συμφιλίωση, την ιστορική ειλικρίνεια και την ηθική υπευθυνότητα, δηλαδή μια θεολογική αντιεθνικιστική πρακτική, που να εμποδίζει τη χρησιμοποίηση της θρησκείας για πολιτικές διεκδικήσεις.³⁸ Οι προσεγγίσεις τέτοιου τύπου δεν ήταν αποσπασματικές: συνδέονταν με διεθνείς συζητήσεις περί θρησκείας και πολιτικής, καθώς και με πρωτοβουλίες διαλόγου σε επιστημονικά και εκκλησιαστικά φόρουμ.

Δεύτερον, κοσμικοί διανοούμενοι και ακαδημαϊκοί στην ίδια τη Σερβία ανέλαβαν σημαντικό ρόλο στο να καταδείξουν την ιστορική και πολιτική διαπλοκή της Εκκλησίας με τον εθνικισμό και να διατυπώσουν προτάσεις θεσμικής διαφάνειας και διαχωρισμού. Έργα και μελέτες ερευνητών όπως ο Milan Vukomanović, με συνεργασίες όπως εκείνη με τη Radmila Radić, ανέλυσαν κριτικά τη σχέση Εκκλησίας - κράτους στη μετά το 1989 Σερβία και πρότειναν πρακτικές κατευθύνσεις για δημοκρατική λογοδοσία και μεγαλύτερη κοινωνική υπευθυνότητα της Εκκλησίας.³⁹ Τέτοιες αναλύσεις ανέδειξαν επίσης τον ρόλο της Εκκλησίας στην εκπαίδευση, στον δημόσιο λόγο και στη διαχείριση της μνήμης, τομείς όπου ζητήθηκε διαφάνεια και επιστροφή σε θεολογικές προτεραιότητες που υπερβαίνουν την εθνοπολιτική.

Τρίτον, υπήρξαν πράξεις και πρωτοβουλίες ιερέων, μοναχών και τοπικών ενοριών που λειτούργησαν ως «εστίες» ανθρωπισμού και συμφιλίωσης. Έκθεση και μελέτες για την περίοδο τονίζουν παραδείγματα ενοριών που παρείχαν ανθρωπιστική βοήθεια ανεξαρτήτως εθνικότητας ή συμμετείχαν σε τοπικούς διαθρησκειακούς διαλόγους μετά τη λήξη των συγκρούσεων.⁴⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι μοναχοί στο Decani, που φιλοξένησαν και προστάτευσαν Αλβανούς κατοίκους κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Όπως γράφει το Radio Free Europe, ανταποκριτής τους πήγε στο μοναστήρι και ο πατήρ Νεκτάριος του εξιστόρησε: «Ήρθαμε στο Decani για να επισκεφτούμε [αλβανικές οικογένειες] για να δούμε πώς ήταν [τα πράγματα μαζί τους]. Ήταν σε πανικό. Είπαν: “Μπορεί να μας σκοτώσουν όλους”. Έτσι [επιστρέψαμε] με μεγαλύτερα [οχήματα] και τους πήραμε μαζί μας. [Πήγαμε στο Decani αρκετές φορές] και στη μονή είχαμε περίπου 150 Αλβανούς».⁴¹ Αυτές οι τοπικές ενέργειες δείχνουν ότι υπήρχε έδαφος μέσα στην Εκκλησία όπου η πίστη μεταφραζόταν σε πολιτική ανοχής και κοινωνικής αλληλεγγύης, έστω και χωρίς να αλλάζει άμεσα το κεντρικό ιεραρχικό μήνυμα.

Μια τέταρτη διάσταση αφορά τη διασπορά: ενορίες και κληρικοί της διασποράς (στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική) συχνά ανέπτυξαν πιο κριτικές ή διαφορετικές προσεγγίσεις σε σχέση με την κεντρική ιεραρχία στο Βελιγράδι, άλλοτε υπερασπιζόμενοι θύματα του πολέμου, άλλοτε ασκώντας πίεση υπέρ του διεθνούς διαλόγου και της δικαιοσύνης. Η διεθνής παρουσία της σερβικής διασποράς δημιούργησε έτσι επιπλέον «χώρους» για δημόσια αυτοκριτική και επανεξέταση.⁴²

Παραμένει, ωστόσο, σαφές από την επιστημονική βιβλιογραφία ότι αυτές οι εσωτερικές φωνές είχαν περιορισμένη επίδραση στο επίσημο ιεραρχικό επίπεδο κατά την κρίσιμη περίοδο των

38. Davor Džalto, «Nationalism, Statism, and Orthodoxy», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 57/3-4 (2013), 503-523.

39. Milan Vukomanović - Radmila Radić, «Religion and Democracy in Serbia since 1989: The Case of the Serbian Orthodox Church», Sabrina P. Ramet (επιμ.), *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe: Challenges since 1989* (Palgrave Macmillan, 2014), 203-204.

40. Perica, *Balkan Idols*, 180-182, 297-305.

41. Lawrence Holland, «Serbia: Kosovo Serbs and the Orthodox Church», *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 9 Αυγούστου 1999, <https://www.rferl.org/a/1091870.html> (πρόσβαση 9.3.2026).

42. Perica, *Balkan Idols*, 171-175. Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005* (Indiana University Press, 2006), 456-460.

συγκρούσεων και της άμεσης μεταπολεμικής εποχής. Οι λόγοι είναι πολλαπλοί και τεκμηριώνονται: θεσμική αδράνεια, κοινωνική πίεση από εθνικιστικά ακροατήρια, πολιτική συμμαχία μεταξύ εκκλησιαστικών και κοσμικών ελίτ, καθώς και ο φόβος διάσπασης της συνοχής του ποιμνίου. Γι' αυτό η βιβλιογραφία παρατηρεί ότι, παρά την ύπαρξη αξιόπιστων και θεολογικά τεκμηριωμένων κριτικών ρευμάτων, η σταδιακή θεσμική μεταρρύθμιση της ΣΟΕ και η ευρεία αποκατάσταση εμπιστοσύνης παραμένουν αργές και ελλιπείς διαδικασίες.⁴³

Οι εσωτερικές φωνές αντίστασης και αυτοκριτικής μέσα και γύρω από τη ΣΟΕ αποτελούν κρίσιμο πόρο τόσο για την ιστορική κατανόηση της εμπλοκής της Εκκλησίας στους γιουγκοσλαβικούς πολέμους όσο και για πρακτικές πολιτικής επανόρθωσης και συμφιλίωσης. Η βιβλιογραφία καταγράφει σαφώς την ύπαρξη και το περιεχόμενο αυτών των φωνών, θεολογικές αναθεωρήσεις, απαιτήσεις για θεσμική λογοδοσία, έμφαση στη συμφιλίωση και την ανθρωπιστική δράση, αλλά παράλληλα δείχνει την ανάγκη για μεγαλύτερη θεσμική εφαρμογή τους, ώστε να μετατραπεί η κριτική σε μετρήσιμη αλλαγή στην πρακτική της ΣΟΕ.

Επίλογος

Συμπερασματικά, η ανάλυση του ρόλου της σερβικής ορθόδοξης Εκκλησίας στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της σχέσης μεταξύ θρησκείας, εθνικισμού και ταυτότητας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Η μελέτη αυτή υπογραμμίζει πως οι συγκρούσεις στη Γιουγκοσλαβία δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αποκλειστικά πολιτικές ή εθνοτικές· αντιθέτως, ενσωματώνουν μια διάσταση θρησκευτικής νομιμοποίησης, όπου η θρησκευτική ταυτότητα και ο σερβικός εθνικισμός αλληλεπιδρούν, σε βαθμό που οι διακρίσεις μεταξύ «θρησκευτικού» και «εθνικού» πολέμου συχνά εξαλείφονται. Η κατανόηση αυτής της δυναμικής προσφέρει μια συνθετότερη εικόνα για τη φύση των εθνικιστικών κινήματων στην περιοχή και φωτίζει τον τρόπο με τον οποίο οι θρησκευτικοί θεσμοί μπορούν να λειτουργήσουν ως φορείς εθνικής ταυτότητας και πολιτικής επιρροής. Τέλος, η έρευνα αυτή συμβάλλει στην ευρύτερη συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο οι θρησκευτικές και εθνικές αφηγήσεις μπορούν να αλληλοδιαπλέκονται, προσφέροντας ένα κρίσιμο πλαίσιο για την κατανόηση όχι μόνο των πολέμων της Γιουγκοσλαβίας, αλλά και των σύγχρονων προκλήσεων του εθνικισμού και της θρησκευτικής πολιτικής στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Προϋποθέσεις δημοσίευσης: Προκειμένου να αξιολογηθεί προς δημοσίευση μια εργασία θα πρέπει: 1. Το θέμα της να εμπίπτει στα επιστημονικά ενδιαφέροντα του περιοδικού, 2. Να είναι πρωτότυπη, 3. Να μην έχει υποβληθεί ταυτόχρονα προς κρίση σε άλλο επιστημονικό περιοδικό και να μην έχει, καθ' οιονδήποτε τρόπο, δημοσιευτεί, 4. Το κείμενο, οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές να έχουν συνταχθεί σύμφωνα με τους κανόνες που παρατίθενται στη συνέχεια.

Γλώσσες δημοσίευσης: Το περιοδικό Έρεισμα δημοσιεύει εργασίες γραμμένες στη νέα ελληνική γλώσσα, συνοδευόμενες από περιλήψεις στην αγγλική. Σε περίπτωση που συγγραφείς επιθυμούν να υποβάλουν εργασίες στα αγγλικά, συνοδευόμενες από περίληψη στη νέα ελληνική γλώσσα, το αίτημά τους θα εξεταστεί από τη Συντακτική Επιτροπή.

Τρόπος υποβολής: Οι εργασίες υποβάλλονται στο email asyriato@he.duth.gr, σε μορφή .doc, .docx ή .rtf. Το όνομα του αρχείου κειμένου θα πρέπει να είναι γραμμένο με λατινικούς χαρακτήρες και να αποτελείται από δύο λέξεις: το επίθετο του συγγραφέα και μία χαρακτηριστική λέξη του τίτλου (π.χ. Filiiu Refugees). Αν υπάρχουν εικόνες θα πρέπει και να αποσταλούν χωριστά και να είναι ενταγμένες στο κείμενο με τις λεζάντες τους, ώστε να φαίνεται η επιθυμητή θέση τους.

Έκταση του κειμένου: Οι μελέτες που δημοσιεύονται στο Έρεισμα δεν θα πρέπει να υπερβαίνουν τις 7.000 λέξεις, εκτός αν οι επιμελητές τόμου αποφασίσουν διαφορετικά. Το περιοδικό δημοσιεύει άρθρα σε μονοτονικό σύστημα.

Παραθέματα και υποσημειώσεις: Το περιοδικό ακολουθεί το βιβλιογραφικό πρότυπο Chicago (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html).

Εικόνες: Οι εικόνες σε τόνους του γκρι και οι έγχρωμες που περιέχονται στις σελίδες του κειμένου θα πρέπει να έχουν ανάλυση 300 dpi και τα γραμμικά σχέδια ανάλυση 800 dpi, π.χ. αν μια έγχρωμη εικόνα τοποθετηθεί σε όλο το πλάτος της σελίδας, τότε το πλάτος της εικόνας σε pixel θα είναι περίπου 2250. Αν οι εικόνες χρειάζονται άδειες δημοσίευσης, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία περί πνευματικών δικαιωμάτων, οι συγγραφείς είναι υποχρεωμένοι να εξασφαλίζουν τις άδειες αυτές και να καταθέτουν ψηφιοποιημένα αντίγραφα τους μαζί με τις εικόνες. Σε

περίπτωση εικόνων που συνοδεύουν το άρθρο και δεν περιέχονται στις σελίδες του κειμένου, τα ονόματα των αρχείων .jpg θα πρέπει να περιλαμβάνουν το επίθετο του συγγραφέα με λατινικούς χαρακτήρες και τον αύξοντα αριθμό της εικόνας (π.χ. Filiiu_1.jpg).

Επικοινωνία με τους συγγραφείς κατά τη διαδικασία αξιολόγησης: Την επικοινωνία με τους συγγραφείς αναλαμβάνει ο επιμελητής κάθε τόμου. Μέσα σε εύλογο χρονικό διάστημα από την υποβολή της εργασίας οι συγγραφείς λαμβάνουν μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, με το οποίο τους ανακοινώνεται το αποτέλεσμα της αξιολόγησης, το οποίο διαμορφώνεται αφού συμβουλευτεί δύο ανώνυμους κριτές. Αν μία εργασία δεν γίνει δεκτή για δημοσίευση, η απόφαση της επιτροπής σύνταξης τεύχους συνοδεύεται από τη σχετική αιτιολόγηση. Αν γίνει δεκτή υπό τον όρο να βελτιωθεί, ο επιμελητής κοινοποιεί στον συγγραφέα τις παρατηρήσεις και τις υποδείξεις των κριτών και μελών της επιτροπής σύνταξης τεύχους. Στην περίπτωση αυτή ο επιμελητής ορίζει την προθεσμία εντός της οποίας ο συγγραφέας θα πρέπει να υποβάλει την τελική μορφή της εργασίας, αφού λάβει υπόψη του τις παρατηρήσεις που θα του κοινοποιηθούν. Όταν ο συγγραφέας υποβάλει την αναθεωρημένη μορφή της εργασίας του θα πρέπει σε ξεχωριστό αρχείο κειμένου (.doc ή .rtf) με ημερομηνία και υπογραφή, να περιγράφει με συγκεκριμένες παραπομπές στο κείμενό του όλες τις αλλαγές που έκανε, είτε υιοθετώντας τις υποδείξεις είτε με δική του πρωτοβουλία, προκειμένου να διευκολύνεται ο έλεγχος. Σε περίπτωση κατά την οποία δεν έχει υιοθετήσει κάποιες από τις παρατηρήσεις ή τις υποδείξεις, θα πρέπει να εξηγήσει τους λόγους για τους οποίους απέρριψε τις προτάσεις των κριτών και της επιτροπής σύνταξης τεύχους. Αν η επιτροπή δεν θεωρήσει επαρκή την αιτιολόγηση, και κρίνει ότι η απόρριψη των προτάσεων της από τον συγγραφέα έχει ως συνέπεια να μην τηρούνται οι όροι διασφάλισης ποιότητας των περιεχομένων του περιοδικού, ενδέχεται να αρνηθεί την δημοσίευση της εργασίας. Σε κάθε περίπτωση ο συγγραφέας ενημερώνεται σχετικά από τον επιμελητή του τόμου.

Ενημέρωση για τα πνευματικά δικαιώματα: Οι συγγραφείς των άρθρων που δημοσιεύονται στο Έρεισμα διατηρούν τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας επί των άρθρων τους, δίνοντας στο περιοδικό το δικαίωμα της πρώτης

43. Perica, *Balkan Idols*, 180-182· Ramet, *The Three Yugoslavias*, 456-460· Davor Džalto, *Anarchy and the Kingdom of God: From Eschatology to Orthodox Political Theology and Back* (Fordham University Press, 2021), 122-130.

δημοσίευσης. Άρθρα που δημοσιεύονται στο Έρεισμα μπορούν να χρησιμοποιούνται ελεύθερα, χωρίς δικαίωμα τροποποίησης (δημιουργία παράγωγου έργου) με αναφορά στον συγγραφέα και στην πρώτη δημοσίευση για μη κερδοσκοπικούς σκοπούς (άδεια Creative Commons 4.0). Το Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας διατηρεί το δικαίωμα να δημοσιεύει, να αναπαραγάγει, να παρουσιάζει στο κοινό, να διανέμει και να χρησιμοποιεί άρθρα που δημοσιεύονται στο Έρεισμα σε οποιοδήποτε μέσο και μορφή, είτε μεμονωμένα είτε ως μέρη συλλογικών έργων, για όλο το χρόνο διάρκειας προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας και για όλες τις χώρες του κόσμου. Αυτό περιλαμβάνει, ενδεικτικά και όχι αποκλειστικά, το δικαίωμα δημοσίευσης των άρθρων σε τεύχη του περιοδικού Έρεισμα, αναπαραγωγής και διανομής μεμονωμένων αντιγράφων των άρθρων, αναπαραγωγής ολόκληρων των άρθρων σε άλλη έκδοση του Εργαστηρίου, και αναπαραγωγής και διανομής των άρθρων ή περίληψης αυτών με χρήση πληροφορικού συστήματος αποθετηρίου.

Πολιτική προστασίας προσωπικών δεδομένων: Τα ονοματεπώνυμα καθώς και οι ηλεκτρονικές διευθύνσεις που καταχωρούνται στο ηλεκτρονικό αρχείο του περιοδικού χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για την εκπλήρωση των στόχων του περιοδικού. Το περιοδικό, ως Υπεύθυνος επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων που συλλέγονται όπως ορίζεται από την οικεία νομοθεσία και συγκεκριμένα στον Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679, οφείλει να τηρεί τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την εθνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία πάνω σε θέματα προστασίας προσωπικών δεδομένων.